

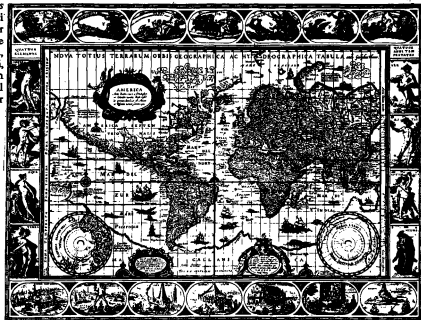
Immanuel Wallerstein

# sistemul mondial modern



Editura Meridiane

*Harta lumii* de Joan Blaeu, 1638, din *Atlas Major*. Joan Blaeu și tatăl său au fost cei mai respectați cartografi ai timpului lor. Hărțile lor erau folosite pe toate navele olandeze care făceau comerț cu Indile. În secolul al XVII-lea, atlasele au devenit forma cartografică dominantă, înlocuind hărțile de navigație. În 1670, Joan Blaeu a fost numit cartograf în serviciul permanent pentru Compania olandeză a Indilor de Est (VOC).



**Immanuel Wallerstein**

# **sistemul mondial modern**

**MERCANTILISM ȘI CONSOLIDAREA  
ECONOMIEI MONDIALE EUROPENE,  
1600-1750**

***Volumul III***

**Traducere de**

**DOREL ABRAHAM, ILIE BĂDESCU ȘI  
MARCEL Ghibernea**

**EDITURA MERIDIANE  
BUCUREȘTI, 1993**

Pe copertă:  
Georges de La Tour  
*Bătrână* (detaliu)

IMMANUEL WALLERSTEIN  
*The Modern World-System II*  
Mercantilism and the Consolidation of  
the European World-Economy, 1600-1750

© ACADEMIC PRESS, INC., 1980

Toate drepturile asupra prezentei ediții în limba română  
sunt rezervate Editurii Meridiane

ISBN 973-33-0153-1  
ISBN 973-33-0149-3

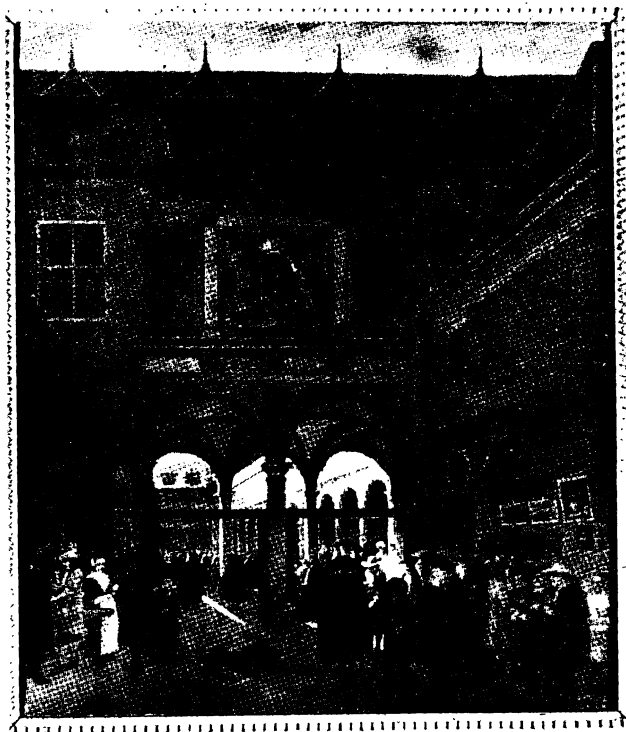


## **Lui FERNAND BRAUDEL**

### **MULȚUMIRI**

Următoarele persoane au citit unul sau mai multe capitole ale manuscrisului, oferindu-mi astfel posibilitatea de a beneficia de comentariile și/sau obiecțiile lor detaliate: Perry Anderson, Sven-Erik Åström, Nicole Bousquet, Stuart Bruchey, Aldo de Maddalena, Emiliano Fernández de Pinedo, André Gunder Frank, Walter Goldfrank, Terence K. Hopkins, Hermann Kellenbenz, E. H. Kossmann, Witold Kula (și colaboratorii săi), Hans Medick, Birgitta Odén și C. H. Wilson. Tuturor le mulțumesc.

Versiuni anterioare ale unor capitole au apărut în alte publicații: Introducerea și Capitolul I, în limba franceză, în *Annales E.S.C.* (1979); Capitolul II, în Maurice Aymard, ed., *Capitalisme hollandais et capitalisme mondiale* (1980); o parte din Capitolul IV, în *Caribbean Yearbook of International Relations* (1978).



*Vechea bursă din Amsterdam* de Adriaensz Job Berckheyde, un artist din Harlem. Această scenă a fost descrisă astfel, în 1747, de către Charles Louis Pollnitz:

*„Am fost să văd piața unde se adună negustorii pentru afacerile comerțului lor, de la 12 pînă la unu și jumătate. Această piață, care este mai mult lungă decît lată, este înconjurată de o vastă galerie deschisă sau coridor, susținut de stîlpi de piatră, care servește drept adăpost în caz de ploaie. Acest loc este numit Bursa și aici pot fi văzuți comercianți de toate națiile, iar diversitatea îmbrăcăminții și limbile lor nu este mai puțin plăcută decît frumusețea locului. Mai mult decît orice, nimic nu este mai interesant decît să asigți la graba celor numiți misiji, care sînt oameni angajați de marii negustori pentru a se sfîrui pentru polițe de schimb sau pentru a tranzacționa alte afaceri ale lor; oricine i-ar vedea alergînd dintr-o parte în alta a pieței ar crede că sînt nebuni.”*

# Introducere

## CRIZA SECOLULUI AL XVII-LEA?

Lucrările despre tendințele prețurilor în Europa aparținând istoricilor dintre cele două războaie mondiale<sup>1</sup>, împreună cu teoria ciclurilor economice seculare (curente ascendente și descendente pe o perioadă de aproximativ 250 de ani) cu cele două faze ale ei (A și B), elaborată de François Simiand<sup>2</sup>, ne-au lăsat moștenire o generalizare în legătură cu începutul istoriei europene moderne, care pare și astăzi larg acceptată. Au existat o perioadă de înflorire în secolul al XVI-lea (faza A) și o perioadă de regres, depresiune sau „criză” în secolul al XVII-lea (faza B). Datele care demarcă aceste faze, natura schimbărilor care au avut loc (chiar dacă limităm discuția la probleme economice), variațiile regionale și, mai ales, consecințele și cauzele expansiunii sînt probleme mult controversate; dar generalizarea rămîne.

În 1953, Roland Mousnier a scris despre aceste două secole un tom impresionant ca mărime (care de atunci a trecut prin patru ediții revizuite) și a început partea dedicată secolului al XVII-lea, definit ca perioadă între 1598 și 1715, pe un ton dramatic, cutremurător:

„Secolul al XVII-lea este epoca unei crize care a afectat omul în totalitate, în toate activitățile sale - economice, sociale, politice, religioase, științifice, artistice - și în toată ființa sa, la nivelul cel mai profund al puterilor sale vitale, al sentimentelor și voinței sale. Se poate spune că această criză a fost continuă dar cu oscilații violente.”<sup>3</sup>

La un an după ce au fost scrise aceste rînduri, E. J. Hobsbawm a publicat un articol în *Past and Present* prin care lansa o importantă dezbatere științifică. Teza era că

„economia europeană a trecut printr-o «criză generală» în timpul secolului al XVII-lea, ultima fază a tranziției generale de la economia feudală la cea capitalistă.“<sup>4</sup>

Aceeași temă se găsește în principalele lucrări despre agricultura europeană ale lui Wilhelm Abel și B.H.Slicher van Bath. Pentru Abel, „tendința dominantă a prețurilor în Europa, în timpul celei de-a doua jumătăți a secolului al XVII-lea și a primei jumătăți a secolului al XVIII-lea, a fost descendentă.“<sup>5</sup> În mod cert, Slicher van Bath ezită să folosească cuvântul criză, afirmând că perioada între 1650 și 1750 a fost „de fapt un regres neobișnuit de prelungit“<sup>6</sup>; dar înseamnă aceasta mai puțin? Oricum, el este de acord cu afirmația lui Abel că această perioadă a reprezentat „o schimbare a sensului tendinței seculare“<sup>7</sup>. Am putea extinde mai mult consensul specialiștilor dacă am folosi un limbaj mai prudent. Pierre Vilar vorbește despre „regresul (recul) relativ din secolul al XVII-lea“<sup>8</sup>; iar Pierre Chaunu definește diferența între perioadele A și B nu ca o „creștere față de declin (décroissance)“, ci mai degrabă ca o „creștere față de o mai slabă creștere“<sup>9</sup>. René Baehrel este cel care refuză cel mai mult să vadă vreo criză; dar chiar și el acceptă conceptul pentru o perioadă foarte limitată, între 1690 și 1730<sup>10</sup>. Pe măsură ce termenii devin mai slabi iar perioada de timp mai scurtă, ne putem întreba dacă a mai rămas ceva. Ivo Schöffner își începe articolul despre această perioadă cu o notă de îndoială:

„Cîteodată se pare că secolul al XVII-lea, implantat între secolele al XVI-lea și al XVIII-lea, nu ar avea caracteristici proprii. Cu Renașterea și Reforma, pe de o parte, Iluminismul și Revoluția, pe de altă parte, pentru secolul din mijloc ne rămân doar termeni vagi ca «tranziție» și «schimbare»“<sup>11</sup>.

Poate că aceasta se datorează numai faptului că, așa cum susținea Jean Meuvret în 1944, „avem mult mai puține informații“ despre perioada dintre cele două momente de clară creștere a prețurilor<sup>12</sup>. Atunci să refuzăm oare să caracterizăm această perioadă și să o lăsăm să alunece printre complexitățile datelor vagi și uneori confuze? Sau să spunem, precum Schöffner: „Poate fi tradiționalism, împotriva rațiunii noastre, dar trebuie să acordăm secolului al XVII-lea un loc propriu. Imaginația noastră are nevoie de aceasta“<sup>13</sup>.

Am fi putut lăsa o astfel de decizie pe seama capriciilor modei literare dacă nu ar fi existat importante controversate teoretice în spatele agitației legate de nomenclatură. În primul rînd apare întrebarea dacă există cît de cît astfel de lucruri cum ar fi „tendențele seculare“ ale economiei<sup>14</sup>, iar dacă există, cum se raportează ele la politică și cultură. Dacă există tendințe seculare, înseamnă oare că fiecare pereche succesivă de faze (din Evul Mediu pînă în prezent) reflectă un tip diferit de economie, așa cum susține Gaston Imbert?<sup>15</sup> Sau fac toate parte dintr-o lungă perioadă de „consum agricol indirect“ care a durat aproximativ din 1150 pînă în 1850, după cum afirmă Slicher van Bath?<sup>16</sup> Sau există o ruptură crucială undeva în mijloc? Dacă există o ruptură crucială, atunci sîntem confrunțați cu întrebarea suplimentară privind momentul în care aceasta apare.

În legătură cu această ultimă problemă există cîteva poziții bine cunoscute. Una dintre ele este aceea că fisura fundamentală, ruptura semnificativă, are loc o dată cu Revoluția industrială, în ultima parte a secolului al XVIII-lea. După părerea lui Carlo Cipolla, atît acest „eveniment“ cît și Revoluția agricolă din mileniul al VIII-lea î.e.n. reprezintă „fisuri adînci în continuitatea procesului istoric“<sup>17</sup>. D.C. Coleman exprimă același lucru într-un mod diferit, spunînd că există o mai mare continuitate decît schimbare în dezvoltarea economică europeană între 1500 și 1750: „Acolo unde pătrunde lumina, tehnologia anilor 1500-1750 s-a arătat a fi, pe ansamblu, mai mult statică decît mobilă“<sup>18</sup>. În mod similar, o întreagă școală de gîndire marxistă ajunge la aceeași concluzie privind momentul apariției unei rupturi, accentuînd, așa cum face Balibar, că perioada între 1500 și 1750 este perioada „tranziției spre capitalism“ și că după 1750 este perioada capitalismului propriu-zis<sup>19</sup>. În consens cu Balibar este distincția lui G.N. Clark între „capitalismul timpuriu“ de la sfîrșitul Evului Mediu și „capitalismul deplin dezvoltat“ al secolului al XIX-lea, limitele primei etape fiind clar demarcate „de la Machiavelli la Burke, de la Columb la Warren Hastings, de la Fuggeri la declinul Amsterdamului, de la Giotto la Tiepolo. Este o precizare înaintea lui Adam Smith, James Watt, Rothschild, Napoleon, Robert Owen“<sup>20</sup>.

Pentru o altă școală de gândire, ruptura nu implică Revoluția industrială ci expansiunea Europei, crearea unei piețe mondiale și apariția capitalismului, care au avut loc mai mult sau mai puțin în lungul secol al XVI-lea. Simiand, de exemplu, marchează secolul al XVI-lea ca fiind începutul perioadei lungilor valuri<sup>21</sup>. Paul Sweezy atacă tradiția marxistă reprezentată de Balibar și afirmă că pentru Marx „perioada manufacturieră propriu-zisă” (aproximativ între 1500 și 1750) și „perioada industriei moderne” nu au fost „două sisteme sociale diferite, ci mai degrabă două faze ale capitalismului”<sup>22</sup>. Astfel, ruptura apare în secolul al XVI-lea. Fernand Braudel exprimă în esență același lucru, deși extinde perioada de timp.

„De fapt, este clar că din punct de vedere economic, durata între secolele al XIII-lea și al XVII-lea reprezintă mai mult sau mai puțin o perioadă în istoria europeană și mondială care sfidează [*met en cause*] efectiv un fel de *Ancien Régime* economic.”<sup>23</sup> Un al treilea grup oferă un punct de ruptură între perioada marcată de Revoluția industrială și Revoluția Franceză pe de o parte, și cea marcată de lungul secol al XVI-lea, pe de altă parte. Ei sugerează mijlocul secolului al XVI-lea ca fiind punctul de cotitură al modernității. Hobsbawm pare a fi în această tabără, iar Pierre Chaunu folosește virtual această poziție drept temă a sintezei lui privind „Europa clasică”. În introducerea cărții sale el respinge în mod hotărât punctele de vedere ale specialiștilor care nu reușesc să vadă că „originile intelectuale ale Revoluției Franceze” se găsesc în Spinoza și care uită că „extinderea cantitativă și spațială” a secolului al XVI-lea nu a fost o schimbare cu adevărat profundă, ci pur și simplu „rezultatul final al revoluției începute în secolul al XII-lea”. Pentru Chaunu, „cele mai importante schimbări calitative au avut loc în secolul al XVII-lea”, prima dintre ele fiind „matematizarea lumii”<sup>24</sup>. Ca dovadă că marxiștii pot fi găsiți de orice parte a oricărei probleme, un adept al acestui al treilea punct posibil de ruptură este academicianul sovietic E.M. Zukov, care cu prilejul adunării mondiale a istoricilor, din Stockholm, în 1960 a afirmat:

„Hotarul convențional și final al epocii medievale, în opinia științei istorice sovietice, este mijlocul secolului al XVII-lea. Aceasta se datorează faptului

că feudalismul începuse să fie depășit din punct de vedere economic, și devenise deja un handicap pentru dezvoltarea forțelor de producție.<sup>25</sup>

Trei date, deci, pentru o ruptură: în jur de 1500, 1650 și 1800; trei (sau mai multe) teorii ale istoriei: 1800, cu accent pe industrialism ca schimbare crucială; 1650, cu accent fie pe momentul apariției primelor state „capitaliste” (Anglia și Țările de Jos), fie pe apariția presupuselor idei „moderne” cheie ale lui Descartes, Leibnitz, Spinoza, Newton și Locke; și 1500, cu accent pe crearea unui sistem *mondial* capitalist, distinct față de alte forme de economii. Prin urmare, răspunsul care se dă întrebării „criza secolului al XVII-lea?” este în funcție de presupunerile în legătură cu lumea modernă. Termenul de *criză* nu trebuie transformat într-un simplu sinonim pentru *schimbarea ciclică*. El trebuie păstrat pentru perioadele de tensiune dramatică ce reprezintă mai mult decât o conjunctură și care indică un moment de cotitură în structurile de *longue durée*.

Criza ar descrie atunci acele rare momente istorice în care mecanismele obișnuite de compensare în cadrul unui sistem social se dovedesc atât de ineficiente din punctul de vedere al multor actori sociali importanți, încât începe să aibă loc o restructurare majoră a economiei (nu o simplă redistribuție a avantajelor în cadrul sistemului), care, văzută mai târziu retrospectiv, apare ca inevitabilă. Desigur, o criză dată nu a fost în realitate inevitabilă; dar alternativa era prăbușirea vechiului sistem, astfel încât mulți (majoritatea?) actorilor sociali au considerat aceasta ca fiind mai traumatizantă sau mai dezagreabilă decât revoluția structurală care a avut loc. Dacă aceasta înțelegem prin criză, atunci „criza secolului al XVII-lea?” devine o semnificativă problemă intelectuală. Privită din această perspectivă, aceasta înseamnă: Când și cum a avut loc „tranziția mondial-istorică de la feudalism la capitalism?” Răspunsul necesită o definiție a capitalismului ca sistem social, ca mod de producție și într-adevăr și ca o civilizație. Așa cum ne alegem datele, tot așa ne alegem scara de asemănări și deosebiri.

Argumentul acestei lucrări este că sistemul mondial modern a luat forma unei economii mondiale capitaliste care și-a avut geneza în Europa în decursul lungului secol al XVI-lea și care a implicat *transformarea* unui anumit mod de producție redistributiv sau tributar, cel al Europei

feudale (acel „Ancien Régime economic“ al lui Braudel), într-un sistem social diferit din punct de vedere calitativ. Din acel moment, economia mondială capitalistă s-a concretizat prin următoarele: (a) s-a extins geografic acoperind întregul glob; (b) a manifestat o schemă ciclică de expansiune și regresie (fazele A și B ale lui Simiand) și o localizare geografică schimbătoare a rolurilor economice (avântul și prăbușirea hegemoniilor, mișcările ascendente și descendente ale anumitor zone centrale, periferiale și semiperiferiale); și (c) a trecut printr-un proces de transformare seculară incluzând progres tehnologic, industrializare, proletarizare și apariția unei rezistențe politice structurate față de sistemul însuși - o transformare care continuă și astăzi. Dintr-o astfel de perspectivă, secolul al XVII-lea, considerat ca acoperind o perioadă ce se întinde aproximativ între 1600 și 1750, este în primul rând un exemplu al modelului ciclic de expansiune și regresie. În termenii geografiei generale a sistemului mondial, granițele create aproximativ în 1500 nu s-au schimbat în mod semnificativ decât după 1750. Cît despre procesele seculare de schimbare în curs, nu se poate observa nici un salt calitativ marcant în perioada dintre 1600 și 1750. Susținem, deci, existența unei *continuități* esențiale între lungul secol al XVI-lea și al XVII-lea, cu o singură mare deosebire, de expansiune (a) și regresie (b), de creștere și o mai slabă creștere. Cum vom putea oferi dovezi pentru acest mod de a analiza sintetic realitatea? La un anumit nivel răspunsul este foarte simplu. Vom încerca să identificăm diferențele empirice între expansiune și regresie, să sugerăm de ce are loc acest model ciclic și să subliniem consecințele modificării destinului economic din perspectiva formării claselor, a luptelor politice și a reprezentărilor culturale ale schimbării în balanța economică. Pornind de la această descriere empirică, vom încerca să explicăm mai clar teoria dezvoltării capitaliste ca o parte a teoriei mai vaste a schimbării socio-istorice.

Noi susținem că, deși granițele economiei mondiale au rămas în mare aceleași în perioada dintre 1500 și 1750, a existat o diferență între perioada dintre anii 1450 (sau 1500) și 1650 și cea între 1600 și 1750 (suprapunerea datelor este deliberată) privind alocarea resurselor, rolurile economice, bogăția și sărăcia, poziția forței de muncă salariate și a întreprinderii industriale.



Nu este simplu de demonstrat această afirmație; o dovadă convingătoare ar necesita elaborarea câtorva serii cu totul noi de indicatori economici, ceea ce ar fi intrinsec dificil și extrinsec poate imposibil. Am putea avea nevoie de o serie de hărți sincronice succesive la intervale de 25 de ani, care ar indica volumul, valoarea și direcția comerțului privind atât articolele de lux cât și cele strict necesare, precum și de hărți „cumulative“ pentru perioada 1500-1650 și 1600-1750. Probabil că, dacă presupunerile noastre sînt corecte, astfel de hărți ar indica cum negoțul european, care implica mai mult articole de strictă necesitate decît articole de lux, se desfășura în cadrul hotarelor ce se aflau între Europa de Est pe de o parte, Rusia și Balcanii aflați sub turci pe de altă parte și între zona mediteraneană creștină și cea musulmană; aceste hotare ar include Americile dar ar exclude Africa și Asia.

Mai ales, hărțile nu ar trebui să indice diferențe semnificative de *pattern* între perioadele 1500-1650 și 1600-1750 cu privire la granițele externe, cu excepția includerii Caraibelor, după cum vom vedea. Pe de altă parte, ar trebui să găsim anumite schimbări semnificative cu privire la modelele economice, politice și culturale în interiorul hotarelor economiei mondiale europene între cele două perioade. Amplasarea și concentrarea industriilor ar trebui să fie diferită (sau cel puțin în proces de schimbare), la fel ca și raporturile de schimb între industrie și agricultură, proporțiile forței de muncă salariate în diferite zone și salariile reale ale angajaților. Diferitele aparate de stat ar trebui să devină mai puternice și mai slabe, iar ritmurile creșterii producției agricole, industriale și demografice ar trebui să varieze. Zonele care constituiau centrul, semiperiferia și periferia ar trebui să se schimbe întrucîtva și, cel mai important, ar trebui să se modifice gradul relativ de surplus mondial acumulat de fiecare dintre regiuni.

Chiar înainte de a specifica direcțiile anticipate de schimbare, dată fiind teoria noastră privind dezvoltarea capitalistă, ar trebui să fie clar cititorului că datele cantitative de tipul celor necesare sînt puține - în cel mai bun caz, parțiale și sporadice. În mod special lipsesc datele de ansamblu despre economia mondială, care ar permite testarea afirmațiilor *relaționale*. Dacă s-ar tinde către emiterea de aprecieri ferme în legătură cu variabilele structurii sociale, situația ar fi chiar mai rea.

Ar trebui să găsim modele ale mutațiilor în cadrul formării claselor și schimbări în definirea granițelor etnico-naționale între cele două perioade 1500-1650 și 1600-1750, în special în cadrul economiei mondiale ca întreg, mai degrabă decât în interiorul granițelor fiecărui stat. Iar aici datele noastre sînt și mai puține. În acest moment, tot ceea ce putem face este să analizăm datele răzlețe, să scoatem în evidență ceea ce pare mai mult sau mai puțin solid, să revedem modelele explicative care cuprind datele, să sugerăm o perspectivă teoretică și să ajungem la o anumită conștientizare a lacunelor noastre empirice și enigmelor teoretice. Iată perspectiva din care privim ceea ce literatura istorică a înțeles prin „criză”, „regresie relativă” sau „dezvoltare mai slabă” a secolului al XVII-lea.

## NOTE

1. Vezi bibliografia care însoțește articolul lui Braudel și Spooner, (1967, pp. 605-615).

2. Vezi Simiand (1932 b).

3. Mousnier (1967, p. 161).

4. Hobsbawm (1965, p. 5).

5. Abel (1973, p. 221). Prima ediție germană a studiului lui Abel a apărut în 1935, iar al doilea, revizuit și adăugit, în 1966. Abel susține că „s-a menținut cadrul general” dar că „recesiunile secolelor al XIV-lea - al XV-lea și ale secolelor al XVI-lea - al XVII-lea sînt interpretate ca perioade de încetinire și s-au subdivizat cît se poate de mult”. (1973, p. 6). Probabil, Abel este de părere că a existat un avînt între cele două regresii.

6. Slicher van Bath (1963 a, p. 206). Două lucrări mai recente (Cipolla, 1974, p. 12; Davis, 1973 b; p.108) resping în egală măsură termenul de „criză”, deși, după cum adăugă Cipolla, „la baza oricărei simplificări există întotdeauna un sîmbure de adevăr”.

7. Această exprimare apare în titlul părții a II-a, cap. V (Abel, 1973, p. 206). Pierre Chaunu folosește o expresie similară, „inversarea tendinței principale a prețurilor și activităților”, în titlul unui articol despre secolul al XVII-lea (1962 b).

8. Vilar (1974, p. 46), care își definește perioada ca începînd între 1598 și 1630 și sfîrșind între 1680 și 1725.

9. Chaunu (1962 b, p. 224). Aceasta se apropie de descrierea originală a lui Simiand privind faza B: „nu inversul a ceea ce s-a întîmplat în faza A, ci ... o creștere accentuată sau o stabilizare, dar nu o continuare a creșterii” (1932 b, p.649).

10. Baehrel (1961, p. 29), care, ca și Chaunu, notează că faza B nu reprezintă în mod necesar un declin, ci poate fi pur și simplu un ritm

mai lent de creștere (1961, p. 51). Alții sînt de acord că această perioadă este deosebit de aspră. Le Roy Ladurie specifică „ultimele două sau trei decade ale secolului [al XVII-lea]” (1973, p. 431). Jacquart o datează între 1680-1710 (1978 a, p. 385). Și totuși, Morineau găsește „un mare număr de semne pozitive (*de bon allant*)” între 1660 și 1700 (1978 f, p. 523).

11. Schöffner (1966, p.82). Termenii vagi pot fi întotdeauna respinși, ca o exagerare dramatică a istoricului. „Este un comentariu despre atașamentul specialistului la ideea că aproape fiecare etapă istorică a fost definită într-un moment sau altul ca «fază de tranziție»” (Supple, 1959, p. 135).

12. Meuvret (1944, p.110). Vezi o nemulțumire similară la începutul cărții lui Murdo MacLeod despre America Centrală spaniolă. „Cu puțină vreme în urmă secolul al XVII-lea a fost considerat «secolul uitat al Americii Latine»” (1973, p. XI) - o referire la articolul lui Leslie Boyd Simpson intitulat „Mexico's Forgotten Century” (1953). În același sens, J.V.Polisensky observă că „istoricii școlilor sociale, economice și marxiste s-au ocupat în primul rînd de secolele «mai revoluționare» al XVI-lea și al XVIII-lea, și prea puțin de secolul al XVII-lea” (1971, p.2). William Bouwsma numește secolul al XVII-lea „într-un sens istoriografic...un teritoriu de graniță subdezvoltat între două zone supradezvoltate” (1970, p. 1).

13. Schöffner (1966, p. 83).

14. François Crouzet se referea în 1971 la „conceptele învechite ca fazele A și B ale lui Simiand” (1971, p. 147). Un atac similar, de data aceasta de stînga, a fost întreprins de Gilles Postel-Vinay: „Fazele A și B...s-au dovedit a fi un mod sigur de a ignora problemele reale ridicate de analiza rentei pămîntului” (1974, p. 78).

15. G. Imbert, în cartea lui despre valurile lungi (1959), distinge patru tendințe seculare, fiecare corespunzînd unei forme de economie:

1250 - economie medievală

1507/1510 - economie mercantilă

1733/1743 - economie capitalistă

1896 - economie planificată

16. Slicher van Bath (1963 a, partea a III-a)

17. Cipolla (1964, p. 31)

18. Coleman (1959, p. 506). Acesta este un articol care revizuieste volumul al III-lea din *History of Technology* pe care Coleman îl oferă ca dovadă pentru sugestia lui. Vezi de asemenea Le Roy Ladurie (1977) în legătură cu „istoria imobilă” între 1300-1320 și 1720-1730.

19. Mulți marxști își asumă această periodizare. Dar Etienne Balibar face, în mod deliberat distincția teoretică între o „perioadă de tranziție” și una în care un mod de producție este precumpănitor sau „dominant” (1968, pp. 217-226).

O dezbatere intramarxistă care a discutat cu claritate problema periodizării a apărut în *Labour Monthly* în 1940-1941. Dezbaterea gravita în jurul uneia dintre scrierile de început ale lui Christopher Hill despre revoluția engleză. Peter Field critică aprecierea lui Hill că

Anglia înainte de 1640 era „încă esențial feudală”. Pentru Field, Marx s-a exprimat foarte clar că Anglia secolului al XVI-lea era „în mod sigur burgheză, adică capitalistă”, și „Marx are dreptate: societatea secolului al XVI-lea este o societate burgheză”. Într-adevăr, regina Elișabeta „a fost personajul proeminent în societatea capitalist burgheză - comparabil cu Leopold al Belgiei”. (Field, 1940 a, p. 558). Douglas Garman răspunde că Field „ia oul drept găină” și dacă revoluția burgheză ar fi avut loc înainte de 1640 „se poate întreba: când?” (Garman, 1940, p. 652). Răspunsul lui Field este că dl. Garman „uită că momentul concepției și cel al nașterii nu sînt identice” și că „societatea burgheză a luat ființă începînd cu Războiul Rozelor - sinuciderea în masă a feudalilor pe care burgheziă îi folosea pentru a-și implanta ferm rădăcinile - continuînd prin revoltele țărănești, confiscarea terenurilor bisericești, pelerinajul divin, [și] ridicarea stăpînilor din nord” (Field, 1940 b, pp. 654-655).

La aceasta, Dona Torr adoptă o foarte explicită teoretizare a etapelor. Greșeala lui Field, spunea ea, este acceptarea faptului că societatea merge drept de la feudalism la capitalism, astfel „ignorînd stadiile intermediare ale micii producții de mărfuri, esențiale pentru dezvoltarea capitalistă”. Ea spune că „forma finală a societății capitaliste” ia naștere numai o dată cu Revoluția industrială, la 400 de ani după „prăbușirea” economiei feudale engleze în secolul al XIV-lea (Torr, 1941, p.90).

Maurice Dobb, scriind despre aceeași problemă ca și Dona Torr, adoptă o poziție intermediară. Pe de o parte, el nu este de acord cu datarea de către Torr a capitalismului, o dată cu Revoluția industrială. Dacă s-ar proceda așa, spune el, „cum am putea trata lupta secolului al XVII-lea ca o revoluție burghezo-democratică cînd aceasta a avut loc la un secol și jumătate înaintea apariției producției capitaliste?” În plus, spune el, a afirma că „Anglia Tudorilor și Stuartilor era o epocă de «capitalism mercantil» prin contrast cu «capitalismul industrial» de mai tîrziu este un mod de a ocoli problema. Soluția lui Dobb este să susțină că în această perioadă „relațiile de producție [se poate spune că s-au schimbat] chiar dacă *forțele de producție* și-au păstrat forma medievală”. Deci, ar fi corect să se caracterizeze secolul al XVI-lea în Anglia ca unul „al cărui mod de producție se afla *deja în proces de transformare* într-unul capitalist” (Dobb, 1941, p. 92). Deși formularea lui Dobb evită capcana către care conduce exprimareaunei Torr, nu este de fapt total diferită de ideea ei, după cum relevă lucrările ulterioare ale lui Dobb.

Cîțiva ani mai tîrziu, Hill a publicat un articol despre părerile lui Marx și Engels privind Revoluția Engleză, unde el afirmă: „concepția marxistă despre revoluția burgheză” este una prin care „statul feudal este răsturnat de către clasa mijlocie care s-a dezvoltat în interiorul lui și un nou stat este creat ca instrument al dominației burgheze”. Hill enumeră ca exemple, atît ca reușite cît și nereușite, Reforma Germană („primul atac al spiritului burghez asupra vechii ordini”); Revolta din Țările de Jos („prima revoluție burgheză reușită la scară națională”);

Revoluția Engleză din 1640; Revoluția Franceză din 1789; Revoluția Germană nereușită din 1848 și revoluțiile rusești din 1905 și februarie 1917 (1948, p. 135). Acest articol se concentrează asupra manifestărilor politice și puterii, ocolind descrierea directă a economiei. El nu combate, astfel, ipoteza emisă de Field.

20. G.N. Clark (1960, pp. 10-11).

21. Simiand (1932 a, p.3).

22. Sweezy (1972 a, p. 129).

23. Braudel (1974, p. 6).

24. Chaunu (1966 a, pp 20-21).

25. Zukov (1960, p. 85). Zukov remarcă faptul că unii marxiști consideră Revoluția Franceză ca un punct de cotitură și afirmă că rușii nu sînt de acord cu aceasta.



## L'homme de Village

Tous les jours au milieu d'un champ.  
Par la chaleur par la froidure.  
L'on voit le pauvre paysan.

Traavailler tant que l'année dure.  
Pour amasser par son labeur.  
Dequoy payer le collecteur.

Se Vend à Paris chez N. Guérard Graveur rue St-Jacques à la Rayne du Clerge proche St-Yves C.P. R.

Tăranul, de Nicolas Guérard (1648-1719), gravor parizian ce s-a bucurat de un oarecare prestigiu și care a văzut țăranul ca „născut pentru a suferi”.

## Capitolul I

### FAZA B

Pentru Slicher van Bath, caracteristica fundamentală care deosebea perioadele de dezvoltare și regres ale *agriculturii* în Europa începînd cu era carolingiană este dată de creșterea și scăderea prețului cerealelor față de alte mărfuri și față de salarii. Era o problemă de raport de schimb favorabil sau nefavorabil pentru cereale. El constată un regres, prin care înțelege *un raport de schimb nefavorabil* pentru cereale în perioada dintre 1600 (sau 1650) și 1750<sup>1</sup>. Este important să subliniem această definiție a regresului, pentru că, după părerea lui Slicher van Bath, declinul relativ al prețului grîului este mult mai important decît declinul lui absolut<sup>2</sup>. Alături de o mutație în raportul de schimb (evitînd pentru moment orice aluzie la o relație cauzală) se află ceea ce K. Glamann numește un punct de cotitură în jurul anilor 1650. în „marele comerț cu cereale Est-Vest“, ce are loc aparent pentru că „sudul și vestul Europei [păreau] a fi devenit mai independente în privința cerealelor.“<sup>3</sup> Această autosuficiență este atribuită „unei producții mărite de alimente în vestul Europei în timpul celei de-a doua jumătăți a secolului al XVII-lea, coincidînd cu o stagnare demografică generală“<sup>4</sup>, avînd probabil ca o consecință supraoferta. Cu toate acestea, Glamann remarcă, de asemenea, că în această perioadă „Europa era suprasaturată de piper.“<sup>5</sup>

Dar cum se poate sugera ideea de supraofertă cînd problema acelor timpuri era, din cît se pare, deficitul de hrană? Schöffler vorbește despre „fenomene structurale permanente, uneori latente“, existente în Europa

„începînd cu dezastrele secolului al XIV-lea și pînă tîrziu în secolul al XVIII-lea“, în principal „tensiunea continuă între producția de alimente și distribuția lor pe de o parte și nevoia de alimente a populației, pe de altă parte“. Rezultatul a fost „o situație în care malnutriția era endemică, foametea adesea epidemică.“<sup>6</sup> Domenico Sella vede bunăstarea perioadei moderne timpurii ca depinzînd de „măsura în care oferta de alimente ținea pasul cu populația“<sup>7</sup>, în timp ce alții vorbesc despre faptul că producția creștea mai rapid decît populația. Avem de-a face, desigur, cu o anomalie care poate fi lămurită doar printr-o mai bună cunoaștere a succesiunii evenimentelor. Dar să vedem mai întîi ce alte evenimente au avut loc.

Se menționează unele mutații agronomice în secolul al XVII-lea: procesul de ameliorare a terenului a fost cel puțin încetinit, probabil oprit, posibil inversat. Spre deosebire de secolele al XVI-lea și al XVIII-lea, care „au inventat terenul arabil“ (în exprimarea fericită a lui Chaunu) secolul al XVII-lea, în special după 1650, a fost o perioadă de „consolidare“ dar o consolidare „fără merit“<sup>8</sup>. În plus față de încetarea extinderii terenului agricol, coeficientul recoltei medii de cereale a scăzut în întreaga Europă în perioada între 1600 și 1699 într-o măsură mai mare în cazul orzului și ovăzului decît în cazul porumbului și secarei și a scăzut într-un mod mai acut în Europa centrală, nordică și estică decît în cea vestică<sup>9</sup>. De Maddalena numește această scădere „un fenomen deosebit.“<sup>10</sup> O altă mutație agronomică majoră a avut loc în privința alegerii culturilor care urmau să fie cultivate: în primul rînd o mutație în folosirea terenurilor pentru cereale către folosirea lor pentru pășunat în zonele mai reci și pentru viticultură în zonele mai calde<sup>11</sup>; în al doilea rînd, o tranziție de la cultivarea de cereale către o producție mărită de culturi furajere, legume care necesită o muncă intensivă și culturi comerciale (în, cîneapă, hamei, rapiță, roibă și drobușor)<sup>12</sup>; și în al treilea rînd, o trecere de la cerealele cu prețuri mari (seară și porumb) la cele cu prețuri reduse (orz, ovăz, hrișcă)<sup>13</sup> și o reducere în cumpărarea de îngrășăminte (atît humus, cît și marnă) pentru producția de cereale.<sup>14</sup>

Alături de schimbările pur agronomice, a avut loc un număr de mutații în organizarea socială a producției agricole. De Maddalena vorbește despre o „degradare



generală a clasei țăranilor<sup>15</sup> în timpul secolului al XVII-lea, când „proprietarii de pământuri, pretextînd *urgens et improvisa necessitas* au trecut la confiscarea fetmelor deținute anterior de către țărani.”<sup>16</sup> El notează, de asemenea „exproprierea - mai bine zis uzurparea - unei treimi din proprietatea comună (de unde și termenul triere «trriage»,“ care i-a afectat pe țărani prin reducerea zonei în care aveau drept de pășunat și strîns lemne.<sup>17</sup> Slicher van Bath este de acord că populația rurală a suferit în cea mai mare parte mai mult decît populația urbană, dar el face o distincție între micii fermieri și gospodari pe de o parte și muncitori și servitori pe de altă parte; prima pereche, „fiind relativ mai afectată“ decît cele două categorii salariate.<sup>18</sup> Meuvret găsește o explicație foarte clară pentru aceasta:

„Pentru fiecare cultivator-proprietar/arendăș (*laboureur*) care se plînge de profitul lui mic din cauza prețului grîului, mulți muncitori (*manoeuvriers*) sau meșteșugari se bucură de prețul mic pe care trebuie să-l plătescă în acele rare ocazii cînd sînt nevoiți să-l cumpere.”<sup>19</sup>

În general, Slicher van Bath susține ca poziția financiară nefavorabilă a țăranilor proprietari și arendași (*fermiers-propriétaires*) a mers paralel cu o reducere a arendelor (*fermages*) și în special a numărului de mici fermieri-arendăș (*petits fermiers*)<sup>20</sup>.

Aceste două reduceri au fost paralele cu faptul că, în general, mărimea unității agricole (*exploitation agricole*) a crescut.<sup>21</sup> Cu toate acestea, în ciuda unor unități agricole mai mari și a unei forțe de muncă mai scumpe, s-a constatat o mai redusă îmbunătățire a echipamentului agricol în secolul al XVII-lea față de al XVI-lea, deși s-au făcut mai multe inovații în privința uneltelor de prelucrat produse lactate, cum ar fi o îmbunătățire a dispozitivului de bătut untul.<sup>22</sup>

Se spune că industria, ca și agricultura, și-a pierdut „forța de accelerație“ în secolul al XVII-lea, deși aceasta a avut loc ceva mai tîrziu.<sup>23</sup> Nu este clar ce a însemnat aceasta în termenii producției europene totale. Sella afirmă că fluctuațiile au fost relativ mici pentru că atunci cînd populația s-a extins în secolul al XVI-lea, salariile reale au scăzut și astfel lucrurile „au rămas în esență neschimbate“; atunci cînd a avut loc o creștere a veniturilor pe cap de locuitor după 1650, totuși mărirea

cererii individuale „a fost contrabalansată [în ansamblu] parțial de către scăderea numărului populației.”<sup>24</sup> Incertitudinea unei astfel de analize este exprimată deschis de către Hobsbawm: „Ce s-a întâmplat cu producția? Pur și simplu nu știm.”<sup>25</sup>

Ceea ce se pare că știm este că a existat o mutație în *localizarea* industriei. Pentru Slicher van Bath este „bine cunoscut faptul că în timpul perioadelor de regres agricol - sfârșitul Evului Mediu și al secolului al XVII-lea - apare pe scenă industria rurală, în special industria textilă.”<sup>26</sup> Se susține că aceasta a avut loc datorită interesului industriei față de forța de muncă rurală ieftină, subutilizată. Deoarece o astfel de industrie se baza pe o pondere redusă a capitalului fix, cel puțin pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea, Romano susține că „în consecință, era extrem de ușor să se lichideze o afacere prin retragerea capitalului cuiva.”<sup>26</sup> Se poate ca aceasta să se fi întâmplat într-adevăr în cadrul industriei textile, dar este dificil să se aplice argumentul celorlalte două sau trei industrii majore ale timpului (potrivit listei lui Romano) - mineritul și construcțiile navale <sup>28</sup>. Această mutație a producției textile spre zonele rurale a fost combinată cu apariția singurelor noi importante industrii de fabricare a berei, a pastelor făinoase, distileriile, care erau toate bazate pe prelucrarea cerealelor.<sup>29</sup>

În aparență, ca urmare a scăderii prețurilor cerealelor, salariile reale au crescut. „În a doua jumătate a secolului al XVII-lea...în timp ce prețul alimentelor tindea să scadă... prețul muncii salariate s-a menținut sau nu a scăzut în aceeași măsură.”<sup>30</sup> Acesta este desigur inversul a ceea ce s-a întâmplat în lungul secol al XVI-lea.<sup>31</sup> Probabil, aceasta s-a datorat parțial „stagnării relative a salariilor”, dar într-o măsură mai mare faptului că „între 1625 și 1750 în întreaga Europă s-a manifestat o acută lipsă a forței de muncă.”<sup>32</sup> Dacă este într-adevăr așa, cum se împacă această afirmație cu faptul că secolul al XVII-lea a fost considerat o perioadă de șomaj sau de subutilizare relativ accentuată a forței de muncă? După cum notează Glanmann:

„Se poate ca muncitorul salariat să se fi bucurat de o oarecare creștere a salariului real. Aceasta presupune oricum că el era angajat, ceea ce nu se poate admite într-o perioadă ca aceasta, caracterizată prin condiții economice tulburi. Mulți dintre autorii în domeniul

economiei în secolul al XVII-lea s-au bazat pe ipoteza că subutilizarea pe scară largă a forței de muncă prevala în comunitățile lor.<sup>33</sup>

Orice discuție despre prețuri (fie ale cerealelor sau ale muncii salariate) este în mod special puternic influențată în această perioadă de către relația dintre prețurile nominale și prețurile în lingouri.<sup>34</sup> Este general acceptat, după cum notează Mousnier, că „declinul este mai pregnant decît pare pentru multe țări dacă, în loc să analizăm numai prețurile nominale calculate în bani de cont, calculăm prețul în greutatea lui corespunzătoare în metale prețioase.”<sup>35</sup> Deci, dacă analizăm prețurile exprimate în metale prețioase, după cum spune Vilar, apare „un fapt sigur: pe plan internațional prețurile exprimate în argint s-au prăbușit în jurul anului 1660 și au atins un prim punct scăzut în 1680 și, fără îndoială, un al doilea în jurul anilor 1720-1721.”<sup>36</sup> Declinul acestor prețuri trebuie pus alături de un declin în cantitatea de lingouri în circulație.

Geoffrey Parker rezumă situația generală:

„Pe ansamblu, se pare că sîntem în măsură să presupunem că rezervele nete de metale prețioase ale Europei au crescut moderat între 1500-1580; că au crescut rapid între 1580 și 1620, și că *probabil au suferit un declin începînd cu anii 1620*, cînd industria extractoare de argint din Europa s-a prăbușit, iar remiterile de argint american au scăzut acut pînă în momentul apariției aurului brazilian după 1700.

Fără îndoială, creșterea volumului de bani disponibili în Europa era extrem de importantă. În mod clar, comerțul Europei în 1700 nu s-ar fi putut desfășura cu slabele resurse monetare din 1500. Rămîne totuși o problemă esențială: era suficient? A fost oare creșterea netă a stocului monetar european, substanțial cum era, egală cu creșterea rapidă a cererii pentru mijloace de plată? Există cîteva indicații că nu a fost, *în special după 1600.*”<sup>37</sup>

Cel puțin pentru o jumătate de secol, între 1630 și 1680 a existat nu numai un deficit în rezervele monetare, ci și un deficit corespunzător al creditului, după cum notează Spooner, cantitatea disponibilă totală de „argint, cupru, aur, credit [luate împreună] sînt abia suficiente, avînd ca urmare o viață monetară mediocră și nesigură care era

atît reflectarea cît și consecința unei încetiniri generale a ritmului vieții materiale în lume.<sup>38</sup> Aceasta explică valul de bani falsificați, „plaga răspîndită a secolului al XVII-lea.”<sup>39</sup> Ce a însemnat această mutație a prețurilor pentru *cantitatea* globală a comerțului? Ca și în cazul producției industriale europene, în realitate nu există date globale disponibile.

Un proiect al lui Frédéric Mauro despre ceea ce el numește relații comerciale intercontinentale împarte lumea în cinci continente: Europa, Africa, America Temperată, America Tropicală și Asia. În termenii noștri, acestea nu sînt categorii geografice total adecvate deoarece Africa și Asia se află în exteriorul economiei mondiale, în timp ce Americile se află în zona periferică, iar Mauro plasează într-o singură categorie atît centrul cît și zonele periferiale ale Europei, pierzînd prin aceasta date esențiale.<sup>40</sup> Cu toate acestea, este util să privim eștimările lui din Tabelul 1; distribuția a fost modificată de mine pentru claritate. Presupunînd că aceste comparații din tabel sînt corecte, putem observa că negoțul către și dinspre Europa și în întreaga lume s-a desfășurat în direcții paralele, și în secolul al XVII-lea ambele indică un interval de stabilitate, spre deosebire de perioade anterioare și ulterioare de avînt.

T a b e l u l 1

*Comparație a ritmului comerțului internațional către și dinspre cinci zone și lumea întreagă, în relație cu secolul anterior*

Zona	Secolul		
	al XVI-lea	al XVII-lea	al XVIII-lea
Europa	Ascendent	Constant	Ascendent
Africa	Constant	Ascendent	Ascendent
America Temperată	(Aproape zero)	Ascendent	Ascendent
America Tropicală	Ascendent	Constant	Constant
Asia	Ascendent	Descendent	Descendent
Lumea întreagă	Ascendent	Constant	Ascendent

Întorcîndu-ne la singura variabilă semnificativă, populația, descoperim că aprecierile demografilor tind să varieze între limite înguste: Secolul al XVII-lea a fost

\* Adaptat după Mauro, 1961a.

caracterizat de către Reinhard și Armengaud ca „o stagnare, dacă nu... un ușor declin (*recul*)“, dar *nu* ca o „[criză] catastrofică de genul aceleia care a avut loc în secolul al XVI-lea;“<sup>41</sup> iar Fr. Roger Mols susține că „în ciuda crizelor groaznice care au distrus-o, secolul al XVII-lea pare a marca o ușoară creștere a populației.“<sup>42</sup> Ușor declin, ușoară creștere - pe scurt, un echilibru.

Ceea ce reiese din această trecere în revistă a modelelor economice generale europene pentru 1600-1750 (perioada B) în comparație cu perioada dintre 1450 sau 1500 și 1650 (perioada A) și cu perioada de după 1750 este imaginea unei stabilități economice, un moment de respiro, de regroupare. Dar a fost oare o „criză“ în sensul unei „crize a feudalismului“ între 1300 și 1450?<sup>43</sup> Se pare că nu, deoarece, deși „simptomele ei principale erau aceleași, depresia din 1650-1750 a fost mult mai ușoară decât seriosul declin economic de la sfârșitul Evului Mediu.“<sup>44</sup> Dacă este adevărat, tocmai acest fapt trebuie explicat, iar explicația pe care o oferim este că regresul dintre 1600 și 1750, spre deosebire de cel dintre 1300 și 1450, *nu* a fost o „criză“ deoarece hopul fusese deja trecut, impasul fusese depășit, iar criza feudalismului fusese în esență rezolvată. Regresul secolului al XVII-lea a avut loc *în cadrul* unei economii mondiale capitaliste în desfășurare. El a fost primul dintre numeroasele regrese sau depresii pe plan mondial ce urmau să fie resimțite de acest sistem; dar sistemul era suficient de adânc implantat în interesele păturilor politice dominante din cadrul economiei mondiale, iar energiile acestor pături au fost direcționate *grosso modo* și împreună nu către dezmembrarea sistemului ci, dimpotrivă, către descoperirea mijloacelor prin care l-ar putea face să funcționeze în avantajul lor chiar și, sau poate mai ales, într-o perioadă de regres economic.

În secolul al XVII-lea păturile capitaliste nu erau delimitate, nu se putea vorbi încă despre o formare coerentă a claselor, și în nici un caz a unei clase total conștiente de sine și sigură de dreptul ei de a conduce, a domina ca și de a câștiga; dar erau capabile de a obține profituri înfruntând condiții dificile. După cum se exprimă Jeannin despre negustorii din Danzig (Gdansk) după ce explică câteva dintre calculele foarte complexe pe care trebuiau să le facă în jurul anului 1600: „modul lor de a calcula indică faptul că negustorii înțelegeau

mecanismele de obținere a profiturilor. Ei organizau comerțul în așa fel încât li se poate atribui o înțelegere a conceptului de «raport de schimb» în cel mai concret sens.<sup>45</sup> O analiză a profiturilor ce puteau decurge din mutațiile ce se petreceau în cadrul raporturilor de schimb ne conduce către explicația centrală a comportamentului economic în această perioadă. După cum sugerează Vilar, trebuie să ne axăm nu atât pe creșterile și scăderile prețurilor, cât pe „decalajele mișcărilor” prețurilor.<sup>46</sup>

Aceste decalaje implică atât perioade de timp cât și localizări geografice, iar semnificația lor nu se referă numai la profiturile care puteau fi obținute, ci și la efectul lor asupra sistemului în totalitate. Topolski afirmă că regresul nu a fost „o criză economică generală, în sensul unei stagnări, acalmii sau recesiuni cauzate de o slăbire a activității economice”; a fost mai degrabă o perioadă marcată de un „dezechilibru crescând”<sup>47</sup> în cadrul întregului sistem. Dezechilibrul crescând nu este ceva ce poate fi pus în contrast cu regresul; într-o perioadă de regres, dezechilibrul este de fapt unul dintre mecanismele-cheie ale capitalismului, unul dintre factorii care permit concentrarea și acumularea sporită a capitalului. Explicația lui Vilar este bună: „În fiecare conjunctură generală, țări diferite reacționează diferit, de unde și inegalitățile de dezvoltare, care, în final, fac istoria.”<sup>48</sup>

Să ne îndreptăm acum către ceea ce Sella numește „mutațiile dramatice în distribuția geografică a activității economice”<sup>49</sup>, dar nu în modul convențional al pretenției savante prin care trebuie să „evităm generalizările”<sup>50</sup>. Să reținem, mai bine, apelul lui Fernand Braudel la precizie; „pentru că nu există o unică conjunctură: trebuie să vizualizăm o serie de momente istorice care se suprapun, care se desfășoară simultan.”<sup>51</sup> Principalele deosebiri geografice sînt o problemă de acord general, deși există multe controverse ale specialiștilor în legătură cu detaliile. Discuția lui Hobsbawm în legătură cu „criza generală” marchează „relativa imunitate a statelor care au trecut prin «revoluția burgheză»”<sup>52</sup>, referindu-se prin aceasta la Provinciile Unite și Anglia. Cu toate acestea, într-o altă abordare, el împarte „economia europeană” în patru zone, dintre care trei ar fi suferit, după părerea lui, un declin economic într-un oarecare sens (nu este vorba despre o încercare de a le clasifica). Zonele sînt „vechile economii «dezvoltate» ale Evului Mediu - zona mediteraneană și sud-vestul Germaniei”; „coloniile de peste mări”;

„hinterlandul baltic“; și „noile zone «dezvoltate»“. În această a patra zonă, care are o situație economică „mai complexă“, găsim nu numai Olanda și Anglia, ci și Franța.<sup>53</sup>

Geografia lui Romano este mai stratificată:

„În Anglia și în Țările de Jos criza a avut în principal efecte liberatoare; în Franța, nu a eliberat energii, dar în mod sigur a semănat semințele care aveau să dea rod mai târziu; în restul Europei nu a însemnat nimic altceva decât involuție. Italia poate fi inclusă fără îndoială în această ultimă parte a Europei, sub eticheta de involuție.“<sup>54</sup>

Cipolla adaugă o nuanță viziunii geografice a lui Romano: „Secolul al XVII-lea a fost un secol negru pentru Spania, Italia și Germania și cel puțin gri pentru Franța. Dar pentru Olanda a fost epoca de aur, iar pentru Anglia, dacă nu de aur, cel puțin de argint.“<sup>55</sup> Topolski întocmește harta stratificării într-un mod puțin diferit, distingînd între zonele de mare dinamism (Anglia și Provinciile Unite), cele cu o dezvoltare mai puțin rapidă (Franța, Scandinavia, Germania, Boemia și celelalte state din estul și centrul Europei, cu excepția Poloniei) și cele cu stagnare sau regres (Spania, Portugalia, Italia și Polonia).<sup>56</sup> În ansamblu, clasificările geografice par concordante, deși variază în detaliu.

Să analizăm acum clasificările temporale, unde confuzia este mai mare: datele privind regresul variază de la țară la țară și există variații ale prețurilor nominale și în argint; și chiar și în ceea ce privește anumite țări și anumite tipuri de prețuri, analiștii nu par a cădea de acord. În trecerea în revistă a datelor prețurilor a lui Braudel și Spooner ideea principală este simplă: „Este dificil să se determine sfîrșitul exact al secolului al XVI-lea la fel ca și începutul lui.“<sup>57</sup> Pentru prețurile în lingouri, ei găsesc o inversare a tendinței seculare ascendente „în Sud între 1590 și 1600, în Nord, între 1620 și 1630, poate chiar pînă în 1650.“ Dar în privința prețurilor nominale ei identifică un tablou total diferit, constînd din trei mișcări succesive: una în jurul anilor 1620 în Germania, una în preajma mijlocului de secol în orașe diferite ca Siena, Exeter, Ragusa, Neapole, Amsterdam, Danzig (Gdansk) și Paris; și una în 1678 pentru Castilia, care „se deosebește mult de celelalte.“ „Prețurile nominale“, spun ei, „au urmat exact cursul

prețurilor în argint numai în cazul Angliei și s-au aflat în apropierea lor în cazul Olandei. Notăți cum reapare perechea noastră de țări. În toate celelalte țări există un decalaj care variază între o decadă și trei sferturi de secol, cum este cazul Castiliei. „Inflațiile succesive...sînt acelea care au menținut prețurile nominale ridicate în aceste diferite țări.“<sup>58</sup>

Aici trebuie să avem în vedere un indiciu prețios de urmat. Poate fi inflația unul dintre modurile de declin relativ cînd există un regres în economia mondială? Se poate spune că gradul inflației nominale, mai ales dacă este apreciată în relație cu prețurile în lingouri, este o măsură a declinului relativ? Această întrebare ar trebui reținută în timp ce trecem în revistă diferitele datări (pentru care criteriile de localizare sînt adesea neexplicite). După părerea lui Slicher van Bath, depresia a început în Spania în jurul anului 1600, în Italia și o parte a Europei centrale în 1619, în Franța și o parte a Germaniei în 1630, în Anglia și Provinciile Unite în 1650. A fost mai serioasă în Europa centrală între 1640 și 1680 și în Provinciile Unite între 1720 și 1740. A luat sfîrșit în Anglia și în Franța în 1730, în Germania în 1750 și în Provinciile Unite în 1755. „Țările mai dezvoltate din punct de vedere economic, cum ar fi Anglia și Olanda, au rezistat mai mult. Producătorii de produse primare - în secolul al XVII-lea aceștia erau reprezentați de ariile producătoare de cereale în zona baltică - au fost aproape complet lipsiți de apărare.“<sup>59</sup>

Vilar, folosind prețurile în argint, descoperă două modele principale - unul în Spania și Portugalia, al căror declin a început mai devreme (între 1600 și 1610) și de asemenea s-a sfîrșit mai devreme (între 1680 și 1690), și unul în nordul Europei, unde declinul a început între 1650 și 1660 și a continuat pînă între 1730 și 1735. Franța apare în această clasificare ca o țară scindată, în care Sudul, „legat de situația Marsiliei și respectiv a Mediteranei, se alfa mai aproape de Spania decît de Beauvaisis.“<sup>60</sup> Chaunu vede aceleași două *pattern-uri*: un „curent precoce al zonei meditereneene și al Americii hispanice, și unul tardiv, acela al Nordului și al Balticei, la care sînt atașate, în mod destul de paradoxal, Brazilia și Oceanul Indian.“<sup>61</sup>

Abel, totuși, prezintă o grupare oarecum diferită pe baza valorilor medii pe timp de 25 ani ale prețurilor în



argint pentru cereale, pe care o rezumă ca o tendință în general descendentă „în timpul celei de-a doua jumătăți a secolului al XVII-lea și în timpul primei jumătăți a secolului al XVIII-lea.”<sup>62</sup>

Aceasta, spune el, este valabilă pentru Anglia, Țările de Jos spaniole, Franța, nordul Italiei, Provinciile Unite, Danemarca și Polonia, dar nu pentru Germania și Austria, ale căror „curbe ale prețurilor sînt ascendente începînd cu ultimul sfert al secolului al XVII-lea.”<sup>63</sup> De fapt, o privire mai atentă asupra hărții lui Abel indică o imagine mult mai complexă, în care ies în evidență două elemente. În primul rînd, se poate vedea că cel mai mare decalaj de prețuri a existat în 1650, cînd Polonia atinge un nivel deosebit de ridicat iar Germania, un nivel deosebit de scăzut. În al doilea rînd, Polonia manifestă cea mai mare variație a prețurilor în timp, mergînd de la cele mai mari prețuri de oriunde în 1650 la cele mai scăzute de oriunde în 1725. (Gradul de deviere de la normă al Germaniei este mult mai mic.) Această oscilație remarcabilă a Poloniei nu trebuie trecută cu vederea în căutarea unui cadru general pentru o explicație; dar pentru moment să ne ocupăm de Germania, deoarece există o vastă literatură axată pe problema rolului Războiului de 30 de ani în „declinul” Germaniei.

Theodore Rabb, trecînd în revistă literatura de specialitate existentă în 1962, a descris două școli de gîndire, școala „războiului dezastruos” și școala „declinului timpuriu” (care vede Războiul de 30 de ani doar ca lovitură finală).<sup>64</sup> Friedrich Lütge este un bun exemplu de reprezentant al primei școli. După părerea lui, economia Germaniei între 1560 și 1620 era înfloritoare. Ea era implicată în comerțul de peste mări, iar manufacturile se dezvoltau și aduceau profit. După 1620, situația s-a schimbat și, ca urmare, concluzia lui este că Războiul de 30 de ani a fost variabila-cheie care a intervenit.<sup>65</sup> La aceasta, răspunsul lui Slicher van Bath este tipic: „Războiul de 30 de ani nu poate fi responsabil, deoarece declinul în Germania începuse deja în a doua jumătate a secolului al XVI-lea.”<sup>66</sup> S-au făcut cîteva încercări de a lămuri această controversă. Carsten, de exemplu, aruncă o privire sceptică asupra tezei declinului antebelic:

„Chiar dacă s-ar putea stabili că majoritatea orașelor germane au suferit declinul deja înainte de 1618,

aceasta n-ar implica în mod necesar un declin general, deoarece activitatea economică s-ar fi putut muta de la oraș la țară. Într-adevăr, acesta a fost cazul zonei de nord-est a Germaniei, în care secolul al XVI-lea a fost o perioadă de pace și prosperitate, de creștere a exporturilor de porumb și de creștere rapidă a prețurilor porumbului.<sup>67</sup>

Declinul orașelor nu trebuie astfel considerat ca un semn economic negativ. Desigur că nu! Este un semn de periferializare.<sup>68</sup>

În plus, Carsten descoperă că perioada de dinainte de 1608 în Bavaria Superioară, o zonă pe care a studiat-o îndeaproape, a fost „o perioadă de prosperitate ușor crescîndă în timp”. Ca urmare, el a sugerat prudență pînă se va ajunge la „investigații și cercetări mai detaliate.”<sup>69</sup> În timp ce Carsten insistă asupra ignoranței noastre colective, Rabb insistă asupra cunoștințelor noastre colective ca „indicînd atît prosperitate absolută cît și declin în Germania [înaintea Războiului de 30 de ani], adesea în paralel.” Și el concluzionează tot pe o notă de prudență:

„Faptul că zonele de declin erau într-o hotărîtă minoritate...face imposibilă concluzia că lupta înainte de 1618 a fost mai rea decît altele... În cel mai bun caz, Războiul de 30 de ani a declanșat un declin general care nu existase anterior; în cel mai rău caz, a înlocuit prosperitatea cu dezastrul.”<sup>70</sup>

O a treia variantă este cea a lui Kamen. El recunoaște că „nu poate fi nici o îndoială asupra faptului că războiul a fost un dezastru pentru majoritatea ținuturilor de limbă germană”, dar afirmă că „într-o oarecare măsură controversa era falsă”, pentru că nu a existat „nici o unitate economică sau politică numită Germania” și era „adesea dificil să se distingă între declinul dinaintea și din timpul războiului.”<sup>71</sup>

Toate aceste aprecieri „economice” naționale nu iau direct în considerare măsura în care Războiul de 30 de ani a fost el însuși atît consecința politică cît și semnul unui regres economic general în întreaga Europă. O încercare majoră de a privi acest război într-un context total european a fost făcută de J.V. Polisensky, care spune că războiul trebuie

„văzut ca un exemplu de două civilizații în conflict ideologic. Ciocnirea dintre concepția derivînd din

moștenirea umanistă cu o nuanță de protestantism și luînd ca model Țările de Jos Unite, cu o altă catolic-umanistă, care a urmat exemplul Spaniei, devine astfel punctul de plecare pentru dezvoltarea fronturilor politice și a coalițiilor de putere.<sup>72</sup>

Acest război, în întreaga Europă, poate fi considerat ca primul război mondial al economiei mondiale capitaliste. Polisensky marchează acest punct, deși în termeni oarecum prudenți:

„O premisă pentru generalizarea conflictului a fost prezența, la începutul secolului al XVII-lea în Europa, dacă nu a unei unități economice, cel puțin a unui cadru pentru schimb și a primelor semne ale unei piețe mondiale, al cărei centru de gravitate era întreaga zonă între Baltica, Atlantic și Marea Mediteraneană.”<sup>73</sup>

Pe lângă argumentul lui central că „ceea ce este mai presus de orice dispută” este teza lui Vainstein că „Războiul de 30 de ani este intim legat de revoluția olandeză și de mișcarea de eliberare de sub dominația spaniolă”, Polisensky adaugă: „Trebuie să știm exact cum o revoluție internă condusă de burghezi a putut deveni o sperietoare pentru adversarii ei în întreaga Europă.”<sup>74</sup> Pentru el, cel mai important rezultat, pe lângă faptul că „factorul olandez” a jucat un rol cheie în generalizarea conflictului, a fost victoria olandezilor în întreaga Europă. El notează că războiul s-a sfârșit tocmai cînd olandezii se aflau în frunte:

„În 1645 flota olandeză, pentru prima oară, a cîștigat controlul asupra strîmtorii Øresund și asupra rutelor comerciale din Marea Baltică. Patriciatul comercial din provincia Olandei și din orașul Amsterdam nu mai vedea nici un motiv acum pentru continuarea unui război cu Spania din care numai Franța putea fi victorioasă...

Pacea separată [a Provinciilor Unite și Spaniei în ianuarie 1648] a reprezentat în același timp un triumf al Republicii asupra Spaniei și al Olandei asupra prințului de Orania și asupra restului Țărilor de Jos. Ea poate fi privită, în egală măsură, ca o victorie clară a Amsterdamului asupra tuturor celorlalte interese olandeze, iar sfîrșitul războiului a confirmat privilegiile aceleiași oligarhii urbane care avusese de

suferit din cauza lui Mauriciu de Nassau cu treizeci de ani în urmă.<sup>75</sup>

O problemă crucială care se pune este cum explicăm faptul că războiul olandez de independență, Revoluția Țărilor de Jos, care a început în 1566, nu s-a transformat într-o conflagrație în întreaga Europă pînă în 1621 - începutul a ceea ce Polišensky a numit „perioada olandeză a războiului” (din 1621 în 1625).<sup>76</sup> Nu are oare o legătură cu criza lui Romano din 1619-1622?<sup>77</sup> Mai mult decît probabil că are. Deoarece regresul din întreaga Europă, care a fost semnalat de acuta criză a acelor ani<sup>78</sup>, a semnalat faptul că miza controlului politic era mai mare, iar costurile implicate de distrugerea militară au apărut mai mici participanților decît pierderile potențiale datorate unei slabe poziții comerciale într-un moment de regres. În acest sens, Provinciile Unite au riscat și au cîștigat. Trebuie să avem în vedere în special faptul că multe dintre costurile războiului, traduse prin distrugeri, au fost de fapt suportate de Germania, și să nu uităm, de Boemia.<sup>79</sup> Kamen are deci dreptate cînd consideră controversa în legătură cu Germania „ca fiind falsă”. Problema nu este dacă Germania ar fi suferit sau nu un declin dacă Războiul de 30 de ani nu ar fi intervenit - aceasta este o considerație ipotetică în mare măsură lipsită de sens. Declanșarea războiului a constituit un răspuns la inversarea tendinței din economia mondială și ca urmare acesta a devenit una dintre modalitățile prin care au avut loc redistribuirea rolurilor economice și accentuarea disparităților economice.

Rezumînd diferitele studii și sinteze, avem următorul tablou:

În jurul anilor 1600-1650 (ca și în jurul anilor 1300-1350) se pare că a luat sfîrșit o perioadă de dezvoltare economică. Descrierile acestei expansiuni, în primul rînd din punctul de vedere al prețurilor, abordarea de către istoricii din perioada interbelică a problemei prețurilor nu sînt greșite dar sînt înșelătoare, pentru că prețurile sînt, prin definiție, relative. Un preț are importanță doar în cadrul contextului unor întregi serii sincrone de prețuri ale unei piețe date. Prețurile nu sînt niciodată ascendente sau descendente în general; unele prețuri cresc, ceea ce înseamnă deci că altele scad. Perioadele de dezvoltare care se sfîrșesc nu implicau doar măsura eterică a prețurilor nominale; ele implicau

produse materiale reale. Prima, și poate cea mai importantă creștere a avut loc în domeniul producției de cereale, atât în ceea ce privește recolta pe unitate de suprafață, cât și în ce privește suprafața totală destinată cerealelor. Aceasta din urmă a fost realizată prin îmbunătățiri funciare (*bonification*) și de asemenea prin transformarea terenurilor de pășunat și viticole în terenuri cultivate cu cereale. Aceste diferite creșteri au avut loc, desigur, datorită faptului că raportul de schimb a devenit mai profitabil pentru cereale față de alte produse.

În plus, a existat o perioadă de dezvoltare în cel puțin patru alte domenii reale: a) populația, a cărei creștere și scădere în acea perioadă nu putea fi disociată pentru mult timp de disponibilul de alimente; b) „industria” *urbană*, relativ monetizată în sistemul său de legături cu celelalte sectoare, creînd rate înalte de utilizare a forței de muncă, dar niciodată în discordanță prea mare cu nivelul relativ scăzut sau cel puțin în descreștere al salariului real; c) stocul de bani în formele sale multiple (lingouri, bancnote, credit); d) numărul de antreprenori *marginali*, rurali și urbani. Toate acestea implică creșteri ale economiei în ansamblu care nu sînt niciodată uniforme în toate sectoarele economice. Evaluîndu-le în cadrul limitelor unor entități politice și nu în cadrul piețelor mondiale, vom obține doar o imagine parțială în care semnificația economică nu poate fi descifrată iar consecințele politice nu pot fi deci explicate decît dacă se ia în considerare contextul mai larg.

Aproximativ în 1300-1350 și 1600-1650 aceste perioade de creștere au luat sfîrșit pentru aproximativ aceleași motive. Ceea ce a diferit totuși, în mare măsură, au fost răspunsurile sistemului la finalul perioadei de expansiune. În termeni cantitativi, diferența se poate vedea foarte ușor. Perioada dintre 1300 și 1450 a implicat o *scădere* în diferite privințe, comparabilă, în mare, cu creșterea anterioară, în timp ce perioada 1600-1750 a reprezentat o *stabilizare* în aceste privințe. Curba perioadei 1450-1750 arată mai degrabă ca o treaptă decît ca un vîrf al curbei pentru perioada 1150-1450. Acesta este totuși numai aspectul exterior al diferenței de structură. Recesiunea din anii 1300-1450 a condus la criza structurii sociale, cea a feudalismului european, în timp ce aceea din anii 1600-1750 a condus la „o perioadă de consolidare și organizare”, în

exprimarea lui Schöffer<sup>80</sup>; ea a marcat ceea ce Chaunu a numit „finalul dezvoltării facile și începutul dificultăților fertile.”<sup>81</sup> Consolidare și dificultăți fertile privind ce? Economia mondială capitalistă ca sistem este unicul răspuns plauzibil.

Să notăm acum câteva dintre particularitățile constructiv-sistemice ale regresului din perioada 1600-1750. În primul rând (și supralicitarea acestui fapt este dificilă), această perioadă a reprezentat o *consolidare* a structurilor statale, cel puțin în statele centrului și în cele semiperiferiale în dezvoltare, ca un mod de a face față regresului; pe de altă parte, regresul comparabil între 1300 și 1450 a condus tocmai la conflictele intestinale acute în rândul nobilimii proprietare de pământuri, un *Götterdämmerung* virtual al Europei feudale. Nu se poate spune că războaiele și distrugerea erau necunoscute în secolul al XVII-lea, dimpotrivă; dar ele nu au avut același caracter extrem de sîngeros privind clasele conducătoare. Modul de desfășurare a conflictelor se schimbase; sistemul întrebuințării mercenarilor era răspîndit; și mai presus de toate, luptele secolului al XVII-lea au fost mai degrabă interstatale decît internobiliare, conducînd astfel la sporirea puterii economice a uneia dintre părți. După cum afirmă Elliott în discuția despre așa-numită criză: „Secolele al XVI-lea și al XVII-lea au înregistrat într-adevăr schimbări importante în textura vieții europene, dar aceste schimbări au avut loc în cadrul rezilient al statului monarhic aristocratic.”<sup>82</sup> Reziliența este tocmai ceea ce împiedică regresele să devină crize.

În al doilea rând, exista o constantă activitate economică în unele locuri, activitate care, la o privire atentă, părea a fi semnul prosperității. Voi trece peste situațiile cele mai evidente: Epoca de aur a Olandei, ascensiunea Germaniei de la sfîrșitul secolului al XVII-lea, îmbunătățirea constantă a agronomiei engleze, și, pe scurt, „acumularea unei infinități de îmbunătățiri minore de-a lungul acestui sumbru și dificil secol al XVII-lea.”<sup>83</sup> Astfel de fenomene, arareori observate, includ faptul că ameliorarea pămîntului nu a încetat niciodată cu adevărat, după cum ne amintește Romano:

„Ameliorarea pămîntului (*bonifiche*)? A continuat și în secolul al XVII-lea; pur și simplu nu era plătită cu bani, ci mai degrabă prin corvezi, servicii, taxe

abuzive (*soprusi*) etc. Tocmai de aceea, se poate spune că «producția agricolă, spre deosebire de altele, nu a scăzut în secolul al XVII-lea.»<sup>84</sup>

N-ar trebui să ne surprindă că multor antreprenori în secolul al XVII-lea li se părea că „există o lipsă de supape sigure și productive pentru investiție”<sup>85</sup>; aceasta este, de fapt, una dintre semnificațiile regresului. Atunci când Chaunu descrie secolul al XVII-lea ca unul în care „profitul este în retragere dar...arenda victorioasă triumfă”<sup>86</sup>, el ne induce astfel în eroare. El descrie de fapt mutația *spre* investiția agricolă în țările *centrului* economiei mondiale capitaliste.

Hobsbawm găsește un paradox în istoria capitalismului:

„Sîntem confrunțați, deci, cu paradoxul conform căruia capitalismul se poate dezvolta numai în cadrul unei economii care este deja în mare măsură capitalistă, pentru că în cadrul unui alt tip de economie forțele capitaliste vor tinde să se adapteze la economia și societatea predominantă și nu vor fi deci suficient de revoluționare.”<sup>87</sup>

Dar este oare într-adevăr un paradox faptul că o economie mondială capitalistă predominant *industrială* se poate naște numai dintr-o economie mondială capitalistă deja existentă, ceea ce este exact ce s-a întîmplat? Modul în care economia mondială capitalistă a persistat și s-a stabilit în perioada dintre 1600 și 1750 nu s-a putut realiza între 1300 și 1450 (tocmai pentru că expansiunea din perioada 1150-1300 nu rupsese încă legăturile structurii feudale a Europei); și acesta este motivul pentru care secolul al XVII-lea a putut pregăti calea pentru așa-numita revoluție industrială - din punct de vedere economic, politic, intelectual și social.<sup>88</sup>

Nu trebuie să trecem cu vederea revoluția moravurilor, de exemplu, care nu a avut un corespondent în finalul Evului Mediu, accentuarea constantă a unei moralități sexuale ascetice între secolele al XVI-lea și al XVIII-lea, cu tot ceea ce a impus ea structurilor familiale pentru a le face să se adapteze lumii capitaliste. Chaunu, ca de obicei, exagerează puțin în viziunile lui idealiste, dar argumentația sa este totuși la obiect:

„Secolul al XVII-lea este, în materie de moravuri, cel mai mare și poate unicul secol revoluționar, în ceea ce privește civilizația tradițională, secolul

**inconoclastic *par excellence*!** El a realizat astfel, în mod paradoxal, una dintre premisele revoluției malthusiene.<sup>89</sup>

Ne întrebăm din nou în ce constă paradoxul? Într-adevăr, ne putem întreba dacă Revoluția industrială nu se desfășura deja în secolul al XVII-lea. Charles Wilson îndrăznește să sugereze următoarele:

„A existat oare o diferență absolută între dezvoltarea economică a așa-numitei Revoluții industriale de mai târziu și cea a Olandei în secolul al XVII-lea? Majoritatea istoricilor ar afirma probabil că a existat. Dar putem fi oare atât de siguri?... Construcția de nave era ea însăși, în condițiile vremii, o industrie de bază, după cum ingineria de transport avea să fie în secolul al XIX-lea.”<sup>90</sup>

Să nu uităm că perioada 1600-1750 a *continuat* și a *accentuat* un proces crucial al economiei mondiale: destrămarea constantă, după cum demonstrează studiul lui Braudel și Spooner, a diferențierilor de prețuri în cele trei zone de bază ale prețurilor din Europa.

„Acoperirea neîndoielnică a decalajului [între prețurile maxime și minime] de la începutul secolului al XVIII-lea demonstrează măsura în care în întreaga Europă prețurile începuseră să devină convergente... Prin exploatare exagerată... și prin diferențierile prețurilor obținute astfel, capitalismul comercial a contribuit la un proces de nivelare, la crearea unor canale de comunicare, și, în consecință, la orientarea intereselor către căutarea unor condiții mai favorabile.”<sup>91</sup>

Despre aceasta este vorba. A existat un sistem capitalist care s-a desfășurat între secolele al XVI-lea și al XVIII-lea și care a făcut posibil avântul industrial, iar nivelarea prețurilor a constituit un element esențial în acest proces. O diferență crucială rămîne, după părerea mea, între perioada anilor 1450-1750, cînd a fost creată economia mondială capitalistă și cînd alternativele istorice au fost progresiv eliminate, și perioada anilor 1150-1450 cînd, s-ar putea susține, a avut loc o încercare similară, dar care a dat greș, deoarece unitatea politică a economiei feudale nu se destrămase încă prin contradicțiile ei interne. Această diferență crucială se poate găsi în modelul distribuției venitului în cadrul ansamblului economiei.



Argumentul esențial al lui Wilhelm Abel în cartea sa despre sărăcirea în masă în Germania preindustrială a fost înfirmarea afirmației lui Friedrich Engels din *Situația clasei muncitoare din Anglia în 1884* că situația muncitorilor s-a deteriorat o dată cu industrializarea. După părerea lui Abel, care citează lucrarea lui Bruno Hildebrand, „sărăcia cea mai mare [în Germania] era tocmai în acele regiuni unde nu exista industrie.”<sup>92</sup> De fapt, spune Abel, sărăcirea în masă a antedatat perioada de industrializare, avîndu-și originile în secolul al XVI-lea.

„Declinul cel mai sever [al salariilor reale] a avut loc în secolul al XVI-lea. Ulterior, acestea au crescut în Germania curînd după Războiul de 30 de ani și peste tot la începutul secolului al XVIII-lea. Cu toate acestea, aceste salarii... nu erau cu mult mai mari decît cele din a doua jumătate a secolului al XVI-lea (și cu mult mai mici decît cele din secolul al XV-lea). Epoca de pauperism (1791-1850) completează această serie cu un nou declin, dar cel mai puțin a fost afectată Anglia în perioada de industrializare timpurie.”<sup>93</sup>

Scopul cărții lui Abel a fost argumentarea afirmației că Revoluția industrială a însemnat o creștere a nivelului de trai pentru clasa muncitoare. Această problemă nu se încadrează în contextul lucrării de față, deși propria lui referință la perioada între 1791 și 1850 indică faptul că această ipoteză ar putea să nu fie valabilă pentru economia mondială ca întreg. Ceea ce interesează discuția noastră este afirmația lui că a existat un declin general al veniturilor păturilor de jos în perioada anilor 1450-1800. Afirmația lui este confirmată de alte lucrări. Minchinton, referindu-se la perioada între 1500 și 1750, a făcut în mod hazardat cîteva generalizări în legătură cu „structura cererii” în Europa: „Era mai bine să fii bogat în 1750 decît în 1500”, spunea el, iar „prăpastia dintre bogați și săraci se mărise.”<sup>94</sup> Braudel și Spooner au ajuns la concluzii similare analizînd datele prețurilor:

„De la sfîrșitul secolului al XV-lea pînă la începutul secolului al XVIII-lea, nivelul de trai în Europa a scăzut progresiv. Ar fi interesant de făcut o analiză atentă, acolo unde este posibil, a condițiilor dinaintea acestei perioade, în secolele al XIV-lea și al XV-lea. În general vorbind, atunci condițiile erau mai bune.

Oare această perioadă a constituit o epocă de aur pentru muncitori, după cum au susținut mulți istorici de prestigiu, înainte de tulburările repetate și violente pe care le-am menționat?<sup>95</sup>

Într-un tabel pe care l-am constituit pe baza datelor lui Slicher van Bath, salariul real al unui tâmplar englez din 1251 pînă în 1850<sup>96</sup> indică *o creștere constantă din 1251 pînă în 1450*, cu o dublare în acea perioadă și *un declin mai mult sau mai puțin constant după aceea*, revenind în final la punctul de plecare (cu o singură perioadă deosebit de nefavorabilă, între 1601 și 1650). Pentru a interpreta acest fapt, trebuie să ne referim din nou la așa-numita criză a feudalismului. Perry Anderson afirma cu justețe că „o deplină înțelegere a dinamismului modului de producție feudal a fost unul dintre cele mai importante cîștiguri ale istoriografiei medievale în ultimele decenii”. Atunci, această criză nu este construită pe eșec ci pe succes, pe „progresul general economic și social remarcabil pe care l-a reprezentat [feudalismul].”<sup>97</sup> Și totuși, în secolul al XIII-lea, după trei sau patru secole de dezvoltare constantă, sistemul s-a aflat în criză.

Am explicat anterior<sup>98</sup> de ce cred că aceasta a rezultat din conjunctura unui regres economic ciclic, a schimbărilor climatologice și a exacerbarilor seculare ale contradicțiilor de bază ale structurii feudale. Analiza ulterioară și întrucîtva detaliată a lui Anderson asupra acestei conjuncturi istorice pune un accent deosebit pe faptul că „motorul principal al regenerării ruralului, care a propulsat înainte întreaga economie feudală timp de trei secole, a depășit în cele din urmă limitele obiective atît ale structurii teritoriale cît și sociale.”<sup>99</sup> În timp ce accentuează ceea ce s-ar putea numi epuizarea socio-economică a sistemului, Anderson critică explicația „discutabilă din punct de vedere empiric și, teoretic, reducționistă” avansată de către Dobb și Kosminsky, conform căreia această criză a rezultat dintr-o „accentuare continuă a exploatării din partea nobililor”, pentru că „nu pare a fi în concordanță cu tendința generală a relațiilor de rentă din această epocă.”<sup>100</sup>

Merită să acordăm puțin timp lămuririi acestei confuzii. Unele dovezi empirice pentru ipoteza intensificării continue pot fi găsite de fapt chiar în cartea

lui Anderson, unde a notat, de exemplu, că dimensiunea medie a gospodăriilor țărănești în Europa medievală scăzuse „poate de la aproximativ 100 acri în secolul al IX-lea la 20 sau 30 acri în secolul al XIII-lea.”<sup>101</sup> El notează de asemenea că pătura micilor nobili și a intermediarilor între țărani și stăpînii feudali „tindea să crească constant [în privința importanței economice și sociale] de-a lungul întregii perioade medievale.”<sup>102</sup> Probabil aceasta trebuie să fi însemnat că un procent mărit din surplusul economic se îndrepta spre muncitorii neproductivi și, deci, că a existat o intensificare continuă a exploatării de către nobili. În acest caz, combinația dintre epuizarea constantă socio-economică și exploatarea crescîndă (oare cea dintîi nu a generat-o pe cea de-a doua, parțial ca un mod de a echilibra veniturile individuale ale membrilor păturii superioare?) ar fi aceea care a produs (împreună cu contribuția altor factori, după cum am menționat) vestita criză a veniturilor feudale rezultînd din „accentuarea fenomenului de foarfece al prețurilor în relația dintre prețurile urbane și cele agricole.”<sup>103</sup>

*Una dintre consecințele acestui „foarfece” a fost schimbarea generală în relațiile de rentă care au loc tocmai în perioada de declin economic. Anderson spune:*

„În timp ce criza generală a modului de producție feudal a înrăutățit condițiile producătorilor direcți în zona rurală, «foarfecele» a sfîrșit prin a le ameliora și a le emancipa. A constituit, de fapt, punctul de cotitură în dizolvarea iobăgiei în Vest.”<sup>104</sup>

Se lasă impresia aici a unui „foarfece” economic urmat de reacția stăpînilor feudali și apoi de o rezistență relativ fermă a țăranilor care s-a finalizat cu dizolvarea iobăgiei. „Domeniul lucrat prin munca iobagilor era un anacronism în Franța, Anglia, Germania de Vest, nordul Italiei și cea mai mare parte a Spaniei prin 1450.”<sup>105</sup> După părerea mea, succesiunea evenimentelor a fost oarecum diferită. Criza socio-economică a slăbit puterea nobilimii astfel încît țăranii și-au mărit în mod constant partea lor de surplus între 1250 și 1450 sau 1500. Acest fapt a fost valabil în întreaga Europă, în vest și est.<sup>106</sup> Creșterea nivelului de trai pentru păturile de jos, în direcția egalizării relative a veniturilor, mai degrabă decît situația anterioară de „epuizare”, a reprezentat pentru

păturile superioare criza reală și dilema pe care au trebuit să le înfrunte.

Nu exista o cale de ieșire din această situație fără o schimbare socială drastică. Această cale, după cum am afirmat anterior, a fost crearea unui sistem mondial capitalist, o *nouă* formă de însușire de surplus.<sup>107</sup> Înlocuirea sistemului feudal cu cel capitalist a fost ceea ce a determinat reacția stăpînilor feudali; a fost un mare efort socio-politic din partea păturilor conducătoare pentru a-și păstra privilegiile colective, chiar dacă au fost nevoite să accepte o reorganizare fundamentală a economiei și, în consecință, toate riscurile privind ordinea socială. În mod clar, unele familii aveau să piardă în urma unei astfel de mutații; dar multe dintre ele, nu.<sup>108</sup> În plus, și cel mai important, principiul stratificării a fost nu numai păstrat, ci și întărit.

Oare nu s-a demonstrat cît de reușită a fost strategia, dacă se poate numi așa, de transformare economică prin descoperirea că nivelul de trai al păturilor de jos în Europa a scăzut din 1500 pînă cel puțin în 1800, în ciuda faptului că această perioadă a inclus atît o etapă de expansiune (faza A), cît și de regres (faza B)? Ar trebui notat faptul că argumentația empirică pentru declinul veniturilor *nu* este oferită de către un critic al capitalismului, ci de către un Abel, care îl corectează pe Engels. (Convingerea greșită a lui Abel că acest declin s-a oprit după 1800 indică doar că, din indiferent ce motive, nu a efectuat calculele post-1800 în cadrul unității corecte de analiză, adică, în privința economiei mondiale capitaliste ca ansamblu, limitele externe peste care s-a extins tocmai în acel moment.)

Să ne întoarcem acum la interpretarea noastră privind regresul care a avut loc între 1600 și 1750. Analizarea perioadei între 1450 și 1750 ca o lungă „tranziție” de la feudalism la capitalism riscă tratarea conceptului de tranziție ca un obiect material, pentru că astfel reducem constant perioadele de feudalism „pur” și capitalism „pur” și mai devreme sau mai tîrziu ajungem la zero, rămînînd doar cu tranziția. Destul de corect - totul este tranziție; dar de cîte ori extindem un partitiv transformîndu-l într-un atribut universal, nu facem decît să transformăm problema din punct de vedere terminologic. Dorim în continuare să știm *cînd*, *cum* și *de ce* au avut loc modificări majore în structurile sociale.

Descrierile ideologice pe care le conferă sistemele despre ele însele nu sînt niciodată reale. Sînt întotdeauna ușor de găsit exemple, situații de comportament „noncapitalist” într-o lume capitalistă - în întreaga Europă în 1650 și 1750 dar și în 1850 și 1950. Amestecul unor astfel de comportamente și firme „noncapitaliste” cu state cu comportamente și firme „capitaliste”, sau (cea mai nefericită exprimare) state „capitaliste” în cadrul unei economii mondiale capitaliste nu este nici o anomalie și nici tranzițional. Acest amestec este esența sistemului capitalist ca mod de producție și explică cum economia mondială capitalistă a afectat din punct de vedere istoric civilizațiile cu care a coexistat în același spațiu social.

Capitalismul, după cum am mai spus, a reprezentat o soluție pentru criza feudalismului; dar soluțiile sînt rezultatul alegerilor care au întrunit majoritatea, prin depășirea rezistenței indivizilor și grupurilor care riscă să piardă prin orice soluție dată. Deoarece cei care pierd sînt numeroși și de multe tipuri, se creează alianțe curioase, iar procesul este alambicat și neclar. Se pot încerca alte „soluții”. Carol al V-lea a încercat să recreeze monarhia universală, dar nu a reușit.<sup>109</sup> Păturile de jos ar fi putut profita de pe urma declinului ciclic în perioada dintre 1600 și 1750 pentru a crea dezordine în cadrul sistemului, obținînd astfel o realocare majoră a unui surplus absolut mult mai mare acum; dar aceasta nu s-a întîmplat datorită puterii aparatelor de stat în țările centrale de acum ale economiei mondiale capitaliste. Căutînd pe căi complicate să reconcilieze forțe aflate în opoziție, ele au supraviețuit și au înflorit de-a lungul timpului numai în măsura în care au promovat interesele păturilor economice dominante în economia mondială ca ansamblu. Pentru Anderson, „absolutismul a fost în esență...un aparat redesfășurat și reîncărcat al dominației feudale, menit să readucă masele țărănești în poziția lor socială tradițională - în ciuda și împotriva cîștigurilor pe care le obținuseră prin comutarea răspîndită a taxelor.”<sup>110</sup>

Aș putea accepta întreaga afirmație a lui Anderson dacă s-ar renunța la adjectivul *feudală*. Pentru mine, redesfășurarea implica tocmai substituirea dominației feudale cu dominația capitalistă, indiferent de învelișul exterior al terminologiei publice. Chiar și Anderson admite că există un „aparent paradox al Absolutismului”;

el afirmă că în timp ce absolutismul proteja „proprietatea și privilegiile aristocrate”, el „putea să asigure în mod *simultan* interesele de bază ale claselor mercantile și manufacturiere care luau naștere.” Pentru a explica acest paradox, Anderson invocă faptul că perioada dinaintea „industriei mașiniste” (deci înainte de circa 1800), „capitalul bazat pe comerț și tehnică” nu avea nevoie de piață „de masă” și putea evita deci o „ruptură radicală cu sistemul agrar feudal.”<sup>111</sup> Este adevărat; și totuși, în cadrul economiei mondiale capitaliste luate ca un tot, acest fapt rămâne valabil și în secolul al XX-lea. Adică, „nevoia” unei piețe de masă cuprinde totuși mai puțin decît întreaga populație a lumii.

Din cele menționate anterior, putem înțelege de ce nu toate monarhiile absolute au fost state puternice și de ce nu toate statele puternice au fost monarhii absolute. Elementul-cheie este cît de puternic era statul și nu cît de absolută era forma de guvernămînt. Desigur, trebuie să explicăm forma, și vom observa atunci că în secolul al XVII-lea statele *cele mai puternice* erau acelea care dominau din punct de vedere *economic*: Provinciile Unite în primul rînd, Anglia în al doilea și Franța numai în al treilea. Revoluția engleză a consolidat statul englez, în timp ce afirmația lui Ludovic al XIV-lea, „l'Etat c'est moi”, a fost un semn al slăbiciunii relative a statului.

Regresul din secolul al XVII-lea nu a fost o criză de sistem. Dimpotrivă, a fost o perioadă de consolidare a lui. Schöffel punctează acest aspect atunci cînd sugerează că a existat o latură pozitivă a declinului importului de argint din America hispanică la sfîrșitul secolului al XVI-lea. Rezultatul, sugerează el, este că în secolul al XVII-lea „în general *media* prețurilor a rămas la același nivel” și aceasta a fost „un factor stabilizator pentru economie, care fusese zdruncinată de o inflație extrem de acută.”<sup>112</sup>

Lungul secol al XVI-lea nu a fost doar o epocă de inflație. A fost o perioadă structural revoluționară, în care voința unor mari grupuri de oameni de a adopta idei noi și radicale nu a fost lipsită de importanță. Ideile umanismului și ale Reformei au avut o influență amețitoare asupra lor, riscînd astfel să nu poată fi controlate. Secolul al XVII-lea a reprezentat o perioadă de calmare și raționalism. Clasicismul, ca și absolutismul, nu a constituit o descriere a realității, ci un program - un program de reîncredîntare a inițiativelor

politice și culturale păturilor de sus, mai apte să se adapteze la schimbarea socială fundamentală care a fost reprezentată de geneza unei economii mondiale capitaliste. William Bouwsma caracterizează principalul impuls intelectual al secolului al XVII-lea ca

„redobîndirea generală a mentalității raționale, care se baza pe o apreciere pozitivă a intelectului omului, o vedere foarte diferită de cea care fundamenta mișcarea de secularizare, și care insistă asupra legării tuturor aspectelor experienței umane de un nucleu de adevăr universal și deci abstract.”<sup>113</sup>

Din punct de vedere politic și cultural, secolul al XVII-lea a reprezentat căutarea unei stabilități în formă și structură care a fost simultană cu momentul încetinirii ritmului de dezvoltare a economiei mondiale. Fără o astfel de perioadă, următorul salt calitativ nu ar fi fost posibil. Aceasta face ca secolul al XVII-lea să nu constituie o „criză” ci o schimbare necesară de ritm, nu un dezastru ci un element esențial în promovarea intereselor acelor care au beneficiat cel mai mult de pe urma sistemului capitalist.<sup>114</sup> Deoarece perioada între 1600 și 1750 a fost atât de importantă în consolidarea economiei mondiale europene, merită să analizăm cu atenție argumentele care fundamentează acest fapt. Vom putea înțelege atunci care sînt mecanismele folosite de straturile capitaliste pentru a rezista în perioadele recurente de regres în economia mondială.

## NOTE

1. Slicher van Bath (1965 a, p.38), care într-o lucrare ulterioară adăuga: „Aceasta nu exclude în nici un caz prosperitatea în alte sectoare ale vieții economice, cum ar fi industriile de textile, tutun, bere și distilerii, înfloritoare în această perioadă” (1977, p.53).

2. „Ceea ce este mai important este modificarea, pe această perioadă lungă, a raporturilor de prețuri între cereale și produse animaliere cum ar fi untul, brînză și lînă. De asemenea, de mare importanță este relația între prețurile grîului și ale culturilor industriale cum ar fi inul, rapița, tutunul etc., precum și între grîu și vin, între grîu și produsele industriale cum ar fi, de exemplu, textilele și cărămida, și în sfîrșit, între prețurile grîului și rentă” (Slicher van Bath, 1965b, p.144). În acest context, vezi replica lui Perry Anderson la refuzul lui Duby de a considera economia Europei la sfîrșitul Evului Mediu ca o economie în criză. Duby vede anumite semne de continuare a

progresului economic în unele regiuni, iar Anderson comentează: „Aceasta înseamnă a confunda conceptul de criză cu cel de regres” (1974b, p.197).

3. Glamann (1974, p.464).

4. Glamann (1974, p.465). Vezi, de asemenea, Slicher van Bath (1963a, p.208). În legătură cu declinul general al producției de cereale care a urmat, vezi Jacquart (1978a, pp.352,360). Jacquart subliniază (p.378) că există doar trei motive posibile pentru declinul general al producției: modificări ale prețurilor de producție, modificări în nivelul recoltelor și modificări în valoarea de piață a produsului. El îl respinge pe cel dintâi ca fiind neplauzibil pentru acea perioadă, rămânând astfel, celelalte două explicații. El este de părere că nivelul mai scăzut al recoltei constituie explicația principală. Vezi, totuși, argumentele lui Slicher van Bath împotriva climei ca o explicație valabilă pentru scăderea recoltei. „Dacă toți ceilalți factori ar fi rămas constanți, *ceteris paribus*, prețurile cerealelor în această perioadă ar fi trebuit să manifeste o tendință de creștere. De fapt, în majoritatea țărilor ele au manifestat o tendință de scădere. Implicația este că schimbările care au avut loc au afectat cererea” (1977, p.63).

5. Glamann (1974, p.485).

6. Schöffner (1966, p.90).

7. Sella (1974, p.366).

8. Chaunu (1966a, p.272). Vezi, de asemenea, Slicher van Bath (1963b, p.18). În timpul secolului al XVII-lea pot fi găsite sate părăsite nu numai în zonele devastate de război, cum ar fi Boemia, Germaniile, Polonia și Burgundia, ci și în cele aflate în afara zonelor principale de luptă, cum ar fi Campania și Toscana în Italia și Salamanca în Spania. Vezi Slicher van Bath (1977, p.68).

9. Vezi Slicher van Bath (1963b, p.17); vezi, de asemenea, Jacquart (1978a, pp.363-368).

10. De Maddalena (1974a, p.343). Slicher van Bath susține că există o legătură necesară între nivelul recoltei și prețurile cerealelor. „Fertilizarea mai intensă, care necesita cumpărarea de îngrășămint, a condus la creșterea recoltei. Dar aceasta avea loc numai dacă producția de cereale era remunerativă.” (1965a, p.32). Evident, el nu crede că era remunerativă, deoarece este de părere că: „Reducerile privind cantitatea sau calitatea îngrășămintelor au fost probabil cauza ușoarei scăderi a producției de cereale între 1600 și 1750 în majoritatea țărilor Europei pentru care deținem date” (1977, p.95).

11. Vezi Romano (1962, pp.512-513). Vezi de asemenea Slicher van Bath (1965a, pp. 33-34), care oferă această listă pentru zonele transformate din arabile în zone de pășunat între 1650 și 1750: Castilia, Schwerin, Vorarlberg, Allgau, Bregenzerwald, Pays d'Enhaut, Emmenthal, Savoia, Jura, Gruyères, Pays d'Hervé, Burgonia, Thiérarche, Pays d'Auge, Bessin, Cotentin, Midlands, Irlanda. Între 1630 și 1771, noile zone viticole erau Les Landes, Périgord, Sète, Montpellier, Alsacia, Catalonia, Vaud, Hallwil, Cantonul Zürich.



12. Slicher van Bath (1965a, pp.33,39), care citează mutațiile care au avut loc în Moselle, Harz, Erfurt și Țările de Jos.

13. Slicher van Bath (1965a, p.39).

14. Slicher van Bath (1965a, pp.15,39).

15. De Maddalena (1974a, p.288); cf. Jacquart (1978a, p.346; 1978b, pp.427-428; 1978c, p.462).

16. De Maddalena (1974a, p.292); cf. Jacquart (1978b, pp.391-392).

17. De Maddalena (1974a, p.294).

18. Slicher van Bath (1965b, p.147). Termenii în germană sînt *Kleinbauern*, *Käuner* și *Häusler*, comparați cu *Knechte* și *Magde*. În mod similar, Jacquart subliniază declinul relativ al „țăranimii mijlocii” pe care o definește ca „posedînd sau exploatînd o mică gospodărie familială” și care - spune el - a fost „proletariată” în timpul crizei. (1978c, p.466).

19. Meuvret (1944, p.116).

20. Slicher van Bath (1965a, p. 38).

21. Slicher van Bath (1965a, pp.37-38).

22. Slicher van Bath (1965a, pp.15,34,39).

23. Romano (1962, p.520). Recapitulînd mai tîrziu esența acestui articol, Romano spunea: „Cel dintîi, cel mai important și hotărîtor declin - în agricultură - apare la sfîrșitul secolului al XVI-lea; declinul comercial și industrial survine mai tîrziu: el este localizat în timp între anii 1619-1622 în sensul că *după* scurta criză din acea perioadă, activitatea comercială și «industrială» intră într-o criză mai lungă” (1974, p.196).

24. Sella (1974, pp.366-367).

25. Hobsbawm (1965, p.9).

26. Slicher van Bath (1965a, p.37), care enumeră următoarele zone: Irlanda, Scoția, Maine (Franța), Flandra, Twente, Westfalia și împrejurimile Mînsterului, Saxonia și Silezia.

27. Romano (1962, p.520).

28. Romano (1962, p.500).

29. Slicher van Bath (1965a, p.39).

30. Sella (1974, p.366); vezi și Vigo (1974, p.390).

31. Vezi prezentarea mea în Wallerstein (1974, pp.77-84).

32. Abel (1973, p.225).

33. Glamann (1974, p.431). Vezi observațiile similare ale lui Léon: „În secolul al XVII-lea, creșterea salariilor reale a fost zădărnicită de criza din agricultură, care a generat mîriri bruște și violente ale prețurilor cerealelor, o scumpire zdrobitoare a costului vieții și puternice depresii industriale, care implicau perioade lungi și severe de șomaj. Astfel, pentru cea mai mare parte a clasei muncitoare, a fost o catastrofă”. (1970c, p.674).

34. Vezi scurta mea prezentare în Wallerstein. (1974, p.271).

35. Mousnier (1967, p.167). Le Roy Ladurie prezintă în mod convingător argumentul pentru folosirea lingoului ca unitate de măsură, citînd întrebarea incisivă a lui René Baehrel (1961): „Nu poate exista o

unică măsură corectă a valorii monetare. De ce am crede că ea ar trebui să fie gramul de argint?" La care Le Roy Ladurie răspunde : „Corect. Dar de ce am considera *a fortiori* că aceasta ar fi *le livre tournois*, ceea ce adaugă relativității metalului instabilitatea suplimentară a banilor de cont?... Bu critic metru măsurat în iridium, în numele unei anumite relativități a universului. Să îl înlocuiesc oare cu un metru de cauciuc, la fel de relativ, dar în plus îngrijorător de elastic?" (1964, p.83).

36. Vilar (1974, p.246); dar Vilar adaugă: „cu excepția Franței, este greu să ignorăm curba ascendentă care a avut loc între 1683-1689 și între 1701-1710”.

37. Parker (1974a, pp.529-530). Sublinierea noastră.

38. Spooner (1956, p.8).

39. Spooner (1956, pp. 35-36).

40. Vezi Mauro (1961a, în special pp. 16-17). O critică la adresa prezentării de către Mauro a Europei ca o categorie unică poate fi găsită în Mata și Valério (1978, în special la pp.118-120).

41. Reinhard și Armengaud (1961, p.114).

42. Mols (1974, p.39); J. de Vries calculează un indice de 106 în 1700, față de 100 în 1600 (și unul de 123 pentru 1750); dar el omite Europa de Est din calculele lui, ceea ce în mod sigur reduce în continuare indicele (1976, p.5, Tabelul 1).

43. Vezi prezentarea mea în Wallerstein (vol. I, cap. 1).

44. Slicher van Bath (1963a, p.206).

45. Jeannin (1974, p.495).

46. Vilar (1961, p. 114).

47. Topolski (1974a, p.140). Ralph Davis spune de fapt același lucru: „Mult mai izbitor decât declinul economic general a fost modul în care liniile de dezvoltare deveniseră divergente” (1973b, p.108). Comparați respingerea termenului de „stagnare” de către Topolski cu ceea ce susține Ruggiero Romano: „Ce este secolul al XVII-lea?... Deși definițiile abundă, ele pot fi reduse la una singură: este secolul de «stagnare economică». Este numai o impresie, dar sînt ferm convins că în spatele acestei argumentări facile se află un singur fapt: istoria prețurilor... Dar este oare acesta un criteriu bun? Nu cred.” (1962, pp.481-482).

48. Vilar (1974, p.52). Acesta este motivul pentru care nu pot accepta încercarea lui Morineau de a respinge întregul concept al unei faze B pentru secolul al XVII-lea. El spune: „Ezitări în creștere? Acesta este titlul ales pentru acest volum [colectiv]. Este plin de postulate și de numeroase noțiuni vagi. El presupune o aderare la o dezvoltare de tip rostowian, la o viziune optimistă asupra secolului al XVI-lea, la o viziune uniform pesimistă asupra secolului al XVII-lea... Dacă ești olandez sau englez, mai degrabă decât spaniol sau portughez, imaginea geografică a Europei după 1598 pare destul de clară. A fost vorba despre o redistribuire a cărților de joc” (1978g, p.575). Dacă totuși viziunea ta nu este constant pesimistă, dacă *accepti* că o fază B implică *tocmai* o redistribuire a cărților de joc și dacă afirmi opusul teoriei de

tip rostowian privind dezvoltarea, atunci ești mai puțin afectat de forța obiecțiunii.

49. Sella (1974, p.390).

50. De Maddalena (1974a, p.274).

51. Braudel (1973, II, p.892). Această suprapunere a proceselor explică, după părerea mea, certitudinea lui Pierre Chaunu: „Fenomenul de declin nu are loc în mod normal într-un singur moment, ci în două, trei, patru momente, momente care sînt cele ale crizei ciclice... Cronologia acestor crize este, mai mult sau mai puțin, aceeași peste tot în Europa, cu diferențe de doi-trei ani. Dar importanța și semnificația relative ale acestor crize variază de la țară la țară” (1962b, p.231).

52. Hobsbawm (1965, p.13).

53. Hobsbawm (1958, p.63).

54. Romano (1974, p.194).

55. Cipolla (1974, p.12). Schöffel vorbește despre refuzul istoricilor olandezi de a contribui la discuția asupra conceptului unei crize europene generale: „Cum putem pune în concordanță această criză generală cu epoca de aur a Olandei?” (1966, p.86).

56. După cum relatează Geremek (1963).

57. Braudel și Spooner (1967, p.404).

58. Braudel și Spooner (1967, p.405).

59. Slicher van Bath (1965b, p.136). O periodizare similară a recesiunii în zona baltică poate fi găsită în Maczak și Samsonowicz (1965, p.82), care o datează din anii 1620 pînă în anii 1760.

60. Vilar (1974, p.303). Astfel, Vilar încearcă să armonizeze argumentele, altfel disonante, ale lui Baehrel (1961) cu tezele generale despre francezi și ale francezilor.

61. Chaunu (1962b, pp. 251-252).

62. Abel (1973, p. 221).

63. Abel (1973, pp.222, 223, planșa nr.37).

64. Rabb (1962b, p.40).

65. Vezi Lütge (1958, pp.26-28).

66. Slicher van Bath (1963b, p.13); vezi același argument în Abel (1976, p.261).

67. Carsten (1956, p.241).

68. Pentru Carsten însuși acest fapt este bine cunoscut, deși el nu folosește acest limbaj. El vorbește despre „avîntul nobilimii proprietare de pămînt și negoțul său direct cu comercinați străini, ceea ce a distrus multe dintre orașele mai mici” (1956, p.241).

69. Carsten (1956, p.241).

70. Rabb (1962, p.51).

71. Kamen (1968, pp. 44,45,48).

72. Polișensky (1971, p.9). În mod similar, Parker sugerează o analogie cu Primul Război Mondial (1976a, p.72); dar observați fraza imediat următoare din Polișensky care avertizează împotriva unei false interpretări: „Ar fi o simplificare crasă dacă am înțelege că războiul a fost o ciocnire între susținătorii capitalismului și burghezie, pe de o

parte, și între reprezentanții «vechiului regim» și aristocrația feudală, pe de altă parte.”

73. Polišensky (1971, p.258). A reieșit deci că „războiul a acționat ca un catalizator care a accelerat anumite schimbări socio-economice care erau deja în desfășurare înainte ca el să izbucnească” (p.259).

El nu a constituit un punct de cotitură. „Războiul de 30 de ani a subliniat o inegalitate *deja existentă* a dezvoltării economice. El nu a modificat direcțiile de bază ale căilor de comerț sau frecvența contractelor comerciale” (p.260, subl. noastră). Hroch analizează și el Războiul de 30 de ani ca rezultat al contradicției între „dezvoltarea forțelor de producție și stagnarea relațiilor de producție”, având ca o consecință dezvoltarea producției de bunuri pentru o „piață europeană extinsă” (1963, p.542). Cu toate acestea, el vede conflictul ca existând „în cadrul clasei feudale” (p.541).

74. Polišensky (1971, p.264).

75. Polišensky (1971, pp.236-237).

76. Acesta este titlul celui de al 5-lea capitol din lucrarea lui Polišensky (1971).

77. Vezi Romano (1962).

78. Vezi prezentarea mea în Wallerstein (1974, pp.269-273).

79. „Dimensiunea tragediei [economice a Boemiei] este clară” (Polišensky, 1971, p.294). Acest fapt este valabil și pentru Elveția; vezi prezentarea lui Kamen (1968, p.60).

80. Schöffner (1966, p.106).

81. Chaunu (1967, p.263).

82. Elliott (1969, p.55).

83. Chaunu (1967, p.265).

84. Romano (1962, p.512); citatul interior este din Bulferetti (1953, p.44, nota 77).

85. Minchinton (1974, p.160).

86. Chaunu (1967, p.264). Spooner scoate în evidență faptul că pământul era numai una dintre supapele pentru bogățiile datorate comerțului din acea vreme. El menționează de asemenea Războiul de 30 de ani, statele, marile companii și noile tehnologii (1970, pp.100-103).

87. Hobsbawm (1960, p.104).

88. Chaunu punctează realizările acestei perioade spre deosebire de cea anterioară: „Cu o serie de unelte, dintre care cele mai perfecționate datează din secolul al XIII-lea, europeanul a lansat în secolul al XVI-lea întâia economie globală. Paradoxul nu constă în aceasta. Nu este oare generat mai degrabă de faptul că între 1550 și 1750 Europa tradițională a reușit să mențină acest miracol, înainte de revoluția transportului de la jumătatea secolului al XVIII-lea?” (1966a, pp.277-278).

89. Chaunu (1966a, p.209).

90. Wilson (1973, p.331).

91. Braudel și Spooner (1967, p.395). Achilles vorbește despre prețul din Amsterdam al grâului ca devenind prețul „standard pentru întreaga Europă” (1959, p.52).

92. Abel (1972, p.7).

93. Abel (1972, p.63), care ilustrează acest fenomen printr-un grafic care indică salariile reale ale unui zidar în kilograme de grâu (folosit pentru pîine) în Anglia, Strasburg, Viena și Leipzig.

94. Minchinton (1974, p.168).

95. Braudel și Spooner (1967, p.429). Vezi, de asemenea, Teuteberg în legătură cu „accentuarea” lipsei de carne în Europa în perioada dintre sfîrșitul Evului Mediu și 1800 (1975, pp.64-65).

96. Vezi Wallerstein (1974, p.80, tabelul I). Le Roy Ladurie menționează relatarea lui M.Baulart în legătură cu faptul că nivelul superior al salariului unui muncitor parizian între secolele al XV-lea și al XVIII-lea s-a situat între 1440 și 1498 (1973, p.434). Fanfani afirmă că salariile reale ale italienilor au scăzut cu 50% în secolul al XVI-lea (1959, p.345).

97. P.Anderson (1974b, p.182).

98. Vezi Wallerstein, 1974, pp.21-37.

99. P.Anderson (1974, p.197), pentru care criza nu a fost exclusiv agricolă: „În același timp, economia urbană întîmpină acum anumite obstacole critice în dezvoltarea ei...Exista o lipsă acută de bani care afecta în mod inevitabil activitatea bancară și comerțul.” Această lipsă de bani este explicată de Anderson ca o „barieră tehnică” în minerit (1974b, p.199).

100. P.Anderson (1974b, p.198). Risc să intru și eu în această tabără în măsura în care mă asociez versiunii lui Hilton despre această ipoteză; vezi Wallerstein, 1974, pp.23-24.

101. P.Anderson (1974b, p.186), care sugera într-o comunicare neoficială că aceasta s-ar fi putut datora divizibilității proprietăților moștenite și nu accentuării exploatării.

102. P.Anderson (1974b, p.185), care sugerează că aceasta ar putea fi rezultatul creșterii producției globale și nu accentuării exploatării. Dar vezi studiul empiric prudent al lui Herlihy, în legătură cu Pistoia rurală în secolul al XIII-lea. Respingînd explicația malthusiană a unui declin al populației în secolul al XIV-lea, el subliniază că în secolul al XIII-lea țărani „suportau un nivel amețitor al arendelor”, ei vînduseră arende pe viață pe pămîntul lor celor care investeau pentru a obține capital și, după 1250, „o dată cu devalorizarea monedelor și cu creșterea rapidă a prețului grîului, valoarea arendelor pe viață a crescut, atingînd punctul culminant în anii 1280”. În plus, „zona rurală care aparținea de Pistoia suporta un impozit de șase ori mai mare decît cel plătit de oraș” (1965, pp.238, 240, 242).

103. P.Anderson (1974b, pp.200-209), a cărei descriere empirică a consecințelor este prezentată cu concizie și cu claritate.

104. P.Anderson (1974b, p.204).

105. P.Anderson (1974b, p.209).

106. Deși una dintre temele majore ale celor două cărți ale lui P.Anderson este cea a căilor *divergente* ale Europei de est și de vest, chiar și el admite că „s-ar putea ca impactul relativ [al crizei feudalismului] să fi fost mai mare” în estul decît în vestul Europei. Desigur, el argumentează că motivele crizei în cele două zone au fost

diferite (1974b, pp.246-248). Dar realitatea ei a fost aceeași, la fel și consecințele ei benefice pentru țărani.

107. Vezi Wallerstein (1974, pp.37-38).

108. Însuși P.Anderson indică una dintre căile de reducere a riscului sau de încetinire a ritmului de circulație a elitelor. El o numește *vincolismo*, referindu-se la diferitele măsuri judiciare introduse la sfârșitul secolului al XVII-lea și în secolul al XVIII-lea pentru a păstra marile domenii funciare în interiorul familiilor, "în ciuda presiunilor dezintegratoare și a instabilității pleței capitaliste" (1974a, p.56).

109. Vezi Wallerstein (1974, pp.165-181); vezi de asemenea Yates (1975).

110. P.Anderson (1974a, p.18), care oferă o altă formulare a aceluiași argument: „În epoca de tranziție spre capitalism, conducerea statului absolutist a fost cea a nobilimii feudale" (1974a, p.42).

111. P.Anderson (1974a, p.40).

112. Schöffner (1966, p.97).

113. Bouwsma (1970, p.10, subl. noastră). Bouwsma explică această preocupare pentru „raționalitatea sistemică a universului" prin referirea pe rînd la „condițiile materiale ale vremii, la depresiile prelungite ale secolului, la dislocarea sa socială, la războaiele și revoluțiile sale"(p.14).

114. Rabb vorbește despre „proporțiile colosale, tabloul uriaș" al sistemelor intelectuale construite între 1610 și 1660 (Bacon, Descartes, Spinoza, Hobbes), pe care le vede tocmai ca un răspuns la criză. „Cînd o astfel de aspirație și-a pierdut poziția centrală în cultura europeană, așa cum s-a întîmplat începînd din anii 1660, se poate afirma din nou că incertitudinile și deci «criza» fuseseră lăsate în urmă" (1975, pp.58-59).



*Jan Uytenbogaert, perceptor general, de Rembrandt van Rijn, gravură din 1639. Stilul este de o mare solemnitate, vecină cu sanctitatea; comparați această lucrare cu portretele agenților de schimb executate de artiști ai secolului al XVI-lea, care i-au prezentat cu figuri mohorâte și purtând ochelari.*

## Capitolul II

# HEGEMONIA OLANDEI ÎN ECONOMIA MONDIALĂ

*În Nord un fenomen ca Rubens ...  
era de necrezut.*

PIETER GEYL<sup>1</sup>

În jurul anului 1600 centrul economiei mondiale europene era ferm localizat în nord-vestul Europei, adică în Olanda și Zeelanda, în Londra, comitatele din jurul ei și Anglia de est, precum și în nordul și vestul Franței<sup>2</sup>. Unitățile politice în care erau localizate aceste zone centrale erau destul de diferite în ceea ce privește dimensiunile, forma și politica, și au suferit modificări esențiale de-a lungul unei perioade de un secol și jumătate care a urmat; dar din punct de vedere economic aceste zone erau mai mult asemănătoare decât diferite. După cum s-a menționat în capitolul anterior, între 1600 și 1750 a existat o perioadă de consolidare în care ritmul de dezvoltare al economiei mondiale a fost mai lent. În ansamblu este adevărat; dar semnul distinctiv al unui sistem economic capitalist constă în faptul că tendința centrală generală este alcătuită din tendințe total diferite ale sectoarelor componente. Având în vedere ritmul mai lent și consolidarea, s-au impus decizii economice dificile și ca urmare au apărut complicații politice (și culturale). Nicăieri nu era acest fapt mai valabil decât în țările din centru în secolul al XVII-lea, unde în rîndul antreprenorilor avea loc o competiție acută pentru supraviețuire într-o situație în care unii trebuiau eliminați pentru a lăsa un profit suficient celorlalți.

În cărțile de istorie, perioada între 1600 și 1750 este numită epoca *mercantilismului*. Nu intenționez să trec în



revistă sensurile multiple atribuite acestui termen sau definițiile care constituie „esența” lui.<sup>3</sup> Dezbaterile legate de mercantilism privește, în mare, argumentele cu valoare de adevăr avansate de teoreticienii secolului al XVII-lea. Evident, din unele puncte de vedere, temele lor reflectau realitatea, iar din altele erau menite să o influențeze.

Acest fapt este valabil pentru toate teoriile. Dar, în contextul de față, ne interesează practicile reale ale statelor vremii, indiferent de justificarea lor ideologică. Aceste practici nu sînt unice în acea perioadă, dar ele au fost utilizate de unele state în aproape toate momentele istoriei economiei mondiale capitaliste, deși justificările ideologice au fost diferite. În marea învâlmășeală a explicațiilor date în legătură cu mercantilismul în secolul al XVII-lea, există totuși două aspecte asupra cărora majoritatea au căzut de acord. Mercantilismul implica politici statale de naționalism economic și gravita în jurul preocupării legate de circulația mărfurilor, fie în privința dirijării lingourilor, fie a creării balanțelor comerciale (bilaterale sau multilaterale). Faptele care reflectau relația reală de „profit și putere,” aceasta este tema dezbaterii - printre oamenii vremii și printre analiștii de astăzi.

A afirma că naționalismul economic este politica de stat a celor slabi împotriva celor puternici și a celor angajați în competiție înseamnă, pur și simplu, a accepta o ortodoxie. Ceea ce probabil va fi oarecum diferit în această carte este acceptarea ideii că succesul în competiția mercantilă a fost în primul rînd dependent de eficiența producției și că obiectivul comun al tuturor politicilor mercantile de stat a fost creșterea eficienței globale în sfera producției. Povestea trebuie să înceapă cu Provinciile Unite pentru că, cel puțin pentru o parte a secolului al XVII-lea, această „grămadă de nisip și noroi rămasă din era glacială”<sup>4</sup>, cu un aparat de stat aparent ineficient și constituit în grabă, a fost puterea hegemonică a economiei mondiale capitaliste. Provinciile Unite (sau mai bine-zis Olanda?) a fost prima putere hegemonică de acest gen după încercarea nereușită a lui Carol al V-lea de a transforma economia mondială într-un imperiu mondial. Hegemonia este o situație rară; pînă în prezent numai Olanda, Marea Britanie și Statele Unite au fost puteri hegemonice în

economia mondială capitalistă, și fiecare dintre ele și-a menținut poziția pentru o perioadă relativ scurtă, în special Olanda, deoarece a fost cel mai mic dintre giganții militari ai epocii.

Hegemonia implică mai mult decît statutul de a se afla în centru. Ea poate fi definită ca o situație în care produsele unui anumit stat din centru sînt, în general, obținute cu o asemenea eficiență încît sînt competitive chiar și în alte state din centru și deci acel stat din centru, mai sus amintit, va fi beneficiarul principal al unei piețe mondiale cît mai libere posibil. Evident, pentru a profita de această superioritate productivă, un astfel de stat trebuie să fie suficient de puternic pentru a putea împiedica sau diminua apariția unor bariere politice interne și externe în calea fluxului liber al factorilor de producție; iar pentru a-și păstra avantajul odată obținut, forțele economice dominante găsesc utilă încurajarea unor anumite curențe intelectuale și culturale, a unor mișcări și ideologii. Problema care se pune în cazul hegemoniei, după cum vom vedea, este că aceasta nu durează. Imediat ce un stat devine într-adevăr hegemonic, începe să intre în declin; deoarece un stat încetează a fi hegemonic nu pentru că își pierde puterea (cel puțin nu înainte de a trece o lungă perioadă de timp), ci pentru că alții devin tot mai puternici. A te afla în vîrf înseamnă a fi sigur că viitorul nu îți va aparține, c iar dacă prezentul este al tău; dar, cu toate acestea, este un sentiment plăcut. Schema hegemoniei pare încîntător de simplă. Superioritatea marcantă în eficiența productivă agro-industrială conduce la dominarea sferelor distribuției comerciale mondiale, cu profituri corelate acumulate atît din funcția de antrepozit pentru o mare parte din comerțul mondial, cît și din controlul asupra domeniilor „invizibile” - transport, mijloace de comunicație și asigurări. Supremația comercială conduce la rîndul ei la controlul asupra sectoarelor financiare ale activității bancare (schimb, depozit și credit) și ale investiției (directe și de portofoliu).

Aceste supremații sînt succesive, dar se suprapun în timp. În mod similar, pierderea avantajului pare a se petrece în aceeași ordine (de la sectorul productiv la cel comercial și apoi la cel financiar), iar momentele sînt în general succesive. Rezultă, deci, că există probabil doar o scurtă perioadă cînd o anumită putere din centru poate să

manifeste *simultan* o superioritate productivă, comercială și financiară *asupra tuturor celorlalte puteri din centru*. Acest apogeu momentan este ceea ce numim hegemonie. În cazul Olandei sau al Provinciilor Unite, acest moment a avut loc probabil între 1625 și 1675. Eficiența productivă olandeză a fost realizată pentru prima oară prin cea mai veche formă, din punct de vedere istoric, a producției de alimente, aceea de adunare, în cazul de față de pescuit, în special (dar nu numai) a heringului, „mina de aur a olandezilor”<sup>5</sup>. Originile acestei eficiențe pot fi găsite în inventarea în jurul anului 1400 a așa-numitei *haringbuis* <sup>6</sup>, o barcă de pescuit, ale cărei raporturi eficiente între lungime și lățime ofereau „o mai bună manevrare, siguranță pe mare și viteză, fără mari pierderi în spațiile de încărcare”<sup>7</sup>. Cele două mari avantaje ale acestei bărci erau că proiectarea ei făcea posibilă folosirea unui mare năvod pentru prinderea heringilor, fapt observat pentru prima oară la Hoorn, în vestul provinciei Friesland, în 1516<sup>8</sup>, și că punțile ei mai largi permiteau pregătirea heringilor la bord. Noua tehnologie de curățare și sărare a peștelui imediat, asigurându-se astfel păstrarea lui, fusese dezvoltată în secolul al XIII-lea<sup>9</sup>. Crearea acestei „nave-fabrică”<sup>10</sup> a permis vaselor să se îndepărteze mult de țărmurile olandeze și să nu se întoarcă timp de șase pînă la opt săptămîni. Aceste vase de pescuit își transferau încărcătura așa-numitelor *ventjagres* sau intermediari, nave rapide care se întorceau la țărm cu produsele.<sup>11</sup>

Olandezii nu dominau numai pescuitul de heringi în Marea Nordului, așa-numitul Mare Pescuit<sup>12</sup>, ci și pescuitul de cod în Islanda și vînătoarea de balene în Spitzbergen.<sup>13</sup> Balenele erau de fapt întrebuințate nu ca aliment ci ca produs industrial. Ele furnizau untura, folosită pentru săpun și drept combustibil pentru lămpi, și oase, utilizate în fabricarea articolelor de îmbrăcăminte.<sup>14</sup> Industria de pescuit era importantă nu atît pentru astfel de legături ulterioare, ci și pentru cele anterioare, cum ar fi fabricarea năvodului, creîndu-se o situație „unică în Europa” în privința proporției populației „implicată în activitatea de pescuit, cel puțin tangențial”<sup>15</sup>. În secolul al XVII-lea englezii considerau o „neînșinare”<sup>16</sup> din partea olandezilor faptul că ei pescuiau lîngă țărmurile engleze și vindeau pește în mod competitiv în porturile engleze, iar pe baza acestui

avantaj își construiau „propriul lor comerț” în Marea Baltică. Englezii erau foarte conștienți de aceasta pe atunci. Sir George Downing scria către Clarendon la 8 iulie 1661: „Comerțul cu heringi [al olandezilor] este cauza comerțului cu sare, iar comerțul cu heringi și cu sare este cauza pentru care această țară și-a intensificat, într-un fel, comerțul în Marea Baltică, deoarece aveau aceste produse în mare cantitate cu care să-și încarce navele acolo”.<sup>17</sup> Deoarece controlul asupra comerțului în Marea Baltică a fost tocmai unul dintre factorii care au contribuit la eficiența construcției de nave în Olanda, olandezii s-au aflat pentru un timp în fericita situație a efectului spirală: consolidarea periodică a avantajului.

În ciuda afirmației lui Sir George Downing, comerțul cu heringi nu explică totul. Olandezii au manifestat o egală superioritate în agricultură, întreprinderea productivă fundamentală a vremii; iar aceasta a fost o realizare prodigioasă, atât în ceea ce privește amploarea consecințelor<sup>18</sup>, cât și intensitatea efortului, deoarece Țările de Jos nu erau deloc potrivite din punct de vedere geologic pentru cultivarea cerealelor<sup>19</sup> și nici pentru majoritatea celorlaltor forme de agricultură. Cu toate acestea, slăbiciunea a fost transformată în putere în două moduri. În primul rând, procesul de pompare a apei din pământ pentru a crea teren agricol (poldering) a condus la inventarea morilor de vânt și la înflorirea ingineriei, astfel că, din multe puncte de vedere, Olanda a deținut „poziția centrală în era tehnicii lemnului”.<sup>20</sup> Procesul de poldering începuse în 1250, dar el a atins punctul culminant între 1600-1625, când a avut loc un salt calitativ brusc; acest nivel ridicat a fost menținut aproximativ din 1625 până în 1675.<sup>21</sup> De unde și ironia prost plasată a lui Andrew Marvell în *Character of Holland*: „Astfel domnește peste înecați cel care drenează.” Al doilea rezultat al unor condiții naturale dificile a fost poate și mai important. Necesitatea i-a împins pe olandezi către agricultura intensivă, mai întâi în jurul anului 1300, când timpurile grele anterioare și prețurile scăzute duseseră la inventivitate, și mai târziu, între 1620 și 1750, când a avut loc o dezvoltare mai accentuată a agriculturii intensive.<sup>22</sup>

Deoarece pământul era deosebit de prost pentru terenurile arabile,<sup>23</sup> se putea ajunge cel mai ușor la o producție mărită prin trecerea la culturi industriale cum

ar fi inul, cînepa, hameiul, la horticultură, pomicultură și la o producție importantă de coloranți vegetali, domeniu în care în secolul al XVI-lea și al XVII-lea olandezii erau „cei mai avansați producători din lume, întîmpinînd puțină concurență”.<sup>24</sup> Alături de horticultură și culturi arabile a avut loc și o intensificare a activității de creștere a animalelor.<sup>25</sup> Această concentrare asupra culturilor industriale a fost posibilă parțial datorită unui import considerabil de cereale, ceea ce nu a constituit o problemă secundară. De Vries apreciază că la mijlocul secolului al XVII-lea jumătate din locuitorii provinciilor Olandei, Utrecht, Friesland și Groningen se hrăneau de pe urma importurilor de cereale.<sup>26</sup> Celălalt factor care a contribuit la aceasta a fost îmbunătățirea tehnicilor folosite în agricultură - dispariția ogorului necultivat,<sup>27</sup> cultivarea adiacentă de culturi de nutrețuri, cultivarea în straturi și rînduri, folosirea unor unelte simple și ieftine, recolte bogate printr-o fertilizare intensă și o muncă asiduă și atentă practică pe suprafețe mici.<sup>28</sup> Cosirea ierbii și fertilizarea sistematică au permis de asemenea creșterea unui număr mai mare de vite și producții mai mari de lapte.<sup>29</sup> Toată această intensificare a agriculturii a permis accelerarea urbanizării și industrializării și a fost la rîndul său influențată de acestea. „Pe la mijlocul secolului al XVII-lea majoritatea orașelor au dat oamenilor dreptul să colecteze deșeurile industriale [cum ar fi cenușa], să le vîndă și să le livreze fermierilor.”<sup>30</sup> Nu este de mirare că Romano numește perioada cuprinsă între 1590 și 1670 „secolul agricol olandez” prin comparație cu secolul al XVI-lea agricol european.<sup>31</sup> Prăpastia a devenit și mai mare pe măsură ce eficiența olandezilor creștea iar în cea mai mare parte a restului Europei se manifesta o relativă stagnare a tehnicilor agricole.

Provinciile Unite nu erau doar principalul producător agricol al vremii; ele erau de asemenea și în același timp producătorul principal de produse industriale. S-a consumat atît de multă cerneală pentru a se explica de ce Olanda nu s-a industrializat încît avem tendința de a trece cu vederea faptul că, în realitate, ea s-a industrializat. Este meritul lui Charles Wilson de a fi insistat în mod constant asupra acestui punct în paginile numeroaselor sale scrieri despre Țările de Jos.<sup>32</sup> Dezvoltarea industrială poate fi observată în primul rînd în domeniul

textilelor, sectorul principal tradițional. Nordul Țărilor de Jos a început să profite în anii 1560 de pe urma fluxului de refugiați spre nord, cauzat de revoluția Țărilor de Jos. Centrul producției textile se afla în Leiden<sup>33</sup>, unde au apărut „noile țesături” pentru care Anglia a devenit vestită. Timp de peste 100 de ani producția industrială a crescut și a atins o culme în anii 1660. (Un indice calculat pentru 1664 este de 545 comparat cu 100 pentru 1584 și 108 pentru 1795.<sup>34</sup>) Producția s-a extins nu numai cantitativ, dar pînă în anii 1660 principalul rival al industriei textile din Leiden, „noile țesături” din estul Angliei, „a trebuit să ducă o luptă grea”.<sup>35</sup> Åström, evaluînd sursa puterii olandezilor în comerțul din Marea Baltică în secolul al XVII-lea, consideră eficiența producției textile ca *primă* explicație, iar faptul că ei erau intermediari în comerțul cu țesături *englezești* (și cu sare din sudul Europei), ca cea de-a *doua*;<sup>36</sup> prima, un avantaj productiv, iar cea de-a doua, un avantaj comercial, urmînd celui dinții și fiind încurajat de acesta.

Acest avantaj este clar demonstrat în istoria Proiectului consilierului municipal Cockayne, prin care englezii au încercat să răstoarne o situație în care țesăturile englezești nevopsite și nefinisate erau trimise în Olanda pentru finisare. În 1614 Iacob I a interzis exportul „în alb” al țesăturilor, iar olandezii au răspuns prin interzicerea importului produselor finite; replica lui Iacob I a fost interzicerea o dată în plus a exportului lînii. A fost, după cum spune Supple, „o afacere deosebit de riscantă”<sup>37</sup>, iar rezultatul a fost dezastruos. Într-o perioadă de trei ani, exporturile englezilor au scăzut cu o treime, iar Proiectul a fost desființat în 1617. Miza fusese mare. Wilson a calculat că 47% din valoarea adăugată era reprezentată de procesul de vopsire, și acesta avea loc în Olanda.<sup>38</sup> Motivul pentru care Anglia n-ar fi putut să cîștige acest joc este evident, pentru că am menționat deja avantajul enorm de care se bucura Olanda în această perioadă în privința producției de coloranți și de aici în costul vopsitului. Deci, în prima jumătate a secolului al XVII-lea competiția între Anglia și Provinciile Unite în domeniul comerțului cu țesături, ca și în privința pescuitului, a reflectat „neîmplinirea speranțelor mercantile.”<sup>39</sup>

A doua mare industrie de la începutul perioadei moderne a fost construcția de nave, domeniu în care

dominația Provinciilor Unite este binecunoscută.<sup>40</sup> Ceea ce este mai puțin recunoscut, dar esențial unei analize clare, este faptul că industria olandeză constructoare de nave era „de dimensiuni moderne și înclina puternic spre metode standardizate, repetitive.”<sup>41</sup> Ea era înalt mecanizată și folosea multe dispozitive care economiseau munca - joagăre acționate de vânt, dispozitiv de alimentare hidraulică pentru fierăstrău, scripeți, macarale mari pentru deplasarea cantităților grele de cherestea - toate acestea măbind productivitatea.<sup>42</sup> Conexiunea cu un complex industrial-comercial este frapantă. Exista o serie de industrii auxiliare în Amsterdam - ateliere de confecționat frîghii, brutării pentru biscuiți, ateliere pentru aprovizionarea navelor și construirea instrumentelor nautice și a hărților.<sup>43</sup> Pentru construcția navelor era nevoie de lemn - de mult lemn. Se apreciază că o navă de război necesita 2 000 de stejari care aveau nevoie de un secol de maturizare pentru ca lemnul să nu se crape prea ușor; iar pentru 2 000 de stejari era nevoie în acea vreme de 50 de acri de teren împădurit.<sup>44</sup> O sursă importantă de cherestea era zona baltică, și un motiv esențial pentru care olandezii au acaparat acest comerț a fost eficiența producției lor textile. Consecința a fost desigur eficiența construcției de nave, care, după cum vom vedea, a fost în mare măsură cauza pentru care olandezii puteau domina comerțul mondial. În plus, deoarece alte industrii olandeze pe lângă construcția de nave erau „total dependente” de produsele aduse pe calea apei, navele „trebuie văzute ca un adevărat factor de producție”.<sup>45</sup> Ca urmare, construcția de nave a însemnat producerea mijloacelor de producție.

Textilele și construcția de nave nu erau singurele industrii importante. Olanda a fost centrul principal de rafinare a zahărului, cel puțin pînă în 1660.<sup>46</sup> Puțin după 1600 a avut loc un „puternic boom” al distileriiilor, care a durat pe parcursul întregului secol. Alte industrii erau industria hîrtiei; joagăre; industria de cărămizi și var ce s-a dezvoltat în jurul anului 1500 și a rămas „suficient de prosperă” în secolul al XVIII-lea; industria ceramică; fabrici de tutun și pipe; mari tăbăcării destinate exportului, în special în secolul al XVII-lea; fabrici de bere, atingînd apogeul la începutul secolului al XVII-lea; producția de ulei și săpun, care a atins maximum de prosperitate la mijlocul secolului al XVII-lea; desigur,

industria chimică, a cărei funcție principală era de a produce coloranți;<sup>47</sup> și nu trebuie omisă industria de muniții. Generat de Războiul de 80 de ani și de Războiul de 30 de ani, importul de materiale de război a fost încurajat de guvern, iar industria s-a dezvoltat constant. Pe la sfârșitul secolului al XVI-lea exista o activitate vastă de export; iar în 1600, structura producției s-a transformat din bresle meșteșugărești în manufacturi, utilizând și *Verlagssystem*-ul.<sup>48</sup>

Nu se poate spune că timp de o sută de ani, între 1575 și 1675, Provinciile Unite excelau în toate sectoarele industriale sau că nu aveau nici un concurent; dar dacă se afirmă, așa cum fac North și Thomas, că Țările de Jos au fost „prima țară care a realizat dezvoltarea autonomă”<sup>49</sup>, aceasta se datorează în primul rând faptului că nici o altă țară nu a pus la punct un complex de producție agro-industrială atât de încheiat, coeziv și complet - și aceasta în ciuda complicațiilor economice generate de un război de independență de optzeci de ani.<sup>50</sup> Nu au existat observatori mai atenți ai scenei olandeze în secolul al XVII-lea decât englezii. În 1673 Sir William Temple, ambasadorul englez, a publicat lucrarea *Observations upon the United Provinces* în care spunea:

„Consider că adevărata origine și bază a comerțului este mulțimea de oameni înghesuită într-o suprafață mică de pământ unde toate lucrurile necesare vieții sînt scumpe și toți oamenii care dețin posesiuni sînt nevoiți să devină economi; iar cei care nu dețin nici una sînt obligați să muncească și să fie harnici. Cei viguroși sînt îndreptați spre muncă; cei care nu sînt, suplinesc acest defect printr-un fel de invenție și ingeniozitate. Aceste obiceiuri apar mai întîi din necesitate și devin curente într-o țară.”<sup>51</sup>

Sir William dorea ca cel puțin tot atât să se fi putut spune și despre englezi.

Confirmarea acestei vitalități poate fi găsită în cifrele mișcării populației și urbanizării. Este bine cunoscut faptul că spre sfârșitul secolului al XVI-lea a avut loc un proces important de migrare, în special a meșteșugarilor și orașenilor, din sudul în nordul Țărilor de Jos, mai ales din Anvers<sup>52</sup> spre Amsterdam și Leiden<sup>53</sup>. În 1622, 60% din populația Provinciilor Unite erau orașeni, iar dintre aceștia trei pătrimi trăiau în orașe de peste 10.000 de



locuitori<sup>54</sup>. Populația Amsterdamului s-a mărit de patru ori - de la 50.000 în 1600 la 200.000 în 1650<sup>55</sup> și a servit drept un veritabil „creuzet“, transformînd flamanzi, valoni, germani, evrei portughezi și germani și hughenoti francezi în „adevărați olandezi“. <sup>56</sup> Majoritatea cercetătorilor s-au concentrat asupra păturilor de comercianți și meșteșugari care au migrat; este cel puțin la fel de important să se observe apariția, în special dar nu numai în Leiden, a unei mase de proletari urbani care trăiau în cartiere periferice, sărăcăcioase, mulți dintre lucrători fiind femei și copii. În exprimarea atît de potrivită a lui Jeannin, „tensiunile și conflictele au o rezonanță modernă“. <sup>57</sup> Desigur că au, pentru că ne aflăm în prezența capitalismului industrial. În rezumat, se poate spune că spre sfîrșitul secolului al XVI-lea partea de nord a Țărilor de Jos era orientată în mod ferm pe calea unei eficiențe productive care a dat posibilitatea Provinciilor Unite să înflorească în jurul anului 1600, devenind principalul (deși, desigur, nu unicul) centru de producție al economiei mondiale europene. În sectorul agricol a avut loc specializarea în produse care necesitau tehnici de vîrf și aduceau mari profituri<sup>58</sup>, iar în sectorul industrial, Olanda a preluat conducerea în textile și construcții de nave, cele două industrii principale ale vremii, și a jucat un rol major, cîteodată dominant, și în alte industrii. Pe baza acestei eficiențe productive, Provinciile Unite au fost capabile să-și construiască rețeaua comercială și să se autodefinească drept magazia lumii (*packhouse of the world*). <sup>59</sup> Ne vom ocupa acum de această poveste, oarecum mai cunoscută.

Vasele olandeze de comerț au dominat pe plan mondial transportul mărfurilor pe apă în secolul al XVII-lea. Amploarea transportului a crescut de zece ori din 1500 în 1700. În 1670 olandezii posedau un tonaj de trei ori mai mare decît al englezilor și mai mult decît tonajul Angliei, Franței, Portugaliei, Spaniei și Germaniei la un loc. Procentul de nave construite de olandezi era chiar mai mare. Transportul naval olandez a atins de fapt punctul său culminant abia în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, olandezii profitînd de războiul civil din Anglia pentru a-și stabili „ascendența nedisputată în transportul mărfurilor pe apă în toată lumea“. În timp ce navele olandeze transportau toate textilele olandeze, vasele engleze, în ciuda monopolurilor

și a companiilor charter, trebuiau să împartă cu navele olandeze transportul textilelor englezești, iar partea lor era într-adevăr mai mică.<sup>60</sup> În 1728 Daniel Defoe se referea încă la olandezi ca la „cărăușii lumii, intermediarii de comerț, administratorii și misiții Europei”.<sup>61</sup> Ceea ce este atât de impresionant în legătură cu olandezii în secolul al XVII-lea este că ei s-au „răspândit peste tot”<sup>62</sup> - în Indiile de Est, în Mediterană, în Africa și Caraibe, menținând în continuare comerțul în Baltică (zona de răsărit); ei și-au extins comerțul în nord-vestul Europei și au acaparat comerțul fluvial în interiorul continentului.

Povestea comerțului în Indiile de Est este desigur povestea societății *Vereenigde Oost-Indische Compagnie* (VOC). Ea a fost un model de companie de comerț capitalistă, parțial o întreprindere speculativă, parțial o investiție pe termen lung, parțial un colonizator.<sup>63</sup> Avea directori severi în Amsterdam, *De Heeren Zeventien*, cei șaptesprezece domni, și proconsuli dificil de controlat în Batavia, primul dintre ei fiind Jan Pieterszoon Coen.<sup>64</sup> În mai multe privințe olandezii au profitat de pe urma comerțului în Indiile de Est. Atunci când Anversul a fost ocupat de spanioli în 1585, piața europeană de mirodenii a fost transferată la Amsterdam. Dar din 1580, când Spania a anexat Portugalia iar Lisabona era portul european de intrare a mirodeniilor, olandezii au încercat să ocolească Spania.<sup>65</sup> Astfel, Cornelis de Houtman a fost trimis în misiune în Indii în 1592, primele flote comerciale au navigat în 1598 și prin 1602, Statele Generale au autorizat VOC-ul, parțial să reprime o sigură concurență, cea a olandezilor, parțial să realizeze o supapă pentru acționarul mai mic, parțial să creeze o armă economică și politică împotriva Spaniei, și, parțial, pur și simplu să obțină mai multe mirodenii decât erau atunci disponibile în Europa.<sup>66</sup>

A fost de fapt un moment bun pentru a pătrunde în comerțul maritim cu mirodenii; cele mai importante blocări ale comerțului pe uscat prin Levant nu au avut loc, după cum s-a spus adesea, între 1450 și 1500, ci mai degrabă între 1590 și 1630.<sup>67</sup> Ocazia a fost deci mare, iar olandezii au profitat de ea. Rutele navale principale ale Oceanului Indian s-au mutat din jumătatea nordică (Marea Roșie și Golful Persic) spre jumătatea sudică (ruta Capului Bunei Speranțe). Olandezii au putut să

exploateze această situație pentru că aveau tehnologia necesară pentru a o face. După cum afirmă Parry, „vela pătrată a triumfat asupra velei latine, alizeul asupra musonului”,<sup>68</sup> dar o dată ce olandezii au intrat în acest comerț ei s-au confruntat cu problema esențială a comerțului cu o zonă externă. Deoarece era vorba de un comerț cu obiecte de lux, profiturile erau mari, iar competiția acerbă; dar pentru că era un comerț cu obiecte de lux și nu de strictă necesitate, piața era inerent mică, iar saturarea ei era foarte probabilă - Scilla și Caribda.<sup>69</sup> Existau numai două moduri de a rezolva dilema. Fie se transforma natura comerțului prin încorporarea Indiilor ca o zonă periferică a economiei mondiale capitaliste sau trebuia să se recurgă la comerțul „organizat” după moda tradițională a comerțului pe distanță lungă între imperii mondiale. Ce cale să se urmeze a fost de fapt subiectul dezbaterii între Coen și *De Heeren Zeventien*. Coen, „partizanul unei mâini forte în Asia”<sup>70</sup>, era în favoarea primei opțiuni; superiorii lui din Amsterdam, în favoarea celei de a doua.

Coen spunea că periferializarea Indiilor de Est ar necesita o politică de colonizare în două sensuri: stabilirea unui control politic pentru a constrânge potențaii asiatici relativ puternici și a reorganiza sistemul de producție; și exportarea unei clase de coloniști albi, atât pentru a ajuta la supravegherea producției în sistem fiscal comercial cât și pentru a crea o piață inițială sigură pentru exporturile europene, altele decât lingourile. El susținea că o astfel de politică era incompatibilă cu comerțul organizat, și cerea aplicarea unui principiu de piață. Terminologia prin care s-a discutat într-o oarecare măsură acest lucru a fost denumită, uneori eronat, comerț liber contra monopol.<sup>71</sup> Dar de fapt Coen nu era împotriva monopolizării pieței de către VOC (într-adevăr cu un ajutor judicios din când în când al forței brute); iar *De Heeren Zeventien* erau conștienți de limitele capacității lor de a împiedica accesul la comerțul lor organizat pe distanțe atât de mari.<sup>72</sup> Se puneau problema ce era mai rentabil pe termen scurt pentru antreprenorii capitaliști - profiturile exploatarei sau profiturile speculei? Pe termen scurt, aveau dreptate cei care erau în favoarea speculei;<sup>73</sup> dar în timp, după cum am susținut anterior,<sup>74</sup> profiturile exploatarei productive sînt singura bază solidă pe care se

poate sta în fruntea economiei mondiale capitaliste. Puterile din centru (nu numai Țările de Jos, ci și Anglia și Franța) au lansat în secolul al XVIII-lea periferializarea zonei Oceanului Indian, care s-a definitivat abia după 1750.<sup>75</sup>

Oare politica VOC-ului în secolul al XVII-lea era o politică „îngustă”<sup>76</sup>, așa cum afirmă Masselman ? Eu nu cred, pentru că trebuie luate în considerare alternativele. Se puteau obține profituri mai mari din altă parte, mai ales într-o epocă de relativă stagnare a economiei mondiale? Răspunsul este cu siguranță afirmativ - în comerțul baltic, în însuși nord-vestul Europei, în Americi, toate fiind mai la îndemână. De ce ne-am mai ocupa de Indiile de Est? Se poate pune întrebarea dacă balanța general negativă a VOC-ului, care a durat timp de un secol, nu a marcat un proces uriaș de transfer intern al venitului și de concentrare a capitalului în cadrul Provinciilor Unite de la acționarii mici la cei mari.<sup>77</sup> Dacă așa au stat lucrurile, se poate spune că VOC-ul a avut rolul unui fel de bursă de valori, foarte folositoare pentru cei ce aveau un acces superior la informații, cum ar fi *De Heeren Zeventien* înșiși; dar atunci istoria companiei, cel puțin pînă la începutul secolului al XVIII-lea, aparținea mai degrabă aspectului financiar decît celui comercial sau de distribuție. Cu toate acestea, povestea VOC-ului ilustrează bine cum dominația dintr-o zonă este legată de dominația din altă zonă.

Comerțul în Indiile de Est a fost poate latura cea mai dramatică, chiar spectaculoasă a dezvoltării comerciale olandeze în secolul al XVII-lea, dar nu este cea mai importantă și nici nu explică hegemonia olandeză. Atunci cînd comercianții olandezi au apărut în Oceanul Indian, ei au început prin a naviga în zona mediteraneană. Se pare că momentul de cotitură a avut loc la scurt timp după armistițiul olandezo-spaniol din 1609.<sup>78</sup> Și totuși, ar trebui să se distingă două zone de comerț. În primul rînd a avut loc comerțul cu zona mediteraneană creștină, în general, și cu nordul Italiei în special, unde trebuiau livrate cereale, domeniu în care exista o lipsă cronică, ce devenise acută în această perioadă din cauza recoltelor italiene proaste, a epidemiilor și a întreruperilor relațiilor politice cu Levantul, în timp ce, în mod simultan, industria din nordul Italiei era subminată de exportul țesăturilor în

această zonă, altădată exportatoare de țesături, iar flota comercială venețiană a fost înlocuită.<sup>79</sup> La sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea, alături de olandezi, englezii, francezii și hanseaticii erau în competiție pentru comerțul în zona mediteraneană; dar olandezii au câștigat competiția în primul rînd datorită superiorității lor în „probleme tehnice de proiectare a navelor și în organizare comercială”<sup>80</sup>, ceea ce le-a conferit dublul avantaj de a putea să transporte cereale (și alte produse) din nordul Europei în zona mediteraneană și pentru a asigura cantitatea de cereale în primul rînd în comerțul răsăritean.

După ce au obținut dominația asupra celei mai mari părți a comerțului cu nordul Italiei, „olandezii au încercat să acapareze și o mare parte a unei a doua zone comerciale, cea a «comerțului bogat», însoțind de asemenea comerțul lor prin acte de violență, pe cît de eficiente, pe atît de crude.”<sup>81</sup> Una o urma pe cealaltă, deoarece „comerțul bogat” în zona mediteraneană nu era nou. În esență, olandezii preluau rolul tradițional al venețienilor în comerțul cu Levantul. În această perioadă, Levantul era gata să importe mai multe bunuri reale (spre deosebire de lingouri ca bunuri de lux) din nord-vestul Europei decît Indiile de Est, dar probabil a exportat mai multe articole de lux în perioada 1600-1750 decît zona Oceanului Indian, unde, pe măsura trecerii timpului, s-a intensificat exportul de ceai, cafea, țesături de bumbac și alte bunuri care în final au devenit mai degrabă articole de larg consum decît articole de lux. Oare Levantul mai făcea parte atunci din zona externă? Este greu de spus; tranziția spre statutul de periferie începuse, deși abia spre sfârșitul secolului s-a realizat pe deplin.

Comerțul atlantic - atît spre emisfera vestică cît și spre Africa de Vest, care era anexa sa - ne apropie și mai mult de centrul rețelei comerciale olandeze. S-a discutat mult despre diferența între cele două companii olandeze, VOC-ul și Compania pentru Indiile de Vest, care a apărut „mai tîrziu și a înregistrat succese mai mici”<sup>82</sup>. În primul rînd, baza socială a organizării lor era diferită. VOC-ul era controlată de negustorii din Amsterdam - care erau protestanți și partizani ai păcii.<sup>83</sup> Dar Compania pentru Indiile de Vest a fost în mare măsură rodul eforturilor oponenților săi - „grupul” orangiștilor, calviniștilor, zeelandezilor și migranților din Sudul Țărilor de Jos

reazezați în nord - care erau gomarieni, colonizatori și războinici.<sup>84</sup> Când a fost fondată, la 3 iunie 1621, la câteva săptămîni după terminarea armistițiului, capitalul Amsterdamului a intrat și el în companie; iar ideea „unei corporații misionar-colonizatoare“ s-a transformat într-o „instituție piraterească“<sup>85</sup>. În cadrul Companiei pentru Indiile de Vest avea loc o luptă între diferite interese, în special între zeelandezii mai slabi din punct de vedere economic, care se bazau pe monopolul companiei în piraterie, și negustorii din Amsterdam care doreau să-și însușească o parte din prăzile piraterești ale fiecărui antreprenor olandez.<sup>86</sup>

Compania pentru Indiile de Vest era deci o „combinație beligerantă de comerț și religie“ și, în consecință, ni se spune, „o poveste întunecată de dezordine și aproape falimentară“.<sup>87</sup> Așa este, fără îndoială; dar acest așa-zis efort politic a pus de fapt baza unui stîlp central al comerțului capitalist în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea: așa-numitul comerț triumfișar, care aproviziona Europa cu bumbac, zahăr și tutun, toate cultivate desigur prin munca sclavilor africani; plus argintul european folosit pentru obținerea condimentelor și ceaiului din Indiile de Est.<sup>88</sup> Olandezii au fost pionierii acestei structuri, și dacă profiturile au fost acaparate în special de englezi și de francezi, aceasta s-a datorat în primul rînd faptului că „investiția socială“ inițială a fost serioasă, s-a întins pe o perioadă lungă și, în termeni de contabilitate, a fost suportată de olandezi. După ce hegemonia olandeză a luat sfîrșit în anii 1670, profitul a căzut în mîinile englezilor, ulterior mai eficienți din punct de vedere productiv (și într-o oarecare măsură ale francezilor).

Ceea ce s-a întîmplat a fost că după fondarea Companiei pentru Indiile de Vest în 1621, olandezii au încercat să se extindă în Atlantic în timpul următorului sfert de secol. Ei au pus bazele Noului Amsterdam, au cucerit nord-estul Braziliei, luîndu-l de la portughezi (spanioli) și, la o a doua încercare, au capturat Elmina în Africa de Vest și apoi Luanda în Angola. Totuși, în primul război anglo-olandez (1652-1654), portughezii (eliberați acum de sub dominația spaniolă) au recapturat Brazilia; și în al doilea război anglo-olandez, olandezii au pierdut Noul Amsterdam și câteva forturi din Africa de Vest. Ce s-a realizat atunci în timpul acestei scurte

perioade care a corespuns hegemoniei mondiale olandeze? În primul rînd, olandezii i-au ținut pe spanioli în șah în Americi, realizînd „scutul naval“<sup>89</sup> în spatele căruia englezii (plus scoțienii) și francezii au întemeiat așezări coloniale. În al doilea rînd, cultivarea zahărului a fost lansată în Americi, în Brazilia, mîtîndu-se după expulzarea olandezilor în Barbados, primă mare plantație colonială engleză din Caraibe. În al treilea rînd, olandezii au organizat primul comerț serios cu sclavi pentru a asigura forța de muncă necesară pentru plantațiile de zahăr, iar cînd au pierdut plantațiile, ei au încercat să rămînă în domeniu ca negustori de sclavi, dar în 1675 supremația olandezilor a luat sfîrșit, cedînd locul noii Royal African Company a englezilor.<sup>90</sup>

Perioada atlantică a olandezilor a avut fără îndoială o mare contribuție la dezvoltarea economiei mondiale europene. Dar cît de mult a însemnat aceasta pentru olandezi? Desigur nu atît de mult cît a însemnat comerțul în Baltică, care fusese deja „comerțul-mamă“ în secolul al XVI-lea, cînd navele olandeze transportau aproximativ 60% din total. În secolul al XVII-lea, cel puțin pînă în 1660, olandezii au continuat să mențină aceeași dominație<sup>91</sup>, în ciuda eforturilor serioase ale englezilor de a pătrunde în piața lor. În aceasta constă dovada supremației comerciale a olandezilor. Într-o zonă-cheie, unde atît englezii cît și olandezii și chiar francezii (fără a mai aminti țările nordice) considerau controlul asupra transportului naval al mărfurilor a fi important și lucrativ, numai olandezii dețineau partea leului.<sup>92</sup> Analizînd cu atenție impactul stagnării economiei mondiale asupra competiției anglo-olandeze în zona baltică, atît Supple cît și Hinton explică superioritatea olandezilor prin aceiași doi factori: transport ieftin și control asupra unei oferte suficiente de argint pentru export.<sup>93</sup> În plus, Morineau atribuie supremația lor dorinței de a cumpăra mai multe cereale decît cumpăra Compania Răsăriteană.<sup>94</sup> Poate că și abilitatea lor de a vinde pește la un preț atît de mic, încît a inundat practic piața, a jucat un rol important.<sup>95</sup>

Posedarea argintului pentru export era un avantaj obținut printr-o eficiență productivă în transportul mărfurilor pe apă și în industria textilelor, ceea ce a făcut posibilă obținerea argintului de la spanioli și de la alții. De ce reprezenta un avantaj să ai argint în comerțul din zona baltică? Pentru că regresul economic plus Războiul

de 30 de ani au avut ca rezultat ceea ce englezii au numit „apariția banilor“ (iar germanii *Kipper-und Wipperzeit*), ceea ce a implicat devalorizarea monezilor mici vis-à-vis de argint. Rixdolarul [talerul olandez], o monedă de argint transportabilă al cărei conținut de argint a rămas constant, valora 37 *groschen* în 1600 și 90 în 1630; saltul său cel mai mare, de la 45 la 75, a avut loc între 1618 și 1621. Aceste transformări s-au produs prin reducerea conținutului de argint al *groschen*-ului declarând o modificare a valorii lui raportat la rixdolar.<sup>96</sup> Întrebarea este de ce efectul acestui fapt asupra olandezilor a fost diferit de cel asupra englezilor. Probabil atât unii cât și ceilalți puteau obține acum produse în zona baltică la un preț mai mic în argint, dar pentru aceasta era nevoie de bani peșin pentru export, pe care olandezii îi aveau iar englezii nu. În plus, atunci când a avut loc un regres general în comerț, a avea importuri ieftine conta mai puțin decît a avea importuri mai ieftine.

Problema centrală pentru englezi era că negustorii olandezi puteau vinde produse din zona baltică în *Anglia* mai ieftin decît o puteau face negustorii englezi.<sup>97</sup> Comercianții răsăriteni în *Anglia* s-au gîndit că soluția ar putea fi să se obțină permisiunea de a reexporta porumbul din zona baltică în cea mediteraneană, așa cum făceau olandezii; dar ei s-au izbit de opoziția puternică a negustorilor englezi de grîu, care au reușit să mențină interdicția exportului ori de cîte ori prețul creștea deasupra unei cifre destul de joase, temîndu-se că cerealele englezești nu sînt suficient de competitive pe plan internațional.<sup>98</sup> Ca urmare, englezii nu au putut cîștiga în Mediterană argintul pe care l-ar fi putut folosi pentru a profita de prețurile mici din zona baltică și care la rîndul lor le-ar fi permis să obțină produsele necesare pentru a cîștiga mai mult argint și așa mai departe. Devalorizarea în zona baltică a fost deci mai profitabilă pentru olandezi decît pentru englezi în privința dominației lor asupra comerțului în această zonă și ca urmare asupra celui din zona mediteraneană; și a permis de asemenea olandezilor să înceapă „acapararea comerțului negustorilor englezi chiar în *Anglia*.“<sup>99</sup>

Un ultim element al acestui tablou este comerțul fluvial intern, care a aparținut Anversului pînă la Revolta Țărilor de Jos. Cînd olandezii au închis rîul Scheldt, comerțul a trecut în subordinea Amsterdamului, după



care au existat două moduri în care s-ar fi putut întoarce încă o dată la Anvers: prin extinderea Provinciilor Unite, astfel încât să includă Anversul, sau prin pace și comerț liber. Prima variantă nu s-a realizat niciodată. Smith este de părere că în ciuda obiectivelor proclamate de Provinciile Unite (și a intenției reale a oranjiștilor și calvinistilor), eșecul s-a datorat lipsei de efort. „Olanda nu a vrut o restituire a provinciilor sudice cu riscul implicit de a lăsa comerțul să se îndrepte din nou spre Anversul eliberat.”<sup>100</sup> Când pacea s-a încheiat, în sfârșit, în 1648, în tratat au fost impuse taxe prohibitive asupra oricărui comerț care s-ar desfășura prin estuarele râului Scheldt spre Anvers.<sup>101</sup> Un astfel de efort politic a fost consecința importanței comerțului de antrepozit în general. S-ar fi putut crede că în 1648 Amsterdamul s-ar fi simțit în siguranță împotriva unei reveniri a Anversului, dar exista un produs esențial necesar producției în legătură cu care nu se puteau asuma riscuri: turba. Inițial obținută pentru piața din Anvers și Brabant, după anii 1570 a fost reorientată spre zona dintre râurile IJ și Maas chiar în Olanda. Utilizarea turbei a fost cheia eficienței industriilor urbane în Olanda și „a avut asupra economiei un impact care poate fi comparat cu cel al cărbunelui în Europa secolului al XIX-lea.”<sup>102</sup> În plus, pe calea apei se transportau îngrășămintele produse la orașe în cealaltă direcție, ceea ce a contribuit la realizarea „înalțelor recolte de cereale, unice în Olanda”.<sup>103</sup>

Începând din anii 1580, o rețea de servicii permanente pe sistemul îmbunătățit de canale lega orașele Olandei între ele și cu zonele de uscat ale celorlalte provincii, de asemenea cu Brabantul - toate concentrate în Olanda. Începând din 1632 s-a realizat un nou avans tehnologic prin construirea primului *trekvaart*, un canal drept cu un drum de edec pentru vasele de pasageri, pentru care a fost necesar mult capital.<sup>104</sup> Constructorii de nave olandezi au creat nave capabile să dirijeze cargouri pe fluvii și pe lacuri, cu mare viteză.<sup>105</sup> Rezultatul a fost cea mai eficientă rețea de transport intern din Europa; ea a atins o culme a traficului în anii 1660. Dacă adunăm toate informațiile, putem trage concluzia că celelalte rute, de mai târziu - cele din Indiile de Est, Levant, și chiar Atlanticul și zona creștină a Mediteranei - au fost în mod cert importante; dar au fost secundare. Cheia hegemoniei comerciale olandeze în

economia mondială europeană începînd cu anii 1620 (poate deja din anii 1590) și pînă în anii 1660 „a rămas vechiul comerț între nordul și vestul Europei”.<sup>106</sup>; iar motivul pentru care olandezii au putut deține supremația comercială era legat de eficiența lor anterioară agro-industrială. Aceasta s-a transpus în eficiență comercială în primul rînd prin prețuri de transport, prețuri de asigurări și cheltuieli de regie.

De ce erau prețurile de transport olandeze atît de mici? Factorul cel mai important a fost costul redus al construcției de nave. Parry enumeră șase avantaje care influențau prețurile: îndemînarea constructorilor de nave olandezi, mecanismele de economisire a materialelor, dispozitivele mecanice, producția standardizată pe scară mare, cumpărarea de materiale pe scară mare, transportul ieftin al materialelor de construcții pe navele olandeze. Rezultatul a fost realizarea la mijlocul secolului al XVII-lea a unui preț global de producție care era cu 40-50% mai ieftin decît în Anglia, rivalul lor cel mai apropiat.<sup>107</sup> Dintre aceste avantaje, primele trei pot fi considerate ca progresul tehnologic al olandezilor, iar celelalte trei ca avantajul cumulativ de a se afla în frunte datorită primelor trei. Pe lîngă faptul că erau construite mai economic, navele olandeze erau realizate în așa fel încît necesitau un echipaj mai mic - în mod normal 18 membri în loc de 20-30 folosiți pe navele altor țări.<sup>108</sup> Acest fapt a dat olandezilor posibilitatea de a-și hrăni echipajele bine, probabil mai bine decît alții.<sup>109</sup> Prin aceasta ei au obținut, se pare, o productivitate mai mare pentru cheltuieli mai mici, per ansamblu, privind salariile. Se putea remarca o productivitate mai înaltă atît în porturi cît și pe mare. „Durabilitatea și viteza mai mare” a navelor olandeze depindea atît de „întreținerea permanentă”<sup>110</sup> cît și de proiectare. În plus, faptul că navele olandeze erau „mai curate, mai ieftine și mai sigure”<sup>111</sup> a avut un efect de tip spirală: transporturile mai ieftine au condus la controlul asupra comerțului în zona baltică, ceea ce a condus la chereștea mai ieftină, ceea ce a avut ca urmare prețuri mai mici în construcția de nave și, în consecință, transporturi mai ieftine. Navele mai curate, mai ieftine și mai sigure au însemnat, de asemenea, o creștere în activitatea generală de transport al mărfurilor pe apă, ceea ce a făcut posibilă obținerea unor rate scăzute ale asigurărilor - parțial datorită

proporțiilor acestui comerț și parțial datorită unei structuri financiare mai eficiente,<sup>112</sup> pe care o vom analiza pe scurt. Costurile mai scăzute de asigurări sînt de asemenea cumulative; ele conduc la prețuri mai scăzute de transport, avînd ca urmare sporirea volumului tranzacțiilor și perfecționarea îndemînării cu care se încheiau tranzacțiile care conduceau la rîndul lor la prețuri mai scăzute ale asigurărilor.

Dacă „la baza comerțului olandez se afla transportul pe mare”,<sup>113</sup> cele mai mari profituri erau obținute prin cumpărare-vînzare și stocarea mărfurilor<sup>114</sup> în marele antrepozit Amsterdam, succesul datorîndu-se superiorității formei olandeze de organizare comercială. Heckscher afirmă că „cea mai importantă caracteristică” a Țărilor de Jos în secolul al XVII-lea a fost „capacitatea lor...de a întreține legături cu *mai puține* organizații comerciale și *mai simple*”, prin comparație cu cele ale altor națiuni.<sup>115</sup> Dar ce a însemnat aceasta? În primul rînd, a însemnat crearea unui fond comun al fondurilor economisite într-un sistem de asociere,<sup>116</sup> care, desigur, nu a fost invenția olandezilor; dar ei l-au extins astfel încît să cuprindă pe lîngă o pătură subțire de aristocrație comercială, un număr mare de negustori mai mici.<sup>117</sup> În al doilea rînd, a însemnat crearea unui sistem de stocuri-tampon, care a redus considerabil riscurile comerciantului, în special pentru că era organizat în mod monopolistic, și care a redus dependența pieței bunurilor de larg consum de cantitatea fluctuantă de mărfuri (și de prețuri), dînd posibilitatea negustorilor de a obține profituri speculative de pe urma vînzărilor.<sup>118</sup> În al treilea rînd, a însemnat o rețea de agenți comisionari care găseau cumpărătorul pentru producător, care obțineau bunuri pentru expediere și care primeau un comision din nota de plată achitată de cumpărător producătorului.<sup>119</sup> Astfel, comerțul olandez de antrepozit s-a dezvoltat în urma activității de transport olandeze, ea însăși rezultatul eficienței industriale olandeze.<sup>120</sup> O dată în plus avem de a face cu un efect spirală: forța comerțului olandez de antrepozit „tindea să ruineze”<sup>121</sup> activitatea de transport pe apă a englezilor. Desigur, fiind un antrepozit, s-a creat un procent mare de locuri de muncă permanente,<sup>122</sup> care, în special în secolul al XVII-lea, au satisfăcut cererea internă pentru produsele olandeze.

Am susținut că succesiunea superiorității olandeze în economia mondială este productivă, distribuțională, financiară. Dacă prima parte a succesiunii este controversată, cea de a doua este o înțelepciune convențională; dar ea este adesea prezentată ca ceva puțin rușinos, transformarea nobilului antreprenor (comercial) ascetic într-un nenobil, rentier iubitor de lux, trădarea eticii protestante în chiar țara ei de origine, aceasta fiind explicația pentru care Olanda a fost izgonită din Grădina Edenului. În ultimii ani a apărut o reacție sănătoasă împotriva unor astfel de aberații, dar să mergem mai departe. Orientarea spre știința finanțelor nu este un semn de declin și cu atât mai mult de decadență; este în fond un semn de putere capitalistă faptul că bursa din Amsterdam poate fi considerată „Wall Street a secolului al XVII-lea.”<sup>123</sup> Care a fost originea unei astfel de puteri? A fost rezultatul evoluției pe trei trepte succesive: prima, forța productivă și comercială în economia mondială a creat baza unor administrări sigure ale fondurilor publice. A doua, administrarea sigură a fondurilor publice, combinată cu o rețea comercială, a permis Amsterdamului să devină centrul sistemului internațional de plăți și al bursei internaționale dată fiind în special slăbirea economică mondială și deci instabilitatea monetară. A treia, forța productivă și comercială combinată cu controlul asupra bursei internaționale, a permis *exportul* de capital olandez care a adus expedieri de bani, ceea ce le-a permis olandezilor să obțină un surplus productiv mult peste ceea ce realizau ei înșiși și pentru o perioadă ce depășea cu mult epoca propriilor lor contribuții productive majore.

Într-o economie mondială a cărei dezvoltare fusese încetinită, faptul că Provinciile Unite erau „întotdeauna solvabile”<sup>124</sup>, și că au constituit excepția majoră în secolul al XVII-lea în „succesiunea întunecată a falșilor”<sup>125</sup>, reprezintă atât cauza cât și efectul unei hegemonii economice generale. Este efect în măsura în care numai avantajele comerciale în transportul și asigurările maritime erau suficiente pentru a crea un surplus în balanța plăților<sup>126</sup>, și este cauză pentru că reputația unei administrări a fondurilor sigure a permis guvernului olandez să împrumute la prețuri mai ieftine cu dobânzi mai mici.<sup>127</sup> Aceasta deoarece creditul excelent de care se bucura statul olandez explica „o bună parte a

succesului [său] militar<sup>128</sup> și pentru că putea probabil atrage suficiente fluxuri financiare ca un loc de depozit sigur pentru a permite Provinciilor Unite să aibă o monedă supraevaluată. Acest ultim avantaj însemna că Provinciile Unite au putut echilibra un deficit al contului curent cu fluxurile financiare care intrau.<sup>129</sup> Fondurile sigure reprezintă totuși numai o premisă pentru nivelul încrederii capitaliste generale necesare unui flux eficient de operații financiare. Fondurile sigure permit efectuarea de operații de credit pe scară mare la rate mici și fac posibil profitul pentru venitul general compus din beneficii mici per operație financiară.

În 1609, anul Armistițiului, a fost fondată *De Wisselbank van Amsterdam*; ea a devenit rapid marele centru european de depozit și schimb pentru că „oferea securitate și profituri rare în analele activității bancare din secolul al XVII-lea”. De-a lungul secolului, depunerile au crescut de la mai puțin de 1 milion la peste 16 milioane florini,<sup>130</sup> și banca a devenit refugiul deținătorilor de capital care se temeau pentru siguranța averii lor.<sup>131</sup> O dată ce au fost depuse suficiente lingouri și monezi, Amsterdamul a deținut „cheia, ca să ne exprimăm astfel, sistemului internațional de plăți al Europei.”<sup>132</sup> Posedind o mare cantitate de valută, Amsterdamul a dezvoltat un sistem de polițe care a permis extinderea tranzacțiilor multilaterale. A durat un timp, desigur, până când s-au obținut încrederea și fluxurile; dar prin 1660, cel mai târziu, Amsterdamul juca rolul nedisputat de centru al unui sistem multilateral de plăți, și a rămas în această poziție cel puțin până în 1710.<sup>133</sup> În ceea ce privește restricțiile asupra exportului de lingouri, Provinciile Unite au constituit marea excepție printre state în epoca mercantilismului: lingourile puteau ieși din Provinciile Unite la fel de ușor cum puteau intra. Acesta este tocmai motivul pentru care atât de multe lingouri au putut intra,<sup>134</sup> și desigur această politică a fost posibilă numai când lingourile intrau într-adevăr. Fenomenul avea deci, la fel ca multe altele, o formă de spirală, fiecare act contribuind la realizarea următorului, până când în final s-a atins o culme.

Siguranța privind depozitul și schimbul a făcut posibilă o funcție de credit, care pentru *Wisselbank* a început în 1683. Inițial au fost „avansurile” pentru depunători și mai târziu „creditele de acceptare”,

operațiuni care nu mai erau legate de funcțiile de antrepozit ale Amsterdamului și care au creditat în esență operațiunile în centrele îndepărtate.<sup>135</sup> Olandezii au dezvoltat creditul bazat pe depuneri specifice care era „deosebit de stabil” deoarece „prețurile înlocuirii polițelor cu o expediere a unei cantități de metale prețioase în orice monedă erau mult reduse,”<sup>136</sup> întrucât *Wisselbank* era tocmai locul de depozitare a unor astfel de metale prețioase. În sfârșit, stabilitatea monedei olandeze a făcut ca monezile sale comerciale (*negotiepenningen*), atât de aur cât și de argint, să fie de o asemenea „calitate garantată”, încât erau preferate în cadrul comerțului internațional chiar în detrimentul monezilor spaniole *reales de ocho*<sup>137</sup>. Fluxurile financiare au creat și au susținut la rândul lor rate mici ale dobânzilor, care au atras noi fluxuri. Rata în Olanda a scăzut cu mai mult de jumătate în decursul secolului al XVII-lea, forțând scăderea ratelor în Anglia, Franța și chiar Suedia; dar acestea din urmă nu au scăzut niciodată suficient de mult pentru a reprezenta efectiv o concurență.<sup>138</sup> Ratele mici ale dobânzilor ne conduc la rândul lor la problema investițiilor, cealaltă sursă de profit financiar. Fiind atât piața monetară principală a Europei cât și principalul antrepozit comercial, Amsterdamul a putut să scadă considerabil costurile căutării, negocierii și sancțiunilor în ceea ce privește împrumutarea de capital, încurajând astfel investițiile, în general.<sup>139</sup> Fiind societatea cea mai avansată din punct de vedere tehnologic a vremii, Provinciile Unite puteau, de asemenea, să-și exporte tehnologiile, o altă latură a asigurării fluxurilor financiare spre interior.<sup>140</sup>

Extinderea investițiilor în țară și în străinătate a fost profitabilă pentru capitaliștii olandezi și a venit în sprijinul balanței de plăți a statului. Dar a ajutat economia statului în ansamblu? În ultimii ani a existat o dezbateră curioasă, în tonuri meșcantile, sugerând că „declinul” olandezilor s-a datorat într-un fel plasării investițiilor în afara Provinciilor Unite, mai ales în Anglia. Aceasta presupune să neglijăm faptul că preocuparea celui care investește este să-și mărească profiturile și nu să susțină statul.<sup>141</sup> Vom mai discuta despre aceasta când vom analiza avîntul finanțelor în Anglia. Pentru moment, să ne mulțumim cu afirmația lui Van Dillen despre crearea capitalului ca fiind „de mare

importanță...pentru poziția economică și politică a Republicii. Este suficient să ne gândim la obținerea de aliași prin subvenții bănești,<sup>142</sup> o formă de investiție a statului care a întărit-o pe cea a grupărilor particulare. Într-adevăr, nu putem încheia această poveste despre hegemonia olandeză fără o privire directă asupra rolului statului. Provinciile Unite păreau a fi marea excepție în privința predominanței ideologiei mercantile în secolul al XVII-lea. Plecînd de la acest fapt, mulți au tras concluzia ciudată că statul olandez a fost slab. Părerea mea este că exact opusul a fost adevărat: în secolul al XVII-lea statul olandez era *unicul* stat din Europa cu o forță internă și externă suficientă, astfel încît nevoia lui de politici mercantile era minimă.

Să vedem pe scurt natura ideologiei și practicilor și să analizăm apoi aceste forțe interne și externe ale Provinciilor Unite. În alte momente anterioare ale istoriei, Amsterdamul a promovat desigur o viguroasă linie protecționistă,<sup>143</sup> care la nivelul orașelor nu a dispărut total nici chiar în secolul al XVII-lea.<sup>144</sup> În plus, au existat mulți care au ridicat obiecțiuni față de lipsa protecționismului la nivelul federației. Pe măsura trecerii timpului, sectoarele agro-industriale și-au pierdut poziția superioară și au cerut tarife, deși cu succes limitat.<sup>145</sup> Nici Statele Generale nu se aflau deasupra retorsiunilor vamale în luptele lor cu englezii și cu francezii.<sup>146</sup> Rolul statului a fost clar în alte probleme decît protecționismul; el a creat condițiile pentru succesul întreprinderii private. Din momentul în care a existat un guvern autonom în Țările de Jos, „guvernul a manifestat cea mai sinceră solitudine față de pescuit.”<sup>147</sup> În scopul controlării calității, Wilhelm de Orania a convocat în 1575 pe reprezentanții celor cinci porturi pescărești și printr-o serie de regulamente emise între 1580 și 1582 a creat o organizare colegială menită să controleze industria conservării heringilor.<sup>148</sup> Chiar mai importantă decît acest fapt a fost crearea *Dutch East India Company*, care a fost în mare măsură o replică dată anarhiei pieței mondiale libere a bunurilor coloniale, ca și dumpingului care a urmat. Stols a afirmat că importanța ei cheie a fost „intervenția statului în comerț și economie”, și că întemeierea celor două companii „aproape putea fi numită naționalizare *avant la lettre*”, un mod de a căuta

unificarea unui comerț pînă atunci internațional sub un singur monopol național.<sup>149</sup>

Statul olandez apăra interesele antreprenorilor săi, dar acorda o mică importanță consecvenței ideologice în această privință. Ideologia hegemoniei olandeze era *mare liberum*, în exprimarea concludentă a lui Grotius, în cartea sa publicată în 1609, anul Armistițiului. Cu toate acestea, după cum i-a scris cu amărăciune Sir George Downing Lordului Clarendon la 20 noiembrie 1663: „Este *mare liberum* în mările britanice dar *mare clausum* pe coasta Africii și în Indiile de Est.”<sup>150</sup> Nu este nimic surprinzător în toate acestea.<sup>151</sup> Provinciile Unite dominau, iar „liberalismul este adecvat economiilor dominante”<sup>152</sup>; dar de cîte ori liberalismul intră în conflict cu posibilitatea ca dominația să devină permanentă, el nu durează. Acesta este motivul pentru care structura „liberală” descentralizată a statului olandez poate fi considerată ca un semn mai degrabă de putere decît de slăbiciune. Nu este vorba despre faptul că structurile descentralizate sînt întotdeauna un semn de putere. Într-o zonă periferială cum ar fi Polonia, apariția dietelor locale și a micilor regate a fost măsura periferializării. Cu toate acestea, în cazul unei puteri hegemonice, o astfel de structură este un semn al puterii prin comparație cu alte puteri centrale, care au nevoie tocmai de întărirea centralizării lor administrative pentru a încerca să depășească avantajul economic al puterii hegemonice.

Care era structura Provinciilor Unite? Detaliile s-au schimbat din perioada Uniunii de la Utrecht din 1579 pînă în perioada prăbușirii statului descentralizat și crearea Republicii Batave în 1795; dar realitatea fiecărei variații succesive nu a fost mult diferită. Deja în 1576 șapte state (sau provincii) - Gelderland, Olanda, Zeelanda, Utrecht, Friesland, Overijssel și Groningen - au căzut de acord să trimită delegați în Statele Generale. Aici, fiecare stat avea dreptul la un vot, iar deciziile trebuiau să fie unanime. În plus, exista un organ executiv destul de slab numit Consiliul de Stat. Flota, instituția militară cheie, se afla sub conducerea zilnică a cinci consilii diferite de conducere ale amiralității. Cel mai important stat, Olanda, avea el însuși o structură guvernamentală alambicată; adunarea ei legislativă centrală, Statele Olandei, era compusă din 18



reprezentanți ai diferitelor orașe și un reprezentant al întregii nobilimi. Nu exista nici un monarh în Provinciile Unite. Cel mai apropiat echivalent era guvernatorul, un funcționar oficial provincial. Prinții de Orania erau de obicei guvernatorii diferitelor (dar nu tuturor) provinciilor simultan, cu excepția, desigur, a celor două așa-numite „perioade lipsite de guvernator”. Ar fi greu de imaginat o structură aparent mai incapabilă de a funcționa eficient sau de a funcționa pur și simplu.

În realitate, funcționa destul de bine, deși nu fără fricțiuni sau violențe. (La nivel individual, puține evenimente ale vremii s-au putut compara cu linșarea lui Johan de Witt la Haga în 1672, anul cunoscut în istoria olandeză ca „Anul dezastrului”.) Și totuși, dacă facem o comparație a disensiunilor interne din Provinciile Unite cu cele din Anglia și Franța, orice analist rezonabil poate observa că Țările de Jos erau mai puțin turbulente; diviziunile interne ale păturilor conducătoare scindau societatea într-o măsură mult mai mică, iar păturile de jos erau mult mai liniștite. Pentru a explica acest fapt, trebuie să menționăm în primul rând că structura formală a guvernului masca (numai ușor) o altă structură reală. Din punct de vedere financiar, Olanda plătea aproape 60% din cheltuielile de guvernământ, iar Amsterdamul jumătate din acestea. Funcționarul administrativ provincial principal al Statelor Olandei era Apărătorul drepturilor funciare. Instituția a fost reîntitulată mai târziu „Pensionarul consiliului” și numită „Marele pensionar al consiliului” de către străini, iar funcționarul oficial a devenit un virtual prim-ministru al Provinciilor Unite și acționa ca președinte în „perioadele lipsite de guvernator”.<sup>153</sup>

Puterea acestui funcționar oficial rezulta din faptul că Statele Generale și Statele Olandei se întâlneau în aceeași clădire în Haga, dintr-o continuitate datorată practicii neobișnuite prin care „Marele pensionar” rămânea în Statele Generale an după an, din faptul că Olanda era centrul economic și cultural al întregii sfere de activitate olandeze și din controlul Amsterdamului asupra importului de cereale cu care se hrănea aproape jumătate din populație.<sup>154</sup> Dacă exista vreo îndoială în legătură cu superioritatea Amsterdamului la începutul secolului al XVII-lea, ea a dispărut total în prima „perioadă lipsită de guvernator”, între anii 1650-1672,

cînd ascensiunea Olandei a devenit „liantul care realiza coeziunea statului” și cînd politica externă „a fost subordonată intereselor comerțului”<sup>155</sup>, așa cum se întîmplă în cazul unei puteri hegemonice. Amsterdamul plătea cîntărețul și, în special în această perioadă, „se simțea îndreptățit să impună melodia.”<sup>156</sup> De ce ar trebui atunci să ne intereseze centralizarea statului dacă se poate obține orice și în lipsa ei? Ceea ce Renier și mai tîrziu Wilson au numit „dictatura socială a păturii avute a clasei de mijloc”<sup>157</sup> a fost desigur zdruncinată uneori de opoziții ei interni - contraprotestanții împotriva protestanților, oranjii împotriva Loevensteinerilor - și a fost probabil subminată de un proces lent de „aristocratizare”<sup>158</sup>, deși interesele păturii conducătoare nu au fost niciodată cu adevărat amenințate de nobilii mai conservatori din punct de vedere social. După cum afirmă cu justete Kossmann, „prinții de Orania au fost rareori dornici și niciodată capabili să înlăture plutocrația Olandei”.<sup>159</sup>

Această pătură nu era amenințată nici de jos; membrii ei au plătit prețul liniștii sociale. Bunăstarea socială a olandezilor în general și a Amsterdamului în special a trezit „admirația absolută a vizitatorilor străini, care nu știau poate că banii proveneau în mare parte din proprietățile confiscate ale Bisericii Romano-Catolice”.<sup>160</sup> Dar nu are importanță - și alte țări confiscau proprietăți ale Bisericii în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea „fără să-i îndeestuleze din abundență pe săraci”.<sup>161</sup> Nu trebuie să ne facem nici un fel de iluzii în legătură cu realitatea socială a stării de bunăstare a olandezilor. Profiturile globale ale capitalismului olandez „nu au fost în favoarea majorității populației”. Salariile reale, care în cel mai bun caz au crescut puțin la început, au scăzut de-a lungul secolului;<sup>162</sup> prosperitatea națională a mers în paralel cu o „sărăcie mai mare în cadrul multor grupuri de muncitori”, și aproximativ jumătate din populația Amsterdamului trăia în „condiții mizere, în subsoluri și pivnițe”.<sup>163</sup>

Cum a fost totuși posibil să existe o liniște socială relativă? Un factor major a fost faptul că, pentru unii, scăderea venitului real era echilibrat de cheltuielile statului pentru bunăstarea socială, care erau *mai mari decît oriunde* în statele centrului.<sup>164</sup> Un al doilea factor a fost faptul că reputația Amsterdamului pentru avantajele

ce le oferea l-au făcut să devină „o stea călăuzitoare pentru șomerii sau muncitorii necalificați din țările vecine“. Acest secret a fost redescoperit într-o epocă ulterioară de orașul New York. O dată ce s-a răspândit ideea că „străzile Amsterdamului erau pavate cu aur“,<sup>165</sup> muncitorii au migrat de peste tot, astfel încât situația clasei muncitoare din Orașul-lumină s-a înrăutățit, cei care reușeau să acumuleze mai mult se bucurau de această situație și fiecare emigrant se concentra asupra posibilităților de realizare individuală. Ceea ce era necesar era putere, prosperitate, puțină larghețe și puțină mobilitate socială - pe scurt, politica socială tipică pentru o putere hegemonică.

Puterea se manifesta atât în țară, cât și în străinătate. În prima jumătate a secolului al XVII-lea, flota olandeză domina mările în măsura în care o flotă poate domina mările.<sup>166</sup> Spania, desigur, fusese puterea navală dominantă anterioară. Olandezii i-au ajutat pe englezi în zdrobirea „invincibilității“ Spaniei în 1588; și totuși, în 1600, puterea navală spaniolă era mai mare decât a olandezilor și a englezilor la un loc.<sup>167</sup> Victorii navale succesive au schimbat această situație. „Scutul naval“ din Caraibe, menționat anterior, a fost ancorat în 1634, când olandezii au ocupat Curaçao. În 1645 flota olandeză deținea pentru prima oară controlul asupra strâmtorii Øresund.<sup>168</sup> Astfel, după cum scria marele teoretician al puterii navale, amiralul Mahan, „Provinciile Unite își datorau importanța și puterea bogățiilor și flotelor lor“. <sup>169</sup> Această putere a fost contestată desigur în perioada dintre 1651 și 1678, în momentul culminant al hegemoniei olandeze; iar în timpul războaielor de la începutul secolului al XVIII-lea olandezii deveniseră o putere militară secundară prin comparație cu Franța și Anglia. Dar aceasta a fost tocmai consecința hegemoniei economice olandeze. A venit un moment, pe la mijlocul secolului al XVII-lea, când superioritatea economică cumulativă părea atât de neatacabilă, încât atât Anglia cât și Franța au decis că „olandezii trebuie înlăturați prin forță.“<sup>170</sup> De fapt, desigur, chiar și în termeni pur economici, hegemonia nu poate dura într-un sistem capitalist; dar nu îi putem blama pe englezi și francezi pentru că deveniseră nerăbdători. Sîntem de părere, deci, că statul era un instrument esențial folosit de burghezia olandeză pentru a consolida o hegemonie economică pe

care o atinseseră inițial în sfera producției și o extinseseră apoi în cea a comerțului și finanțelor. Statele puterilor rivale din centru și semiperiferie aveau să fie instrumente la fel de importante în procesul ulterior de distrugere a acestei hegemonii.

Ce se poate spune despre sfera culturală? Oare nu exista nici un loc pentru idei, valori, știință, artă, religie, limbă, pasiune și culoare? Desigur că exista, deoarece cultura este modul în care oamenii își îmbracă interesele și aspirațiile lor politico-economice pentru a le exprima, a le ascunde, a le extinde în spațiu și timp și a le immortaliza. Culturile noastre sînt viețile noastre, interesele noastre mari și mici, personalitatea noastră individuală și colectivă. Cum ar putea să nu existe o expresie culturală a hegemoniei? O astfel de expresie nu reprezintă în toate cazurile dominație culturală. Puterile centrului domină adesea zonele periferiale, impunînd un sentiment de inferioritate oamenilor în privința propriei lor culturi; cu toate acestea, este puțin probabil ca o putere hegemonică să se manifeste în același fel față de alte puteri din centru. Cel mult, în cazul din urmă, cultura unei puteri hegemonice poate servi drept model,<sup>171</sup> în special model tehnologic; dar cultura este tocmai arena unde se manifestă rezistența împotriva hegemoniei, unde se fac apeluri la valorile istorice ale „civilizațiilor” tradiționale împotriva superiorității temporare a pieței. Acest fapt este real astăzi și nu a fost mai puțin real în secolul al XVII-lea.

Pe de altă parte, puterile hegemonice tind să strălucească din punct de vedere cultural, deși criticii lor reclamă adesea că „strugurii sînt acri”. În primul rînd, ele au atît nevoie cît și mijloacele materiale pentru a fi productive științific, iar o astfel de productivitate face trecerea spre arte. În al doilea rînd, politica de liberalism generează o explozie culturală, cu atît mai mult cu cît politicile deschise conduc adesea la atragerea personalităților culturale din alte părți. În al treilea rînd, bogăția dă naștere luxului, care constă din obiecte culturale, chiar atunci cînd subminează baza materială a bogăției înseși. Evident, știința aplicată era una dintre preocupările principale ale olandezilor. Progresele tehnologice ale secolelor anterioare au fost tocmai unul dintre factorii-cheie în eficiența agro-industrială olandeză. Într-adevăr, în secolul al XVII-lea, olandezii

exportau din plin această tehnologie și am menționat deja acest transfer ca sursă de fluxuri financiare interne. A fost desigur și un semn al impactului cultural. În întreaga lume europeană, în Anglia, Franța, Italia, Danemarca, Prusia, Polonia existau „olandezii” („Hollandries”), grupuri de emigranți olandezi care lucrau la diguri și drenaje.<sup>172</sup> Deoarece își exportau tehnicile agricole, olandezii investeau multă energie în îmbunătățirea tehnologiilor lor de transport pe apă - încercînd să reducă costurile, în special prin îmbunătățirea tehnicilor de navigație.<sup>173</sup>

În descrierea modului în care suveranii englezi au încurajat emigrarea meșteșugarilor olandezi spre Anglia între 1669 și 1750, Clark susține că unul dintre motivele emigrării olandezilor a fost faptul că ei întîmpinau concurența semenilor de acasă, ceea ce nu se compara cu „situația mai avantajoasă pentru ei într-o țară înapoiată” ca Anglia. Se afirmă că în secolul al XVII-lea, „indiferent de banalitatea postului, dacă cerea ingeniozitate,... nu ne va surprinde dacă vom găsi un olandez în acel post.”<sup>174</sup> Nu ne vor surprinde, dacă ne referim la ele, nici „legăturile speciale” cu Scoția.<sup>175</sup> Relațiile comerciale au fost întărite de afinități religioase, avînd ca rezultat faptul că generații de scoțieni și-au făcut studiile superioare în Țările de Jos. Aceasta este o altă verigă în lanțul care explică iluminismul scoțian de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, el însuși un factor crucial în progresul industrial din Anglia. Progresul științific nu este dependent de libertatea intelectuală; dar el este cu siguranță un mod de a o genera, și acesta este un mod propriu puterii hegemonice. Cu toate acestea, este un paradox curios faptul că liberalismul intelectual are întotdeauna o latură periculoasă, în special pe plan intern. S-ar putea ca logica lui să nu respecte compromisurile politice din rîndul fracțiunilor păturilor conducătoare; sloganurile lui ar putea să încurajeze răsuflarea păturilor de jos. Ca urmare, puterile hegemonice încurajează liberalismul dar îl încorsetează, indicînd limitele lui (în special interne) prin ridicarea unor jaloane ideologice intangibile, pentru a apăra avantajele politice și economice pentru interesele clasei dominante fără a stîrni furtuni.

Să analizăm acum ce a însemnat aceasta pentru Provinciile Unite. Pe de o parte, Olanda era „un rai

pentru filozofi<sup>176</sup> - inclusiv Descartes, Spinoza și Locke, cele trei mari lumini ale gândirii secolului al XVII-lea. Descartes a găsit în Olanda liniștea și siguranța care îi lipseau în Franța. Spinoza a fost împins de excomunicarea din *Jodenbreestraat*, sediul evreilor sefardici, către districtele mai prietenoase ale cetățenilor olandezi. Locke a căutat un refugiu față de mînia lui Iacob al II-lea pînă la venirea unor timpuri fericite cînd pe tronul Angliei s-a urcat un olandez. Desigur, au mai existat mulți intelectuali persecutați cum ar fi Comenius, Jurieu și Bayle care au binecuvîntat existența Amsterdamului și Rotterdamului.<sup>177</sup> Olanda a fost, fără îndoială, un loc de exil pentru hughenoții francezi; dar olandezii erau liberali și au primit cu bucurie atît hughenoți cît și janseniști, puritani regaliști și *whigi*, și chiar socinieni polonezi. Toți se bucurau de consecințele următoarei axiome comerciale olandeze: „interzice cît mai puțin posibil, acceptă contribuții de peste tot.”<sup>178</sup> Această atitudine nu însemna pur și simplu că olandezii apreciau în mod gratuit cultura înaltă; era o afacere avantajoasă, pentru toată lumea implicată. Pe de o parte, Olanda atrăgea intelectualii prin „salariile ei mari și prin condițiile bune de muncă”,<sup>179</sup> exportul de inteligență nefiind o invenție nouă.<sup>180</sup> Pe de altă parte, libertatea multiplelor opoziții naționale ale economiei mondiale europene de a publica orice doreau în Olanda<sup>181</sup> însemna că regenții „se bucurau de avantajele economice datorate vînzării cărților și pamfletelor”<sup>182</sup>; astfel „mijlocul de expresie alternativ providențial”<sup>183</sup> al unora reprezenta profitul comercial al celorlalți.

Exista totuși și o altă față a monedei. În 1592, tocmai cînd a început procesul de tranziție al Provinciilor Unite spre statutul de putere mondială, a izbucnit primul diferend arminian. În zilele de glorie ale teologiei protestante, cînd totul era iertare și totul era izbăvire, Jacobus Arminius avea să adopte cea mai incomodă ramură a logicii calviniste, *paralogica*<sup>184</sup>, sau psihologica predestinării, doctrina dezaprobării pozitive. Arminius refuza ipoteza conform căreia iertarea este izbăvire, o concepție susținută de către adversarul lui principal, François Gomar. El a propus ca alternativă ideea că iertarea este premisa indispensabilă pentru izbăvire, instrumentul necesar mîntuirii. Aceasta ar putea părea în ochii părținitorilor din secolul al XX-lea o

distincție minoră, dar ea a condus la cea mai amplă dezbatere teologică din Olanda secolului al XVII-lea și probabil din întreaga Europă creștină.<sup>185</sup> În ciuda suportului puternic de care păreau să se bucure arminienii la început în cercurile politice și economice din Olanda, ei au pierdut repede lupta când, la Sinodul de la Dordrecht din 1619, contraprotestanții (gomarienii) și-au impus punctul de vedere împotriva protestanților (arminienii) și i-au exclus pe ultimii din stat. Desigur însă, arminienii nu au pierdut de fapt pînă în final. Iată întreaga poveste.

În ce a constatat problema? Potrivit istoricului olandez G.J. Renier, ipoteza emisă de arminieni susținea că individul se putea opune clemenței sau o putea pierde, și astfel „protestanții păstrau un fragment din libertatea și demnitatea umană. Ei erau adevărații copii ai umanismului.” Poate, dar cine susținea umanismul?<sup>186</sup> Arminienii erau în mod clar o minoritate socială, dar una puternică, pentru că baza lor politică era produsul legăturilor sociale cu comercianții-patricieni.<sup>187</sup> Pe de altă parte, erau predicatorii puritani ortodocși recrutați din familii modeste și susținuți de mica burghezie din consistorii; și de mulțimile agitate din orașe, cu ajutorul Prințului Mauriciu și al taberei oranjiste.<sup>188</sup> Gomarienii acuzau arminienii că le plăcea catolicismul și aceasta a adus poate arminienilor oarecare suport catolic tacit; dar catolicii erau oprimați și pentru că reprezentau „pătura cea mai de jos a societății,”<sup>189</sup> ei putînd oferi puțin din punct de vedere al puterii politice.

Această împărțire a grupurilor sociale în două tabere este simplistă, dar nu greșită. Ce ne poate spune ea despre semnificația diferendului? În primul rînd, trebuie să vedem de ce el s-a întors împotriva arminienilor. Al doilea diferend arminian a început în 1602 și a atins apogeul în 1608. El a cauzat mai multă agitație decît primul, deși atît protagoniștii cît și controversa teologică erau identice. Ceea ce se schimbase era situația *politică*. Ceea ce avea să devină Armistițiul din 1609 era atunci supus dezbaterii celor două tabere, aceea în favoarea continuării războiului și aceea în favoarea armistițiului. Din prima tabără făceau parte : or jîștii, care doreau să consolideze puterea guvernatorului-erou și să obțină gloria; prozeliții protestanți, care încă mai sperau să încorporeze zona sudică a Țărilor de Jos și să elimine

catolicismul; unii negustori care își obțineau profiturile din piraterie; și segmente ale populației, atrase de oportunism și xenofobie. Tabăra care era în favoarea armistițiului era condusă de apărătorul drepturilor funciare al Olandei, Johan van Oldenbarnevelt; el fiind reprezentantul celor care vedeau posibilitățile hegemoniei. Punctul lor de vedere avea să fie rezumat mai târziu în același secol de către William Bareel, care i-a scris următoarele succesorului moral al lui Oldenbarnevelt, Jacob de Witt, la 18 decembrie 1654: „Dorința mea și cel mai bun principiu posibil pentru Republica suverană îmi pare a fi Pacea în zilele noastre și Pacea peste tot, deoarece Comerțul nostru se extinde peste tot.“<sup>190</sup>

La 30 octombrie 1608, când dezbaterea politică în legătură cu armistițiul a atins „o culme“<sup>191</sup>, Arminius și-a emis „Declarația sentimentelor privitoare la confesiune“. Cele două controverse au devenit împletite în mod inextricabil. Oldenbarnevelt a obținut armistițiul dorit, dar Gomarus avea să aibă câștig de cauză prin Sinodul de la Dordrecht. A fost oare unul prețul celui alt? Este adevărat, după cum sugerează Boxer, că pătura conducătoare a putut să-i împiedice pe calviniștii fanatici „să sacrifice izbînda în favoarea evlaviei“. Avînd în vedere că atitudinea lor față de toleranța religioasă era „în principal utilitaristă și interesată“,<sup>192</sup> cîțiva arminieni aruncați lupilor la timpul potrivit nu părea a fi un preț nerezonabil - dacă nu lui Oldenbarnevelt (care a fost executat în 1619, în același an în care a avut loc Sinodul de la Dordrecht), cel puțin pentru ceilalți din clasa sa.<sup>193</sup> Acest conflict deosebit de dramatic este un scenariu obișnuit în sistemul mondial modern. Toleranța culturală avea limitele ei, în special limitele ei interne. Nu se putea accepta ca ea să genereze acțiuni subversive. Nu se putea permite nici măcar ca ea să creeze o sciziune fundamentală în cadrul păturilor conducătoare. Decartes și Locke au fost bineveniți, dar Grotius a fost închis pe viață. Principalele lucrări ale lui Spinoza au fost interzise, iar el s-a aflat într-un exil intern, deși i s-a permis să trăiască și să scrie; iar atunci cînd a murit, la funeraliile sale au participat „șase trăsură și numeroși reprezentanți ai clasei avute“.<sup>194</sup> Nu numai liberalism, ci și toleranță.



În 1618 un venețian observa că Amsterdamul era „reflectarea perioadei de început a Veneției”.<sup>195</sup> Pînă în 1672 se scursese o viață. Fructul hegemoniei este „declinul”, dar procesul nu este atît de dureros cum s-ar putea crede pentru că el este perceput mult timp după depășirea punctului culminant. În secolele de mai tîrziu putem aprecia cînd s-a instalat declinul. Totuși, în perioada respectivă, englezii și francezii, ca de altfel și olandezii, priveau Olanda ca un pivot central, și cel puțin pînă în 1763, dacă nu pînă la Revoluția Franceză, a fi cetățean olandez era un prilej de satisfacție atît materială, cît și morală. Declinul poate fi analizat numai ca progres, progresul altora în cadrul eficienței profitului. Pentru a continua discuția noastră despre limitele hegemoniei, trebuie să trecem de la prezentarea olando-centristă la o analiză sistematică a dezvoltărilor paralele și a interrelațiilor între Provinciile Unite, Anglia și Franța.

Situația a început să se schimbe la mijlocul secolului. Războiul de 30 de ani se terminase; Războiul de 80 de ani se terminase. Provinciile Unite au început în sfîrșit să simtă inconvenientele regresului economic pe care celelalte state le simțiseră deja de 30-50 de ani. Războiul civil englez nu era lichidat dar se terminase. În Franța, lunga perioadă de ascutite lupte interne tocmai se sfîrșise. Luptele între adepții Reformei și ai Contra-Reformei, între formele „puritane” și „proto-liberale” (sau „tolerante”) ale creștinismului erau public reprimare și în general izolate. Statele respirau din nou, iar administrația publică putea deveni preocuparea centrală a conducătorilor.<sup>196</sup>

Într-un sens, are loc o tranziție de la epoca în care dezacordurile erau în primul rînd *intrastatale*, orientarea spre interior a războaielor și politicilor europene, după Cateau-Cambrésis, spre o epocă în care dezacordurile erau din nou, în principal, *interstatale*. Această ultimă perioadă se întinde din 1651, anul izbucnirii primului război anglo-olandez, pînă în 1763 și încheierea războiului de 7 ani. Într-un anumit sens, distincția între conflictele intrastatale și cele interstatale este atît arbitrară cît și confuză; cu toate acestea, ar putea fi folositoare în sublinierea tonului dominant al epocii. Luptele de clasă într-o economie mondială capitalistă sînt probleme complexe și au o desfășurare sinuoasă în multe privințe. Perioada care conduce la dominația unei puteri

hegemonice pare a favoriza forma intrastatală, deoarece cei care caută să obțină superioritatea de clasă pe piață încearcă se elimine constrângerile politice *interne* rămase din perioadele anterioare. Perioada de declin a hegemoniei pare a favoriza forma interstatală, deoarece aceia care încearcă să obțină avantajul de clasă pe piață se luptă pentru eliminarea constrângerilor politice *interstatale* care mai dăinuie din epocile anterioare.<sup>197</sup>

La mijlocul secolului al XVII-lea, era clar că atât Anglia cât și Franța erau interesate în eliminarea prin forță a superiorității olandezilor în anumite domenii, în favoarea propriei lor superiorități. Pentru că dominația comercială a uneia asupra celeilalte nu era foarte evidentă, iar olandezii era încă foarte puternici, și pentru că puterile semiperiferiale care apăreau - cum ar fi Prusia, Suedia și Austria - încercau să profite de pe urma absenței unui stat preponderent militar, a durat mai mult de 100 de ani pentru a se clarifica situația. În 1763 superioritatea englezilor asupra francezilor (și olandezilor) avea să fie clară, iar Britania putea să înainteze spre a deveni următoarea putere hegemonică. În 1763 succesul Prusiei în întrecerea din zona periferială pentru ocuparea locului fruntaș era evident, și a determinat viitorul curs al politicilor Europei centrale; regresul și reorganizarea periferiei se încheiaseră, iar economia mondială era pregătită pentru o nouă expansiune geografică și economică.

## NOTE

1. Geyl (1961, pp.37-38)

2. J.R. Jones nominalizează aceste zone specifice pentru comparația între Anglia și Provinciile Unite (vezi 1966, p.40).

3. O bună prezentare a acestei dezbateri se găsește în Coleman (1969). Totuși, nu pot fi de acord cu părerea lui Coleman potrivit căreia, deși mercantilismul este „un tertip al istoriografiei” pentru etichetarea politicii, el este folositor ca o descriere a teoriilor economice (1957, p.24). Credeam că exact opusul este adevărat, că teoriile erau inconsecvente pentru că erau improvizații, dar că țările în anumite poziții tind să adopte politici pe care le numim mercantile.

4. Van Veen (1950, p.11). O bună descriere succintă a condițiilor geologice ale Țărilor de Jos, înainte de modificările survenite ca rezultat al intervenției umane, se găsește în Schöffner (1973, pp.9-13).

5. Vezi Wilson (1941, p.3). Andrews susține că expresia datează de la proclamarea Statelor Generale din 19 iulie 1624 (1915, p.541). Meynert Semeyns scria în 1639: „Olandezii pescuiesc mai mulți heringi și îi pregătesc mai bine decât orice națiune, vreodată; iar Dumnezeu a transformat Olanda, prin intermediul heringilor, într-o piață principală de schimb și de mărfuri de larg consum pentru întreaga Europă. Heringii mențin desfășurarea comerțului olandez, iar comerțul olandez pune lumea întreagă în mișcare”, *Corte beschryvinge over de Haring vischerye in Hollandt*, citat în Beaujon (1884, pp.60-61). Analistul francez Luazc scria în 1778 că pescuitul a fost „leagănul comerțului [olandez]” (I, p.19).

6. Vezi H.P.H.Jansen (1978, p.13). R.W.Unger precizează că o dată mai exactă a primei apariții a vasului de pescuit în Hoom este 1415 (1978, p.30).

7. R.W.Unger (1978, p.30). La început proporția era de 2,5:1. Prin 1570, era de 4,5:1, „cu mult mai mare decât aceea a celor mai moderne nave.” Exista totuși o limită tehnică a proporției: „Capacitatea năvodului nu putea fi prea mare”.

8. Vezi R.W.Unger (1978, pp.29-30).

9. Vezi Schöffner (1973, pp.72-73). Alterarea se produce în 24-48 de ore. Vezi Michell (1977, p.142).

10. Michell (1977, p.148), care notează că acest vas era „de curând reintrodus în pescuit.” La bord existau doar trei tipuri de lucrători: aceia care îndepărtau intestinalele, aceia care adăugau sarea și pescarii.

11. Vezi Parry (1967, p.172).

12. Astfel, ei puteau exploata trei sezoane de pescuit al heringilor: unul în iunie și iulie în zona insulelor Orkney și Shetland și în nordul Scoției; unul în august, din Dunbar în Scoția până în Yorkshire; și unul din septembrie până în noiembrie, în zona Yarmouth. Vezi Michell (1977, p.139). Heringul era cunoscut ca „friptura omului sărac.”

În Olanda și în vestul Frieslandei „primii heringi ai sezonului erau transportați în mare grabă spre piețe în căruțe care se întreceau una pe alta pentru a ajunge mai întâi” (Michell, 1977, p.180).

13. Vezi Parry (1967, pp.167-173).

14. Michell subliniază aceasta și spune: „Cursul vânătorii de balene ar trebui deci să reflecte istoria industrială mai degrabă decât cea demografică a Europei. Este interesantă incapacitatea englezilor de a obține independența (fără a mai menționa surplusul) în privința produselor obținute în urma prelucrării balenelor vinate, în perioada de culme a supremației lor mercantile, în timp ce olandezii își mențineau poziția în ciuda declinului lor economic general” (1977, p.171).

15. Michell (1977, p.180).

16. Wilson (1968, p.64). Răspunsul la aceasta a fost, așa cum a notat Cunningham în 1877, „imitarea conștientă a olandezilor”, cuvinte care au servit drept titlu celui de-al doilea capitol în Cartea a V-a a primei ediții a lucrării sale. *The Growth of English Industry and Commerce* (citată în Clark, 1960, p.15).

17. Citat în Wilson (1957a, p.3).

18. „Cum putem ignora relația dintre dezvoltarea remarcabilă a agriculturii olandeze și superioritatea Țărilor de Jos pe scena economică a secolului al XVII-lea?” (De Maddalena, 1954a, p.313). Cum, într-adevăr?

19. Vezi E.L.Jones (1967, p.47).

20. Van Veen (1950, p.145).

21. Vezi harta lui Van Veen (1950, p.145). Slicher van Bath realizează o legătură pozitivă între prețurile din agricultură și asanări. „Este evident că după 1664 marea perioadă a asanărilor se sfârșise exact în aceeași perioadă în care prețul porumbului scădea și situația economică generală se deteriora” (1977, p.69; de asemenea p.70, Tabelul 4).

22. Vezi Davis (1973, pp.112-115), Slicher van Bath (1960, p.153) și Wilson (1977a, pp.23-24). Pentru Slicher van Bath intensificarea agriculturii s-a datorat „necesității de a asigura existența pentru o populație mai numeroasă și mai densă într-o perioadă în care prețurile cerealelor erau relativ scăzute.” Dar de ce nu au procedat și alții la fel? Davis oferă argumentul că Anglia și Franța nu au egalat progresele olandezilor, pentru că, atunci când aceste progrese care au avut loc în secolele al XIII-lea și al XVI-lea au pătruns în Anglia și Franța în secolele al XV-lea și al XVI-lea, Europa se afla în faza ei expansionistă și era deci mai puțin înclinată spre tehnicile de intensificare a agriculturii, în special deoarece, între 1450 și 1650, țăranii dețineau maximum de control asupra pământului cultivat și pășunilor bune și erau clasa cea mai puțin deschisă inovației. El afirmă că englezii și francezii nu se aflau în același punct de plecare în secolul al XVII-lea ca și olandezii.

23. Pământul era neadecvat, cu excepția „citorva zone favorizate unde terenul era relativ înalt și uscat, ca în cazul coastei cu dune a Olandei, al unor părți ale insulelor aflate la sud de râul Maas, și al solurilor argiloase de coastă din Friesland” (J.de Vries, 1974, p.71).

24. Gibbs (1957, p.693).

25. J.de Vries (1974, pp.136-144).

26. J.de Vries (1974, p.172). Aceasta a fost în primul rând o problemă de optimizare a profitului: „O eventuală concluzie poate fi aceea că dezvoltarea comerțului a scăzut prețurile cerealelor, care în nordul Țărilor de Jos puteau fi cultivate numai cu efort financiar. Dacă este așa, înseamnă că economia-regiunii s-a bucurat de mari câștiguri sub forma prețurilor relativ mai scăzute ale cerealelor care, dată fiind importanța cerealelor în orice economie în acea vreme, au pus la dispoziție fonduri pentru alte scopuri” (p.182). Vezi, de asemenea, Van der Wee, care spune că tendința de creștere a productivității în nordul Țărilor de Jos între 1500 și 1670 „a fost în principal rezultatul unei pronunțate specializări: cerealele erau importate în masă din Baltica astfel încât zonele de coastă se puteau concentra asupra produselor lactate, asupra horticulturii și culturilor industriale pentru populația afluentă, în creștere rapidă, a orașelor în dezvoltare” (1978, p.15).

O notă de scepticism în legătură cu importanța comerțului cu cereale în zona baltică poate fi observată la Glamann, care obiectează față de cele amintite pe baza comerțului cu hinterlandul [olandez - N.T.] în care sînt incluse oricum Renania, Flandra, nordul Franței și Anglia (*sic!* 1977, pp.231-232).

27. Slicher van Bath (1955, p.181).

28. Slicher van Bath (1960, p.132, pp.147-148; 1955, pp.176-178).

29. J.de Vries (1974, pp.142-144).

30. J.de Vries (1974, p.150).

31. Romano (1962, p.519).

32. Vezi de exemplu felul în care Wilson rezumă situația: „Se sugerează cîteodată că [Republica Olandeză] era o economie pur comercială care nu a reușit să treacă în faza de industrialism...Avînd în vedere condițiile secolului al XVII-lea, aceasta este o exagerare...O mare parte a tehnologiei...a fost concentrată în mod rațional asupra acelor procese rentabile din punct de vedere economic pentru finisarea sau rafinarea materiilor prime sau a produselor semifabricate; aceasta a stimulat fluxul mărfurilor prin depozite și piețe.” (1968, p.30).

Contemporanii au văzut toate acestea cu claritate. J.J.Böcher, consilierul economic al împăratului Leopold I în Viena, pledînd pentru încurajarea manufacturilor, scria în 1673: „Olandezii produc mătase, deși nu se cultivă în țară; ei cumpără în și cîneapă de la străini și produc dantelă și pînzeturi frumoase, pe care le exportă din nou; ei prelucurează lîna străină în țesături pe care le exportă; ei produc piele din materii prime străine și o exportă.” (*Politischer Discours*, ediția a doua, Frankfurt, 1673, p.173, citat din Klima, 1965, p.97).

33. Leiden era un centru important de producere a textilelor pentru export după 1350. Vezi H.P.H.Jansen (1978, p.11). Jansen afirmă că industriile în Olanda s-au dezvoltat impetuos în perioada dintre 1350 și 1400; fiind mai puțin afectată de ravagiile ciumei, Olanda era „mai în măsură să concureze împotriva zonelor înconjurătoare, cu populație decimată și cu breșele lor uneori ostile” (p.17).

34. Faber *et al.* (1974, p.7).

35. Wilson (1965, p.55). Glamann vede situația mai mult în termenii unei diviziuni a muncii: „O privire asupra perioadei 1620-1700 indică faptul că în timp ce țesăturile din lînă sînt în declin în Anglia, iar în privința postavurilor groase se constată o prosperitate, contrariul este valabil pentru Leiden. Țesăturile din lînă de Leiden, cunoscute sub denumirea de *lakens*, se comportă foarte bine în concurență cu produsul englezesc, în timp ce Anglia are înfîietate în ceea ce privește produsele de lînă inferioare” (1974, p.505). De observat, totuși, că Wilson se referă în mare la perioada dintre 1570 și 1670.

Sfîrșitul Armistițiului în 1621, care a însemnat renunțarea la teritoriile aflate sub controlul spaniolilor ca piețe pentru exportul textilelor, este văzut de Israel ca o regresie în producția olandezilor de țesături ieftine, ușoare. „Leiden a reușit să compenseze pierderile sale prin extinderea producției de țesături vechi, bine cunoscutele *lakens*, care aveau mai mult succes pe piețele nord-europene; dar deși valoarea

generală a textilelor produse în Leiden a crescut fără îndoială între 1621 și 1648 (vechile pînzeturi fiind mai scumpe decît cele noi), în privința cantității de țesături produse și a muncii necesare, Leidenul era de fapt în declin” (1977, p.61). Pentru Deyon, această mutație, care datează după 1650, este consecința concurenței centrelor Tilburg, Verviers și Bois-le-Duc, față de care Leiden se afla în dezavantaj datorită costului ridicat al vieții și nivelului înalt al salariilor. Leidenul „a abandonat cele mai multe manufacturi, unde se cerea o muncă intensivă ... [și] s-a dedicat o dată în plus produselor de lux, și țesăturilor groase, camelotă amestecată cu păr de cămilă și capră.” (1978d, p.267).

36. Åström (1963, p.61). Al treilea factor îl constituie „produsele coloniale”.

37. Supple (1959, p.34).

38. Wilson (1965, p.71). În general, spune Wilson, „garanția celor mai mari profituri” constă în „tehnologiile rafinate de vopsire și de prelucrare a țesăturilor care [la rîndul lor] oferă cheia controlului asupra piețelor” (1968, p.29).

39. Wilson (1957a, p.40).

40. Vezi Kellenbenz (1977a, p.531).

41. Wilson (1973, p.329). Vezi de asemenea Michell: „Adevărata realizare a olandezilor nu a fost construirea de vase mari ci obținerea unei calități constante a navelor lor” (1977, p.152).

42. Vezi R.W.Unger (1978, p.7) și Kindleberger (1975, p.618).

43. Vezi van Kiveren (1969a, p.183).

44. Vezi Naish (1957, p.493); vezi de asemenea Sella (1974, pp.392-394). Barbour atribuie cauza prețurilor scăzute pentru construirea navelor în Olanda față de Anglia faptului că englezii nu puteau importa cherestea și alte materiale la prețuri mici - costurile materialelor folosite în construcția navelor fiind de opt ori mai mare decît costul mîinii de lucru. Avantajul olandezilor consta în faptul că ei „cumpărau la prețuri ieftine, iar costurile transportului și impozitele erau mici” (1954, p.238).

45. Vezi Wilson (1977a, p.39).

46. În Amsterdam existau 60 de rafinării în 1661. Cea mai mare parte a zahărului englezesc și franțuzesc provenit din colonii a fost rafinat aici pînă la legiferarea Actului Englez de Navigație în 1660 și a altor restricții stabilite de Colbert. Vezi Masfield (1967, p.293).

47. Vezi Faber *et al.* (1974, pp.4-10); Deyon (1978d, p.289); Supple (1977, p.429). În legătură cu producția de cărți, vezi Hazard (1964, p.112), care subliniază că în 1699 cinci din cele zece centre majore de tipărire a cărților se aflau în Olanda și numai în Amsterdam existau 400 tipografi.

48. Vezi Klein (1966, pp.195-197) și Barbour (1963, p.35-41).

49. North și Thomas (1973, p.145). Referindu-se la conjunctura secolului al XX-lea, Stephen Hymer și Stephen Resnick susțin următoarele: „După părerea noastră, substituția majoră care are loc în cadrul procesului de dezvoltare nu este înlocuirea timpului neutilizat prin muncă, ci mai degrabă trecerea de la metodele inferioare ale

producției individuale la domiciliu la metodele superioare bazate pe specializare și schimb" (1969, p.503). Nu este oare acesta un bun rezumat al situației din Provinciile Unite în această perioadă?

50. G.Parker încearcă să stabilească efectele economice pozitive și negative ale Revoltei olandezilor și concluzionează că, în ansamblu, ea a generat mai multe pierderi decât câștiguri, deși nu într-o măsură prea mare (1974b, pp.11-15). Pe de altă parte, Wilson spune: „După patruzeci de ani de război forța economică a părții de nord a Țărilor de Jos nu a fost niciodată mai mare decât în momentul Armistiștiului din 1609" (1968, p.22). Cele două aprecieri nu sînt neapărat contradictorii dacă cea emisă de Wilson este considerată ca o afirmare a poziției *relative* a olandezilor în economia mondială.

51. London, 1673, p.187, citat în Furniss (1957, p.102).

52. Vezi analiza stadiilor declinului Anversului în Van Houtte (1962, pp.707-712).

53. Vezi uluitoarea hartă alcătuită de Mols (1974, p.63). Vezi de asemenea Jeannin (1969, p.71).

54. Vezi Helleiner (1967, p.46).

55. Kossmann (1970, p.366).

56. Verlinden (1964, p.329). Despre atracția exercitată de Olanda pentru păturile de jos din Westfalia care încercau să facă avere, vezi Beutin (1939, pp.131-132); pentru întreaga zonă de nord-vest a Germaniei, vezi Kuske (1956, p.255).

57. Jeannin (1969, p.65). Considerăm chiar și sistematizarea urbană, similară celei din secolul al XX-lea, ca un răspuns la conflicte. Între 1585 și 1622 s-au construit cele trei mari canale din Amsterdam - Heerengracht, Keisergracht și Prinsengracht. După aceea, amplasarea industriilor poluante - fabricile de bere, cele de prelucrare a metalelor, de sticlă, de săpun, vopsitoriile, rafinăriile de zahăr - a fost interzisă în centrul orașului. „Ele au fost construite într-un cartier muncitoresc în afara orașului, spre vest, numit Jordaan, unde speculanții construiseră mici case pentru emigranți și unde agenția de ocrotire socială (*prévoyance*) a Regenților instalaseră cîteva instituții de caritate. A fost primul exemplu de zonare sistematică, puternic segregționistă și burgheză" (Deyon, 1978c, p.299).

58. Chiar și în privința cerealelor, care erau un produs agricol relativ minor, în secolul al XVII-lea a avut loc o trecere de la orz la grâu, „o cultură care cerea metode mai riguroase de producție" (J. de Vries, 1974, p.148).

59. Această expresie a vremii este menționată în Clark (1960, p.14).

60. Citatul este din Lipson (1956, II, liii). Vezi de asemenea Lipson (1956, III, pp.10-11), Parry (1967, pp.176, 210), Glamann (1974, p.452) și Minchinton (1974, p.164). Bowman susține că în 1650, vasele olandeze numărau 15.000-16.000 din cele 20.000 de vase care deserveau comerțul mondial de transport pe apă (1936, p.338).

61. Din *A Man of the English Commerce*, p.192, citat în Wilson (1941, p.4).

62. Coomaert (1967, p.244).

63. Pentru o descriere a structurii legale a VOC-ului, vezi Rabe (1962, pp.351-366).

64. În ciuda afirmației lui Werner Sombart și a aparentei similarități a numelor, Coen nu este Cohen și nu era evreu. Pentru speculația în legătură cu motivul pentru care tatăl lui Coen a schimbat numele de familie din Van Twisk în Coen, vezi Masselman (1963, pp.229-230).

65. Ei aveau să-i evite pe portughezii spanioli nu numai prin evitarea Lisabonei ci și a Indiei și aveau să recurgă la sursa indoneziană a comerțului. Vezi Parry (1967, p.195).

66. Vezi Masselman (1963, *passim*, dar mai ales pp.62-66 și pp.141-179). Morineau subliniază faptul că exista o penurie în ceea ce privește mirodeniile în Europa și ca urmare prețurile au crescut (1978c, p.133).

67. Vezi Duncan (1975, p.512); de asemenea Glamann (1974, p.477), care notează: „Superioritatea piperului «atlantic» [față de cel «mediteranean»] a fost atât de convingătoare, încât a fost chiar reexportat spre Levant.” Pentru perioada anterioară, vezi discuția în Wallerstein (1974, pp.215-216).

68. Parry (1967, p.199).

69. Metafora este folosită de Glamann (1974, p.483), care subliniază cererea limitată de condimente în Europa. Rich menționează problema paralelă pe cealaltă parte a diadei: „Comerțul cu condimente era condiționat de faptul că insulele de unde se procurau condimentele aveau nevoie de puține produse din Europa, cu excepția armelor... Aici olandezii au întâmpinat aceeași problemă ca și negustorii de blănuri în America de Nord. O dată ce nevoile lor erau satisfăcute, locuitorii insulelor erau indiferenți față de comerț” (1967, p.368). Meilink-Roelofs afirmă în mod similar: „Aproape că nu existau cereri pentru produse europene în Asia” (1968, p.66).

70. Morineau (1978e, p.170).

71. Vezi discuția, tipică cu siguranță, în Masselman (1963, pp.433-442).

72. Coen scria într-o scrisoare către *De Heeren Zeventien*: „Nimic nu consolidează drepturile cuiva decât puterea și forța adăugate acestor drepturi.” Citat în Boxer (1965, pp.98-99). Într-adevăr, potrivit unei afirmații a lui Geyl, VOC-ul avea în „lumea indiană, puterea sabiei justiției” (1961, p.188). Cât despre *De Heeren Zeventien*, Boxer notează că ei „recunoșteau în mod explicit” faptul că existau trei categorii de zone comerciale: zone (puține la număr) asupra cărora dețineau control teritorial, zone unde aveau monopolul contractelor și zone de „comerț liber.” Ultima categorie, după cum observă Boxer, „era aproape întotdeauna cea mai importantă” (1965, p.94). Parry notează că exceptând „comerțul de cursă lungă”, olandezii întâmpinau concurența activă a negustorilor chinezi, malaezieni, arabi și a europenilor non-olandezi (1967, p.197).

Unul dintre motivele pentru care englezii puteau concura cu olandezii în comerțul din Indii, dar nu și în comerțul din zona baltică era legat tocmai de natura negoșurilor „bogate” față de negoșurile



„voluminoase”. Prețul construirii navelor conta mai mult în cazul negoțurilor „voluminoase” și pentru aceasta englezii le-au eliminat în acea perioadă, considerându-le „negoțuri pierdute.” În Indii (și în zona mediteraneană) mărfurile transportate erau în general de proporții și greutate mici în raport cu valoarea lor, iar înarmarea vaselor era mult mai importantă decât viteza și eficiența. Prin comparație, avantajul olandezilor era mai mic în această privință (Barbour, 1954, pp. 230-231). Într-adevăr, R.W. Unger vorbește despre englezi ca având „în avantaj comparativ în comerțul periculos” și nu numai în Orientul Îndepărtat - deoarece foloseau „negustori puternici și bine înarmați” (1978, p.110). În zona mediteraneană, pirateria era într-o asemenea măsură o sursă de profit încât la începutul secolului al XVII-lea era „o vastă... industrie, parțial la scară mare și organizată ca o afacere de către negustorii bogați”. Davis (1961, p.127). În 1618, flotele de corsari erau mai puternice decât cele ale tuturor puterilor mediteraneene la un loc.

73. După cum notează Glamann: „Această divizibilitate a piperului în combinație cu durabilitatea lui... l-au făcut un excelent obiect de speculă. Putea fi păstrat pentru o lungă perioadă: se cunosc situații când piperul a fost păstrat peste treizeci de ani, ceea ce i-a afectat desigur calitatea, dar aceasta putea fi îmbunătățită prin amestecul cu piper proaspăt” (1974, p.475). Și totuși, Klein susține că, pe plan mai general, „succesul comerțului real olandez în secolul al XVII-lea se datora parțial speculației abile a negustorilor bogați, care mînuiau piața cu stocurile lor de bunuri” (1970, p.33).

74. Vezi Wallerstein (1974).

75. Coomaert notează refuzul europenilor de a crea „sedii comerciale continentale” în secolul al XVII-lea. Abia spre sfîrșitul acestei perioade și în timpul secolului al XVIII-lea „imperiiile olandez, englez și francez au început să se contureze” (1967, p.265). În mod similar, Schöffner vorbește despre faptul că „inițial populația indigenă a fost prea puțin afectată de influența companiei.” Pînă în secolul al XIX-lea, spune Schöffner, prezența olandezilor a însemnat în primul rînd că pentru populația de pe coastă negustorii și administratorii lor îi înlocuiau pe comercianții arabi și chinezi (1973, p.75). În esență, aceasta se aseamănă cu rolul portughezilor în Asia secolului al XVI-lea, după cum a fost descris de Wallerstein (1974, cap.6). Vezi Pach, care susține același lucru (1973, pp.60-61). După 1680 a existat, este adevărat, o utilizare limitată a supraveghetorilor olandezi care trebuiau să-i urmărească pe cultivatorii indigeni în zonele îndepărtate; dar aceasta era limitată. Vezi Rich (1967, p.370).

F.Gaastra observă o modificare a *pattern*-urilor comerțului în secolul al XVIII-lea, cu o scurgere mai intensă de lingouri, dar și un transfer spre textile, ceai și produse coloniale ca importuri (1976, pp.18-19). În mod paradoxal, declinul rolului olandezilor în comerțul *intra*-asiatic explică intensificarea scurgerii de lingouri. Acesta este, de fapt, un semn de periferializare, după cum este și scurgerea în cantități mai mari a metalelor prețioase ca urmare a creșterii nevoilor de a le folosi ca bani, mai degrabă decât ca obiecte de lux.

76. Masselmann (1963, p.460). Argumentul este că monopolurile implicau un fel de jaf care a anihilat comerțul: „Lipsite de cele două surse principale ale fostei lor prosperități, cultivarea condimentelor și transportul liber, principatele reorganizate ale Evului Mediu, Temate, Tidore, Matjan și Batjan, erau reduse la puțin mai mult decât un nivel de supraviețuire. Aceasta era pedeapsa de a fi avut un produs valoros care era rîvnit de un grup hotărît de antreprenori europeni... Spre sfîrșitul secolului al XVII-lea, băștinașii deveniseră atît de săraci, încît nu își mai permiteau să cumpere [stambă] și începuseră să și-o țeară singuri” (p.461).

77. Masselmann notează că profitul cu care erau vîndute mirodeniile era de două ori și jumătate pînă la trei ori mai mare decât costul lor și în secolul al XVII-lea se plătea un dividend mediu anual de 18,7%. Cu toate acestea, după 90 de ani compania avea o datorie de patru milioane de guldeni. Masselmann susține că aceasta „indică faptul că prețul menținerii monopolului a absorbit totul în afara unei fracțiuni din profiturile mari” (1963, p.466). Acest fapt este valabil din punctul de vedere colectiv al companiei, dar este oare valabil pentru investitorii individuali ai companiei? Într-un articol fascinant (1975) în legătură cu așa-numitele balanțe nefavorabile ale comerțului cu țările îndepărtate, Morineau sugerează că „unu este egal cu doi”, adică negustorii dublau pur și simplu prețurile în timpul călătoriei de întoarcere și deci lingourile nu se scurgeau spre exterior în mari cantități. Acest fapt reprezenta în fond un transfer intern de venit în Europa.

78. Vezi Parry (1967, p.189) și Israel (1977, p.37). Romano datează punctul de cotitură mai degrabă în 1611-1612, notînd că în 1611 a fost numit pentru prima oară un consul pentru Siria, Palestina, Cipru și Egipt (1962, pp.489-491). Parry vede anul 1612 ca momentul în care comerțul olandez a fost „pe deplin legitimizat” ca urmare a obținerii de către olandezi a propriilor lor capitulații cu turcii. Romano notează că în 1612 tonajele sînt mai mari decât cele ale VOC-ului.

79. Vezi Rapp (1975). Vezi de asemenea Parry (1967, p.188), care notează că 73 din cele 219 vase care ajungeau la Lîvorno în 1593 transportau cereale. Dacă ne întrebăm ce oferea în schimb nordul Italiei pentru importurile sale, răspunsul trebuie să fie capitalul acumulat în perioadele anterioare. Astfel, importul de cereale avea o semnificație fundamental diferită pentru Veneția decât pentru Amsterdam în această perioadă. Pentru Amsterdam a însemnat necheltuirea energiei pentru producerea cerealelor, cînd producerea textilelor, navelor și a altor produse agricole era mult mai profitabilă, bucurîndu-se astfel de avantajele unui schimb inegal. Pentru Veneția a însemnat în mare măsură consumarea capitalului pentru consum curent, o bună definiție operațională a „declinului”.

80. Parry (1967, p.189) și Davis (1975, p.10, p.14). Rapp, în discuția despre succesul Olandei (și Angliei) în înlăturarea Veneției din zona mediteraneană, subliniază că puterile nordice nu au introdus nici o noutate în practicile comerciale, care ar putea explica succesul lor. Ceea

ce ofereau era superioritatea lor competitivă în producția industrială, cu care au putut *impune* „declinul” Veneției (vezi 1975, pp.499-501).

81. Parry (1967, p.189).

82. Wilson (1968, p.206), care comentează diferențele dintre VOC și Compania pentru Indiile de Vest (cap.12, pp.206-229).

83. Cu toate acestea, ar trebui să ne reamintim că deși politica Amsterdamului era „în mod tradițional o politică de pace... atunci când interesele de afaceri erau amenințate, ca în 1654, 1657 și 1668, sau când existența Republicii (și o dată cu ea a comerțului) era în joc, ca în 1672, puternicul oraș nu a mai rămas pasiv, ci a adoptat o politică de forță și de agresiune” (Franken, 1968, pp.6-7).

84. Vezi Chaunu (1959, pp.1200-1202). Goslinga spune că a fost „privită ca o fortăreață a calvinismului și a contraprotestantismului”, iar în 1629 Consiliul orașenesc din Amsterdam „s-a plîns că cei din nord erau oprimați în favoarea brabantezilor, adică a refugiaților din sud” (1971, p.287).

85. Goslinga (1971, p.39).

86. Vezi Wansink (1971, p.146) și Goslinga (1971, p.109).

87. Wilson (1968, p.210). J.R.Jones numește Compania olandeză pentru Indiile de Vest „o organizație agresivă și semipiratească” și atribuie atitudinii ei o mare parte a răspunderii pentru cele trei războaie anglo-olandeze (1968, pp.44-45). Istoricii olandezi subliniază și natura ei politică. Van Hoboken afirmă: „În cele din urmă, bogățiile companiei [olandeze pentru Indiile de Vest], avîntul și declinul ei, au fost într-o mare măsură determinate de factori politici” (1960, p.42). Goslinga subliniază că aceasta a fost doar o diferență în metoda celor două companii de a căuta profitul. „În Est cîștigurile erau obținute prin comerț, susținut de forță, la nevoie, în timp ce în Vest cîștigul provenea din piraterie” (1971, p.91).

88. Spooner scoate în evidență faptul că unul dintre avantajele olandezilor asupra englezilor în Indiile de Est a fost faptul că ei dețineau controlul asupra argintului (mai căutat), în timp ce englezii nu puteau oferi decît aur (1956, p.68).

89. Parry (1967, p.204). Sluiter (1948) susține în esență același lucru. Vezi discuția asupra fundalului din Wallerstein (1974, p.342).

90. Vezi Emmer (1972) și Rich (1967, p.333).

91. Vezi R.W.Unger (1959, p.206). Într-adevăr, dominația relativă s-a intensificat din 1600 pînă în 1660, iar profitul a crescut în mod corespunzător de la 100% la 200-300%. Vezi Bogucka (1973, p.439).

92. În timp ce vasele engleze transportau numai mărfuri englezești, vasele olandeze navigau între toate țările vestice, din nordul Spaniei și pînă în zona baltică. Vezi Dunsdorfs (1947, p.20).

93. Supple (1959, p.83) și Hinton (1959, p.19). Hinton adaugă un al treilea factor, „escrocheria” olandezilor, care se pare că a jucat un ~~oarecare~~ rol, dar poate că a fost doar o interpretare pe care ne-au lăsat-o englezii în legătură cu modul în care ei își explicau succesul olandezilor.

94. Morineau (1978d, pp.144-145). „Din punct de vedere cantitativ cerealele au reprezentat de departe marfa cea mai importantă cu care olandezii făceau negoț în zona baltică” (Faber, 1966, p.115).

95. Vezi Michell (1977, p.177).

96. Vezi Hinton (1959, pp.14-16).

97. Vezi Supple (1959, p.86). Wilson susține că fenomenul *Kipper-und Wipperzeit* a pus negustorilor englezi doar „o problemă rezolvabilă pe termen scurt”; problema „mai serioasă” a constituit-o concurența olandeză (1965, p.55).

98. Vezi Hinton (1959, pp.29-30).

99. Hinton (1959, pp.9-10).

100. Smit (1968, p.21).

101. Vezi Schöffner (1973, p.89), care observă că „acesta avea să fie nesfârșitul conflict al Flandrei cu Nordul.” Vezi de asemenea Boxer (1965, p.92); Scheldtul a rămas închis în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, în legătură cu numeroasele negocieri privind această problemă; vezi Hubert (1909, pp.641- 646). Aceste restricții au fost în cele din urmă ridicate, prin Tratatul de la Haga, la 16 mai 1795.

102. J. de Vries (1974, p.204) și Kuske (1956, pp.232-233). De Zeeuw subliniază faptul că existența turbei a fost un accident geologic, deoarece turba „se afla foarte aproape de nivelul apei, parțial chiar dedesubtul lui”, și aceasta a fost cauzată de „creșterea nivelului mării în timpul holocenului” (1978, p.5). Turba le-a oferit olandezilor „combustibil ieftin” cu care să „dezvolte industrii bazate pe procese termice”, ceea ce le-a permis „producerea de mărfuri cu care să concureze ușor pe piața internațională” (p.23). Declinul competitivității mondiale a olandezilor a fost direct legat de evenimentele ulterioare. În primul rând, turba a devenit mai scumpă ca urmare a epuizării zonelor de acces ușor și a faptului că trebuia obținută din zone mai îndepărtate la adâncimi mai mari și prin extinderea canalelor de acces; în al doilea rând, transportul a devenit mai dificil pentru că porturile și râurile s-au înămolit (vezi p.25).

103. Wilson (1977a, p.24).

104. Vezi J. de Vries (1974, pp.202-209) și (1978).

105. Vezi R.W.Unger (1978, p.52).

106. Wilson (1957a, p.2).

107. Vezi Parry (1967, p.211).

108. Wilson (1941, p.6).

109. Morineau este sceptic în această privință și sugerează că marinarii de pe vasele franceze din sud erau la fel de bine hrăniți (1970b, p.118). În legătură cu o discuție pe tema conținutului caloric înalt al hranei de pe vasele olandeze în secolul al XVII-lea vezi Morineau (1970a, p.114). Boxer, cu toate acestea, subliniază faptul că salariile marinarilor olandezi erau mici, ceea ce explică nivelul scăzut al costului transportului (1965, pp.66-67).

110. R.W.Unger (1978, p.4; vezi de asemenea p.183, nota 7).

111. Wilson (1957a, p.42).

112. Cel puțin se poate afirma că în Amsterdamul secolului al XVII-lea „asigurările erau tranzactate într-un mod mai profesionist decât în oricare altă parte a lumii” (Barbour, 1929, p.580). Barbour menționează că vasele englezești își obțineau de obicei asigurările în Olanda în secolul al XVII-lea „în ciuda primelor de asigurare care erau în mod normal mai mari decât cele care puteau fi obținute în Londra” (p.581). Aparent, acest fapt este derutant. Dacă Barbour are dreptate, înseamnă că valorile nominale și cele reale erau diferite, ceea ce s-ar putea explica prin eficiența mai înaltă a organizării comerciale olandeze, care a fost în general o variabilă importantă, după cum vom vedea în curând. Barbour avea să scrie mai târziu despre atracția generală a europenilor pentru asigurările navale olandeze (Vezi 1963, pp.33-35).

113. Wilson (1967, p.518).

114. Wilson (1941, p.10). Aceasta se datorează, susțin North și Thomas, faptului că „piața sau sectoarele de tranzacții... erau domeniul unde în această perioadă se puteau obține mari creșteri ale productivității” (1973, p.135).

115. Heckscher (1935, I, p.352).

116. Pentru Sella, aceste companii navale asociate, numite *reederij*, „au făcut posibilă creșterea spectaculoasă, de zece ori mai mare, a flotei comerciale olandeze între 1500 și 1700” (1974, p.411).

117. Glamann vorbește despre participarea „masivă” a „negustorilor obișnuiți” în „expansiunea comercială olandeză din secolul al XVII-lea”, referindu-se în special la rolul lor în comerțul cu porumb, sare, heringi, cherestea și cărămidă (1974, p.519). Mai mult decât atât, într-o țară cu un teritoriu restrâns, o industrie navală era foarte adecvată pentru micii investitori. Scammiell, vorbind despre Anglia, afirmă: „Având în vedere competiția acerbă pentru pământ în secolul al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea și făcând o analogie cu ceea ce s-a întâmplat în Olanda, un vas, sau mai degrabă o barcă, putea fi unica supapă pentru capitalul atât de neînsemnat și obscur al proprietarilor” (1972, p.404, subl. noastră).

118. Klein este de părere că acest sistem „a contribuit în mod substanțial la dezvoltarea economiei olandeze” în secolul al XVII-lea. El afirmă că aplicarea practicilor monopoliste - „acorduri orizontale sau verticale ale prețurilor, concesiile de monopol intern sau extern” - a făcut posibilă „acțiunea hazardată” de creare a unor stocuri-tampon esențiale, deoarece altfel „comerciantul plin de succes [ar fi fost] o țintă sigură pentru concurenții viitori de profituri” (1966, pp.188-189). Aceste monopoluri erau eficiente. Glamann remarcă în legătură cu cerealele că „într-adevăr nu este exagerat să afirmăm că în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, renumitul comerț cu porumb al metropolei olandeze [fixa] prețurile cerealelor în Europa” (1974, p.457). Pentru dovezi în legătură cu felul în care prețurile din Liège depindeau de cele din Amsterdam între 1630 și 1738, vezi Ruwet (1957, p.101).

119. În secolul al XVIII-lea sistemul de consignație avea să se transforme într-un sistem în care agentul plătea trei pătrimi din prețul

posibil (apreciat ca scăzut), dar primea o mică dobândă la plata sa în avans pînă cînd bunurile erau vîndute. Wilson privește acest sistem ca o „pantă alunecoasă”. Pe măsură ce agenții treceau de la activitatea pe bază de comision la aceea de transport naval, și ofereau credite de acceptare, ei treceau de la activitatea bancară la cea de speculă și risc. „Pe măsură ce comerțul de comision devenea din ce în ce mai indirect, elementul de nesiguranță și fraudă devenea mai puternic” (1941, p. 12).

120. „Într-adevăr”, după cum remarcă Davis în legătură cu Țările de Jos din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, „este dificil să se facă distincția dintre capitalul comercial și cel industrial” (1973b, p.232); dar, după cum notează Supple, „era o practică perfect normală și preventivă pentru antreprenorii comerciali” să investească în întreprinderi manufacturiere și să le conducă (1977, p.424).

121. Expresia îi aparține lui Hinton, care vede comerțul olandez de antrepozit ca „factorul esențial în conturarea politicii economice engleze în secolul al XVII-lea” (1959, pp.10-11).

122. Glamann vorbește despre comerțul cu cereale ca răspîndindu-se precum „unde dintr-un lac”. Cerealele nu erau numai încărcate și descărcate, dar sistemul de stocuri-tampon a dus la construirea de depozite din care aproximativ trei pătrimi erau destinate depozitării cerealelor. S-au creat noi locuri de muncă din necesitatea de a vîntura cerealele în mod regulat „pentru a împiedica germinația și autoaprinderea” (1974, p.461). Briggs subliniază că între transportul naval și nevoile de depozitare, Amsterdamul a început în 1610 „un program remarcabil și ambițios de dezvoltare concentrică ce... i-a mărit de patru ori suprafața” (1957, p.294).

123. Goubert (1970c, p.27).

124. Carsten (1961, p.13). Comparăți aceasta cu bugetul Franței, care între 1610 și Revoluția Franceză a fost pozitiv numai în decada 1662-1671. Vezi Parker (1974a, p.575).

125. Homer (1963, p.98).

126. Vezi Vilar (1974, p.249).

127. Vezi Parker (1974a, p. 573). Singurul stat care avea o poziție mai bună „pentru o perioadă” în această privință a fost Genova.

128. Homer (1963, p.124). Printre altele, după cum sugerează Homer, „cu un bun credit, mercenarii germani puteau fi angajați pentru apărarea teritoriului” (p.125).

129. Aceasta este sugestia lui Grantham (1975, p.65). Van der Wee oferă un alt motiv: „Republica Olandeză [supraevalua în mod deliberat] argintul în secolul al XVII-lea, astfel încît să aprovizioneze marea piață de metale prețioase a Amsterdamului cu metalul alb necesar exportului spre Baltica și spre Orientul îndepărtat” (1977, p.297).

130. Barbour (1963, pp.44-45).

131. Vezi Barbour (1963, p.46) care notează că în timpul ambelor crize politice engleze din acest secol, persoane individuale au transferat fonduri în Țările de Jos. În mod similar, Caștillo notează „evenimentul curios” din 1649 cînd în Amsterdam au sosit patru vase cu mai mult de trei milioane de ducați de formă nemonetizată (*en barras y pñas*). El

spune că aceasta era probabil proprietatea lui Marranos care repatria banii din cauza stării falimentare a Spaniei în 1648. „Atunci când importante interese sînt în joc, capitalismul știe să ignore ideologiile și frontierele” (1964, p.314). De Roover spune că „în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, Amsterdamul a înlocuit Genova ca centru al pieței mondiale pentru metalele prețioase” (1974b, p.227).

132. Glamann (1974, p.510).

133. Parker (1974a, pp.550-551). Harta lui indică clar superioritatea Amsterdamului asupra Londrei ca centru de schimb valutar în jurul anului 1700. Vilar este de părere că această situație a rămas valabilă pînă în 1763 (1974, p.257). Vezi de asemenea Homer (1963, p.174) și Glamann (1977, p.261). Unanimitatea în privința încrederii, și deci a fluxurilor, este ilustrată de faptul că pînă în 1763 Amsterdamul a fost *singurul* centru financiar unde negustorii puteau acorda sau primi cambii din Rusia. Vezi Knoppers (1977a, pp.13-14).

134. Vezi Deyon (1969, p.38). Vezi de asemenea Vilar: „Pentru olandezi, metalele prețioase erau o marfă ca oricare alta, al cărei «export-import» era profitabil” (1974, p.251). Cu toate acestea, Morineau subliniază că, o dată ce s-a stabilit acest sistem, era nevoie de exportarea unei mici cantități de lingouri, cel puțin spre zonele periferiale ale economiei mondiale, cum ar fi Baltica, spre deosebire de zonele externe, cum ar fi Indiile de Est și Levantul. „În ultimă instanță, trebuie să ne întoarcem într-adevăr la funcționarea *economică* (spre deosebire de cea financiară) a *economiei* Provinciilor Unite, atît din punct de vedere extern, cît și intern” (1972, p.4).

135. Vezi Van Dillen (1974b, pp.179-185) și Klein (1970, pp.39-40). Vezi de asemenea Barbour (1963, p.53) care spune: „libertatea de a exporta metale monetare, rare în alte părți în secolul al XVII-lea, a ajutat la stabilizarea cursului valutar în Amsterdam și a încurajat astfel circulația cambiilor ca instrumente negociabile de credit, a căror scontare și vînzare a devenit o afacere însoțită în oraș.” Poziția centrală a Amsterdamului în privința cambiilor nu numai că a facilitat comerțul în general; ea s-a dovedit foarte rentabilă ca operație bancară. Bogucka subliniază faptul că transferul de mari sume de către bancherii olandezi spre negustorii din Gdansk prin cambii „nu numai că a constituit un mijloc de transferare a fondurilor ci a dat naștere unor operații independente de speculă, numite arbitraj care... în prima jumătate a secolului al XVII-lea, au generat profituri în cîteva săptămîni de pînă la 6,5-8%, cîteodată 10-12% din capitalul investit. În această perioadă, rata dobînzilor în Olanda abia atingea 3-4%” (1972, p.10).

136. Van der Wee (1977, p.342).

137. Van der Wee (1977, p.340).

138. Vezi Klein (1970, p.38) și Homer (1963, pp.137,179). Homer compară rata dobînzilor în cazul olandezilor, englezilor și francezilor în prima și a doua jumătate a secolului al XVII-lea pentru trei tipuri de împrumuturi: cote anuale, ipoteci, alte datorii pe termen lung; împrumuturile comerciale pe termen scurt; și depuneri pe termen scurt. În cinci din cele șase comparații rata dobînzilor în cazul olandezilor este

cea mai scăzută; într-unul din cazuri cea din Anglia este puțin mai mică. Ringrose sugerează că originea ratelor scăzute ale dobânzilor se află în „formidabila concentrare de capital lichid pentru scopuri militare în Țările de Jos” pe parcursul perioadei 1566-1648 (1973, p.291).

139. Vezi North și Thomas (1973, p.139, p.142) și Reed (1973, pp.182-183). Vezi Klein (1969, p.14) despre investițiile în stocuri-tampon. În Barbour poate fi găsită o prezentare a împrumuturilor și investițiilor olandeze în străinătate (1963, pp.104-129). Despre investițiile în datoriile din ce în ce mai mari ale țărilor europene în secolul al XVIII-lea, vezi Wilson (1977a, p.27): banii au fost canalizați „în primul rînd spre Anglia, unde deciziile investitorilor olandezi erau suficient de importante pentru a fi luate în considerare în mod serios de către miniștrii de finanțe”.

140. Încă din 1628, Cornelius Vermuyden ajunsese la o înțelegere cu Carol I pentru a asana Hatfield Chase. Vezi Cunningham (1897, pp.209-210). Dickens vorbește despre „colonizarea tehnică olandeză a Angliei” în secolul al XVII-lea (1976, p.8). Vezi, de asemenea, Wilson în legătură cu tehnologia de asanare, construcția de nave și tehnicile agricole (1968, pp.77-91). În legătură cu asanările și cu tehnicile de îmbunătățiri funciare ale terenurilor, vezi articolul lui L.E.Harris. Numai spre sfîrșitul secolului al XVII-lea „asanarea mlaștinilor [din Anglia]... a încetat să mai fie un prerogativ al populației din Țările de Jos” (1957, p.322).

141. Marx, descriind investițiile Olandei în străinătate în secolul al XVIII-lea, ca o consecință a pierderii supremației mercantile, spunea: „Patria ei devenise locul unde se plătea cea mai mare dobîndă pentru capitalul ei” (1969, p.93).

142. Vezi Dillen (1974a, p.207).

143. Vezi Glamann (1974, p.457).

144. „Orașele protejau și subvenționau industria. Construcția de nave este un excelent exemplu. Asigurarea de facilități în construcția de nave era o formă de subvenție. Regulamentele breslelor dulgherilor constructori de nave includeau un număr de alte forme” (R.W.Unger, 1978, p.114).

145. Cu toate acestea, problemele trebuiau rezolvate. În 1681, într-un moment economic critic, s-a ajuns la un compromis între negustorii de cereale din Amsterdam și producătorii agricoli din Zeelanda. Cei dintîi au obținut anularea taxelor de export (și reexport), iar cei din urmă au obținut o creștere a taxelor de import. Vezi Jeannin (1969, p.74) care m-a informat că două articole de Van Dillen (1917 și 1923) conțin detalii în legătură cu controversa și compromisul politic. De notat, de asemenea, că „de-a lungul secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea exportul de materii prime pentru construcția de nave, cum ar fi frîghiile și catargele, se desfășura în mod ilegal” (R.W.Unger, 1978, p.115).

146. Vezi Deyon (1969, p.38).

147. Beaujon (1884, p.30).

148. Michell (1977, p.148).



149. Stols (1976, p.39).

150. Citat în Geyl (1964, II, p.85). Vezi Meilink-Roefolsz (1968, p.71). Vezi de asemenea Goslinga în legătură cu zona Caraibelor: „Imperiul colonial olandez, construit în prima jumătate a secolului al XVII-lea, a început cu principiul unei mări libere. Și totuși, o dată ce marea a fost curățată - din momentul în care puterea maritimă spaniolă nu a mai constituit un pericol real pentru olandezi - cel din urmă și-au pierdut interesul pentru principiile înalte expuse de cel mai subtil filozof al lor, și au acceptat de bună voie teza iberică a unei *mare clausum* [vis-à-vis de englezi]” (1971, XIV).

151. Heckscher este totuși surprins. „Situația paradoxală se naște din faptul că Țările de Jos, deși erau idealul tuturor mercantiliștilor, au fost totuși mai puțin afectate de tendințele mercantile decât multe alte țări. Singura explicație este că Țările de Jos au fost idealizate” (1935, I, p.359). Aceasta este desigur unica explicație pentru cel care împărtășește vederile mărginite ale liberalismului economic și care refuză să gândească în termeni raționali mai degrabă decât atributivi. Comparați viziunea lui Heckscher cu cea a lui Schmoller: „Lupta eroică a olandezilor pentru libertate religioasă și pentru eliberarea de sub jugul spaniol se prezintă, privită în mod obiectiv, ca un război de un secol pentru cucerirea coloniilor din Indiile de Est și ca un asalt pirateresc la fel de îndelungat asupra vaselor transportoare de argint ale comerțului spaniol și spaniol-american. Acești olandezi, atît de lăudați de comerclantul liber naiv al zilelor noastre pentru taxele vamale mici ale vremurilor de început, au fost monopoliztii cei mai tenaci și cei mai cunoscui războinici, după moda monopolistă” (1897, p.65).

152. Deyon (1969, p.40). Glamann definește liberalismul ca o „atitudine pasivă” a statului și susține că „în măsura în care politica guvernului nu este, într-un sens, niciodată neutră în procesul economic”, este clar că „această atitudine pasivă a fost exact aceea care era în concordanță cu dezvoltarea bazei comerciale din Amsterdam” (1977, pp.273-274).

153. Vezi Kossmann (1970, pp.362-365), Van Hoboken (1960, p.46), Renier (1944, p.52), Burke (1974, p.44) și Wansink (1971). „În mod paradoxal, Olanda susținea cu putere guvernul federal, dar practic aceasta a însemnat că Olanda putea conduce Republica în mare măsură într-un mod semicentralizat complicat” (Schöffner, 1973, p.92).

154. „Puterea Amsterdamului era mare în anii cînd exista o lipsă de cereale în țară”, de exemplu, în perioada 1628-1630 (Van Dillen, 1964, p.145).

155. Franken (1968, p.2, p.4). Vezi de asemenea Burke (1974, pp.42-43), Carter (1975a, p.1) și Riemersma (1950, p.39). În legătură cu limitele posibilităților Amsterdamului (și Olandei) de a hotărî cursul politicii, vezi Rowen (1974).

156. Boxer (1965, p.90). Tonul impus de Amsterdam era foarte profitabil pentru Olanda. Aalbers notează că după 1650 „comerțul cu zonele mediteraneană și baltică a devenit din ce în ce mai concentrat în

Amsterdam, pînă cînd în final acest oraș le-a monopolizat" (1977, p.86).

157. Renier (1944, pp.16-24) și Wilson (1968, p.47). Boxer se declară de acord cu Renier în această privință (1965, p.11).

158. Vezi discuția în Roorda (1964, p.119 și 1967, pp.196-197). Van Dijk și Roorda avertizează împotriva exagerării acestui fenomen. „Nu se pune problema continuării unui proces de aristocratizare care să împiedice orice mobilitate socială pînă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea" (1976, pp.101-102).

159. Kossmann (1970, p.365). Haley notează în mod similar că deși lupta oranjiștilor cu „plutocrația" a fost susținută de elemente ale clasei urbane de jos și a avut deci „toate caracteristicile războiului civil și revoluției sociale", în final oranjiștii s-au retras. „În ultimă instanță, ei înșiși erau aristocrați și susținători ai ordinii sociale existente" (1972, p.83).

160. Boxer (1965, p.55).

161. Wilson (1968, p.53).

162. Klein (1969, p.9); vezi de asemenea J. de Vries (1978, p.303).

163. Boxer (1965, pp.54-55).

164. Vezi Klein (1969, p.9)

165. Boxer (1965, p.58).

166. Într-o discuție particulară, Stein Rokkan mi-a sugerat un factor major în capacitatea economiei mondiale europene de a se opune transformării ei într-un imperiu mondial: ea a fost construită în jurul mărilor mai degrabă decît al uscatului, iar mările sînt mult mai dificil de cucerit decît o bucată de uscat. Și accept, pentru moment, originalitatea acestei sugestii. În această privință, vezi ipotezele emise de P.Anderson în legătură cu opțiunile englezilor: „Deși mai mari pe unitate, cheltuielile totale privind construcția de nave întreținerea lor au fost mult mai mici decît cele generate de întreținerea unei armate permanente... Și totuși, de-a lungul secolelor următoare beneficiile aveau să fie mult mai mari" (1974a, p.135).

167. Vezi Cooper (1970, p.227). În jurul anului 1659, atît în zona Atlanticului cît și a Mediteranei, flota spaniolă era mai slabă decît flota Provinciilor Unite și decît a Angliei (și la scurt timp după aceea, mai slabă și decît flota Franței).

168. Polissensky (1971, p.236).

169. Mahan (1889, p.97). Franken afirmă în continuare că aceasta era singura cale disponibilă spre putere: „Este de asemenea cert că rezervele financiare nu erau suficient de mari pentru a plăti o armată care în viitor avea să fie necesară pentru o politică activă pe uscat, pe lîngă o flotă puternică, destinată pazei de coastă și lungilor rute comerciale" (1968, p.6). Cu toate acestea, nu trebuie să uităm armata olandeză. În timpul Armistițiului, 1609-1621, „o bogăție din ce în ce mai mare le-a permis olandezilor să întemeieze, în afară de cea mai mare flotă a lumii, unica armată permanentă din Europa, comparabilă oarecum ca putere cu cea a Spaniei" (Israel, 1977, p.138). Aceasta a fost consecința reformelor mauriciene, implicînd o mai bună utilizare a

forței de muncă, unitatea tactică mai mică și inovații în privința tehnicii de asediere. Roberts subliniază că aceste reforme se bazau pe două condiții preliminare: „Prima era că armatele olandeze trebuiau plătite bine și mai ales la timp... A doua condiție era un sistem eficient de antrenament și exerciții.” Pentru contemporani, reformele olandeze „au părut a transforma arta războiului” (1958, p.185, p.187).

170. Andrews (1915, p.542).

171. „Indiferent cât de precaut ar fi privit domnii regenți acest fapt, prin 1621 Provinciile Unite erau o mare putere, un uimitor model de civilizație, care tocmai prin existența sa a devenit idealul a zeci de mii de oameni din întreaga Europă” (Polisensky, 1971, p.162).

172. Vezi harfa în Van Veen (1950, p.56).

173. Wilson subliniază faptul că această sarcină a necesitat cumularea de realizări în multe domenii ale tehnologiei, reclamând simultan „talentele matematicienilor, gravorilor, tipografilor, cartografilor, realizatorilor de instrumente, șlefuitorilor de lentile” (1968, p.92).

174. Clark (1960, p.16). Glamann notează că între o treime și o jumătate din locuitorii unor orașe ca Norwich și Colchester, care erau specializate în țesături noi, erau „de origine olandeză” (1977, p.253). Este cu siguranță adevărat, așa cum sugerează Wilson, că „inovațiile economice sînt în mod invariabil de scurtă durată, extrem de ușor de imitat” (1968, p.39); dar problema este cine face inovațiile.

175. Wilson (1968, p.178).

176. Wilson (1968, pp.165-177).

177. În legătură cu modurile diferite în care Jurieu și Bayle au reacționat la exilul lor, vezi E. Labrousse (1967).

178. Jeannin (1969, p.103).

179. Jeannin (1969, p.102).

180. „Semilibertatea acordată de Republica Olandeză [prin politica de liberă imigrare]... a adus pentru noul «stat» o creștere esențială a gradului de calificare în domeniile manufacturii, comercial și financiar, o rețea de relații personale de afaceri și o suplimentare substanțială de capital și nave... Fără acestea, progresul olandezilor ar fi fost mai lent și mai redus” (Wilson, 1977a, p.18).

181. Beutin susține că era singurul loc în Europa în secolul al XVIII-lea cu o „presă relativ liberă” (1939, p.110).

182. Haley (1972, p.124).

183. Wilson (1968, p.163). După cum spune Vilar: „Spiritul de libertate exprima superioritatea olandezilor în acea vreme în probleme de comerț” (1974, p.251). Ar trebui să facem o lungă digresiune pentru a argumenta relația dintre perioada minunată a artei olandeze, caracterul de „clasă de mijloc” și „naturalist” al stilului și condițiile predominante. Este suficient să reținem aspectul extrem al situației, subliniat de Wilson: „Ceea ce a menținut dezvoltarea în continuare a artei a fost persistența constantă a cererii, mai degrabă decât perspectiva unor mari recompense” (1968, p.124).

184. Expresia poate fi găsită în Chaunu: Vezi discuția lui în legătură cu „Dordrecht, cea mai mare afacere a secolului” (1966a, pp.470-474). „Tout va se jouer en Hollande”.

185. După părerea mea, Chaunu are dreptate susținând că această controversă, cel puțin pînă în secolul al XVII-lea, este mai importantă decît cea dintre catolici și protestanți. Controversa arminiano-gomariană a fost dublată în paralel, după cum ne amintește Chaunu, de controversa molinisto-jansenistă din cadrul Bisericii catolice. De asemenea, el numește pe bună dreptate mișcarea arminiană „predecesora ereziei liberale din secolul al XIX-lea” (1962a, p.119).

186. Remier (1944, p.46). Vezi descrierea lui Pieter Geyl în legătură cu părerea lui Samuel Coster, o personalitate literară arminiană din Amsterdam: „Prin intermediul unei parabole - „lumea este un cal nărușit călărit de autoritate și strunit cu biciul legii și hășurile religiei; puneți hășurile în mîinile unui călăreț laic și atunci calul se va cabra -, Coster dezvoltă teoria protestantă pură a relațiilor dintre biserică și stat. A fost o teorie care a atras intelectualii din întreaga Europă. Teamă lor de mulțimea irațională și de excesele ei de entuziasm religios a contribuit peste tot la pretențiile de autoritate absolută expuse de magistrații laici; de către monarhii din alte părți; aici de către state” (1961, p.70).

187. Deși această afirmație se referă la momentul controverselor inițiale, contradicțiile sociale au rămas constante de-a lungul secolului. Jeannin spune următoarele: „În Amsterdam în 1672 existau plîngerii în legătură cu faptul că arminienii - un termen care devenise mai mult politic decît religios - constituiau majoritatea în rîndul magistraților, deși ei reprezentau mai puțin de 5% din populație” (1969, p.111). Dar cît de fundamentate erau aceste plîngerii? Roorda notează că în perioada hegemoniei olandeze se ajunsese la un compromis cu o „aristocratizare” lentă a clerului. „Biserica a fost deschisă spre lume și asimilată puterilor acelei lumi... Regenții deveniseră și ei mai legați de biserică... Cele mai intense conflicte între Biserică și Stat deveniseră de domeniul trecutului [prin 1672]” (1967, p.201).

188. Chaunu descrie în felul următor conflictul social: „O opoziție socială: regenții Olandei, pe de o parte, constituiau gruparea arminiană, iar nobilimea proprietară de pămînt din Est, clasele de mijloc și o parte a noii mari burghezii, pe de altă parte, constituiau gruparea gomariană. Gomariene erau cele șase provincii în afară de Olanda și în special provinciile cu profil agricol de cîrînd cucerite; gomarienii erau noii convertiți de dincolo de granița din 1590. Arminienii erau reprezentanții ai burgheziei orașelor de coastă ale Olandei, cu excepția relevantă a Amsterdamului, mai de cîrînd protestant decît acea parte a Olandei din spatele dunelor” (1966a, pp.128-129).

189. Roorda (1967, p.204). Renier sugerează o ascunsă înclinație catolică în ciuda „indiferenței” aparente (1944, p.49). E.H.Kossmann susține într-o discuție particulară că se îndoiește că cei catolici puteau fi considerați la începutul secolului al XVII-lea drept stratul cel mai de jos al societății deoarece mulți patricieni încă mai erau catolici.

190. Citat în Franken (1968, p.5).

191. Bangs (1970, p.481), al cărui articol este o excelentă analiză a interrelației între fenomenele teologice, economice și politice. Vezi de asemenea Geyl (1961, pp.13-14).

192. Boxer (1965, p.131).

193. Haley este de aceeași părere: „[Regenții] erau înclinați spre vederi tolerante și respingeau cu îndârjire ideea de a deveni brațul laic al unei biserici intolerante. Dar preocuparea lor majoră era aplanarea oricărei controverse în favoarea păcii și armoniei” (1972, p.104). Dimpotrivă, după cum remarcă Roorda, măsura în care guvernatorul oranjist era într-adevăr dispus să ofere protecție individului împotriva „abuzurilor aristocrației” era limitată, „acțiunile guvernatorului ridicându-se arareori la nivelul așteptărilor oranjistilor din partea de jos a clasei de mijloc” (1967, p.189).

Gruparea care fusese în favoarea „armistițiului” începea în acea perioadă să vadă mai puține avantaje în armistițiu. În 1621 Filip al III-lea a formulat trei condiții pentru extinderea armistițiului: libertatea de credință a catolicilor, deschiderea Scheldtului, evacuarea Indiilor de Est și de Vest. Negustorii oranjști și cei din Amsterdam și-au descoperit o dată în plus interese comune (vezi Geyl, 1961, p.84). Ceea ce spaniolii urmau să câștige de pe urma a încă 26 de ani de război a fost o zonă *catolică* în sudul Țărilor de Jos; dar interesele *economice* olandeze au predominat (vezi Parker, 1972, p.263). Ca urmare, în *final* predicatorii nu au obținut ceea ce ei au dorit.

194. Haley (1972, p.128).

195. Visconti (1958, p.301).

196. E.Barker își începe istoria administrației moderne în 1660 „oarecum arbitrar și totuși cu o anume motivație” (1966, p.1).

197. Comentariile lui P.Anderson sînt similare: „Deoarece, dacă secolul al XVII-lea este amiaza tulburărilor și dezordinii în relația dintre clasă și stat în cadrul sistemului total al conducerii politice aristocratice, secolul al XVIII-lea este, prin comparație, seara de aur a liniștii și reconcilierii lor” (1974a, p.55).

*Ludovic al XIV-lea în vizită la manufactura Gobelins, o tapiserie Gobelins după un desen de Charles Le Brun, care deținea funcțiile de prim pictor al regelui, conservator-general al colecției de desene și director al manufacturii de tapiserii de la Gobelins. Tapiseria a fost realizată în amintirea vizitei lui Ludovic al XIV-lea din 1677. El a fost însoțit de tânărul duce de Enghien și de prințul de Condé. Colbert se află în spatele regelui.*



# Capitolul III

## LUPTA ÎN CENTRU -

### PRIMA FAZĂ: 1651-1689

*Cînd soarta Comerțului este în joc,  
aceasta este ultima voastră redută;  
trebuie să o apărați sau dispăreți.*

WILLIAM PITT senior<sup>1</sup>

Hegemonia olandeză a fost pentru prima oară amenințată cu adevărat în 1651. De ce tocmai atunci ? În mod cert, nu pentru că Anglia și Franța nu ar fi vrut s-o facă mai devreme. Lucrurile s-au desfășurat astfel mai degrabă din cauza faptului că aceste țări erau preocupate prea mult de problemele lor interne pentru ca să mai poată depune „vreun efort deosebit în vederea înlăturării hegemoniei Olandei”<sup>2</sup>.

În întreaga Europă, jumătatea de secol după 1650 nu a fost decît o perioadă în care a avut loc o încetare a creșterii populației, fie prin scăderea numărului acesteia, fie prin menținerea la același nivel, la sfîrșitul secolului curba începînd să urce din nou<sup>3</sup>. Evident, aceasta se poate explica prin acțiunea combinată a mai multor factori: ravagiile provocate de Războiul de 30 de ani, presiunea ecologică care a dus în anumite regiuni la existența unor lipsuri (și de aici apariția epidemiilor) și supraproducția cerealelor în economia mondială în *totalitatea ei*, care a dus la scăderea prețurilor *pe plan mondial*<sup>4</sup>. Totuși, variațiile de la regiune la regiune sînt cele mai importante. Este surprinzător că la începutul secolului al XVII-lea zonele cu cea mai mare densitate de populație se aflau mai mult pe vechea coloană vertebrală a Europei (din Flandra pînă în nordul Italiei) și în noile regiuni din centru ale economiei mondiale europene (partea de vest a Provinciilor Unite, sud-estul Angliei și nord-estul și vestul Franței).<sup>5</sup> Principalul impact al Războiului de 30 de ani, al Războiului de 80 de ani și al epidemiilor de la începutul secolului al XVII-lea a fost

reducerea în mod dramatic a populației din vechea coloană vertebrală și din nordul și centrul Spaniei, care înainte era o zonă cu o densitate medie.<sup>6</sup>

Dimpotrivă, în noile state din centru a avut loc o reducere mică de populație. În Provinciile Unite, situația a fost confuză între 1650 și 1680 și în general stabilă după această perioadă, pînă prin 1750, cînd a avut loc o creștere a populației.<sup>7</sup> În nordul Franței, „nu s-au produs mari catastrofe.”<sup>8</sup> În ceea ce privește situația din Anglia, aceasta era considerată „neclară”<sup>9</sup> și „încă puțin cunoscută”, dar este posibil ca în vremea aceea să fi avut loc o creștere „modestă” a populației.<sup>10</sup>

Avînd în vedere această legătură dintre statutul de stat din centru și rezistența la descreșterea populației, este pe deplin explicabil pentru ce teoria „optimistă” a populației a prevalat în secolul al XVII-lea, convingerea că densitatea populației asigură puterea națională, în timp ce o populație rară înseamnă că o țară este „în mod obligatoriu săracă și slabă”.<sup>11</sup> Ceea ce preocupa țările centrului era cum să-și consolideze propria situație comparativ cu a altora. Evenimentul care l-a inspirat pe Sir Thomas Mun să scrie lucrarea clasică mercantilă „*England's Treasure by Foreign Trade*”<sup>12</sup> a fost depresia din 1622. Evident, mercantilismul nu era ceva nou în Anglia. Grampp apreciază că el s-a manifestat încă prin 1500<sup>13</sup>, iar Unwin descrie o largă mișcare protecționistă sub regele Iacob I;<sup>14</sup> dar cînd în Anglia și Franța a apărut criza, politica mercantilă a fost adoptată cu „mai multă forță și coerență”.<sup>15</sup> Totuși, așa cum am arătat mai înainte, proiectul consilierului municipal Cockayne s-a dovedit a fi prematur. Ce schimbări s-au produs pe la mijlocul secolului care au făcut ca politicile mercantile să fie încununate de succes? Ce a fost de fapt *esențial* în determinarea reușitei lor?<sup>16</sup>

În cadrul acerbei bătălii din centru, Actul de navigație din 1651 din Anglia a constituit scînteia. Ce a determinat această lege? Atît sfîrșitul Războiului de 30 de ani cît și recunoașterea definitivă a independenței Olandei de către spanioli au avut loc în 1648. Commonwealth-ul englez a fost proclamat în 1649, iar perioada în care Provinciile Unite nu au mai avut guvernatori a început în anul 1651. În ceea ce privește marea bătălie religioasă din Europa, limitele Reformei și ale Contrareformei fuseseră mai mult sau mai puțin



atinse (cu excepția alungării hughenotilor francezi). Toate acestea au dus la instaurarea păcii, și totuși au mai avut loc războaie - sau de fapt o lungă perioadă de „război rece” presărată uneori cu lupte care puneau în evidență „rivalitatea comercială plină de venin” dintre puterile centrului.<sup>17</sup> Sfârșitul diverselor războaie continentale nu a însemnat un avantaj pentru Anglia, ci exact contrariul, pentru că transportul maritim englez beneficiase de statutul Angliei de țară neutră, iar „instaurarea păcii a însemnat o revenire la antepozitul olandez”.<sup>18</sup> În plus, după 1632, din cauza nesiguranței provocate de război, comercianții spanioli (*asientistas*) foloseau navele engleze pentru a-și transporta în Flandra metalele prețioase. Aceasta oferea Angliei un important avantaj colateral, pentru că, pe baza unei înțelegeri, două treimi din metalele prețioase erau descărcate la Dover și transformate în monezi la monetăria din Londra înainte de a pleca mai departe. Aceasta a adus statului un venit considerabil, util regelui Carol I și mai târziu Parlamentului Lung.<sup>19</sup>

În ceea ce-i privește pe olandezi, după ce războiul a luat sfârșit, între olandezi și danezi s-a încheiat, în anul 1650, așa-numitul Redemption Treaty (Tratatul de răscumpărare), care a permis olandezilor să arendeze pentru propriile nave taxele de tranzit prin strâmtoarea Øresund în schimbul unei sume fixe anuale, ceea ce reducea cheltuielile și, „nu mai puțin important”, economisea timp.<sup>20</sup> La 7 aprilie 1652, Jan van Riebeeck a creat primul avanpost olandez la Capul Bunei Speranțe, care controla ruta spre Indiile de Est. În general, prosperitatea olandeză a atins un nou punct culminant și, spre deosebire de aceasta, „situația englezilor era mai proastă ca oricând”.<sup>21</sup> În 1649, prețul cerealelor ajunsese la nivelul maxim al secolului. Francezii au interzis importurile de produse engleze. Comercianții au plătit cheltuielile pe care le-a implicat războiul civil, acasă (prin impozite) și în străinătate (datorită absenței unui corp diplomatic și preocupărilor marinei față de problemele de coastă). În aceste circumstanțe, regimul arhi-protestant din Commonwealth avea să distrugă modelul istoric al protestantismului și patriotismului, strâns legate unul de celălalt.<sup>22</sup> Într-adevăr, Lichtheim îl consideră pe Cromwell a fi cel care a realizat „deschiderea decisivă” în istoria expansiunii de peste

mări a Angliei. El a laicizat politica externă, după cum i-a „naționalizat“ pe puritani.<sup>23</sup>

Avînd în vedere că olandezii dețineau de fapt hegemonia, nu existau decît două căi posibile pentru intensificarea comerțului englez: sprijinirea de către stat a comercianților englezi sau aplicarea de către stat a unor restricții față de comercianții străini. Temîndu-se ca, adoptînd această ultimă cale, să nu intre în conflict cu olandezii, englezii au optat în 1621 pentru prima, sub forma controlului statului asupra companiilor.<sup>24</sup> Aceasta a ajutat companiile, dar nu și burghezia engleză în general. La obiecțiile acestor companii,<sup>25</sup> dar mergînd pe linia „evoluției pozitive a forțelor economice în totalitatea lor“,<sup>26</sup> englezii au acționat direct împotriva olandezilor impunînd în 1651 restricții asupra importurilor. Actul de navigație din 1651 prevedea obligația ca mărfurile care intrau în Anglia să fie transportate fie de nave engleze, fie de nave ale țării în care s-au produs mărfurile (definită ca fiind țara primului port). Această prevedere era menită „să paralizeze transporturile olandezilor și activitatea de antrepozitare a acestora“.<sup>27</sup> Ar trebui atunci să alegem între interpretarea lui Adam Smith, potrivit căreia Actul a fost un rezultat al sfaturilor interesate ale comercianților, și aceea a lui Schmoller, care susține că a fost un aspect al edificării statale?<sup>28</sup> Nu, deloc, căci ceea ce interesa în acel moment pe comercianți (pe unii comercianți) și pe manufacturieri era tocmai întărirea statului pe căi ce ar fi putut să-i ajute să acapareze nu numai comerțul din regiunea Mării Baltice, dar și comerțul transatlantic, care era pe punctul de a se extinde și care era, în cele din urmă, mai important.<sup>29</sup>

Este greu să ne dăm seama cum ar fi putut fi evitată o demonstrație de forță militară. Provocarea îndreptată împotriva olandezilor era prea mare, chiar dacă englezii se considerau în defensivă. La începutul anului 1651, olandezii au respins o propunere de încheiere a unui tratat și relațiile cu Anglia s-au deteriorat rapid.<sup>30</sup> Odată început războiul în 1652, totul s-a întors împotriva olandezilor, în mare parte din cauză că flota lor era într-o stare surprinzător de proastă.<sup>31</sup> Într-un anumit sens, un război a dus la un altul. „Șovinii“ din Anglia așteptau „încă o lovitură împotriva olandezilor“.<sup>32</sup> Ocazia li se va ivi după cîțiva ani, dar de această dată ca o agresiune.

deschisă. Dacă „Cromwell a dorit să se apere împotriva olandezilor, Carol al II-lea a dorit să devină stăpînul lor”.<sup>33</sup> Dar pînă la domnia lui Carol al II-lea, flota olandeză se refăcuse învăţînd din lecţia trecutului, iar moralul englezilor era scăzut (din cauza incompetenţei administrative şi a epidemiei de ciumă din Londra); ceea ce a dus la impas şi la pace.

În unele privinţe, Tratatul de la Breda din 1667 a constituit pentru olandezi o victorie, sau cel puţin un compromis. Olandezii au schimbat „costisitorul” port New Amsterdam pentru Surinam şi Pulo-Run din Indiile de Est.<sup>34</sup> Englezii au căzut de acord ca mărfurile din hinterlandul natural al Provinciilor Unite (cum ar fi pînzeturile germane prelucrate şi/sau depozitate în Olanda) să fie considerate mărfuri olandeze. Avînd în vedere că acestea deţineau principală pondere în exporturile olandeze către Anglia, unele prevederi ale Actului de navigaţie au fost viciate.<sup>35</sup> Cu toate acestea, Tratatul de la Breda este considerat de Wilson drept „o adevărată cotitură în relaţiile anglo-olandeze”, iar de Carter ca „începutul declinului prosperităţii Republicii olandeze”.<sup>36</sup> Evident, trebuie că se întîmplase ceva în spatele scenei politice şi trebuie că a fost ceva mai mult decît simplul avantaj obţinut de englezi pentru dobîndirea New Amsterdamului şi astuparea în felul acesta a unei importante breşe pe care contrabanda olandeză o făcea în restricţiile mercantiliste engleze.<sup>37</sup> Nu este oare adevărat că ura englezilor împotriva olandezilor era corelată de fapt cu „admiraţia pe care o aveau vrînd-nevrînd pentru spiritul economic al acestora”<sup>38</sup> şi cu „dorinţa de a-i întrece”<sup>39</sup>, şi că în Anglia aveau loc importante schimbări ale eficienţei agro-industriale care au permis anularea, practic, a dezavantajelor Tratatului de la Breda şi transformarea Olandei în partenera mai mică a Angliei ?

Nu este nici o îndoială că intrarea Franţei în diversele războaie a fost consecinţa acestor schimbări, pe care totodată le-a facilitat. Invazia Franţei în Olanda spaniolă din 1667 a fost un „eveniment crucial”<sup>40</sup>, grăbind încheierea Tratatului de la Breda, şi ducînd rapid la formarea Triplei Alianţe dintre Anglia, Provinciile Unite şi Suedia (cea de-a patra putere militară importantă din Europa în acel moment). Ludovic al XIV-lea a fost silit să bată în retragere, iar olandezii „se mîndreau în 1668, nu fără o oarecare justificare, că sînt arbitrii

Europei și că au supus cinciregi“. Nu este de mirare că Ludovic va avea „obsesia olandezilor“.41

În 1672 lucrurile au ajuns la punctul culminant. Olandezii se găseau în războaie separate cu englezii și francezii. Cel-de-al treilea război (naval) anglo-olandez a fost relativ neconcludent, deși englezii au câștigat dreptul simbolic ca vasele lor să fie salutate pe mare.42 Campania de uscat a francezilor, în schimb, părea să fi fost un succes spectaculos, cel puțin la început. În 1672, Anul Dezastrului, întreaga Olandă a fost aproape cucerită de francezi; în haosul politic ce a urmat, Johan de Witt a fost asasinat, iar republica olandeză și-a văzut sfârșitul. Totuși, victoria care părea aproape s-a transformat într-un eșec. (De aici, cealaltă denumire dată de olandezi anului 1672 ca An al Miracolului.) În loc ca francezii să preia sistemul comercial olandez, Tratatul de la Nijmegen, din anul 1678, cu care s-a încheiat în fine îndelungatul război terminat neconcludent, cerea francezilor să anuleze tarifele din 1664.43

Adevărata semnificație a anului 1672 o constituie faptul că din 1651 până în acel moment, atât englezii cât și francezii îi considerau pe olandezi principalul lor rival. Acum însă încep să se concureze în primul rînd între ei, olandezii devenind deodată un factor secundar, deși economia olandeză continua să fie puternică.44 Într-un anumit sens, ceea ce s-a întîmplat a fost că cheltuielile de război creșteau continuu. Cu toate că tehnologia armelor va rămîne în esență aceeași în întreaga perioadă modernă de început, rolul cavaleriei,45 ca și al războiului de asediu, în care olandezii excelau, a scăzut permanent.46 La sfîrșitul secolului al XVII-lea, consecințele demografice ale împărțirii statului burgund începuseră să afecteze domeniul militar. Provinciile Unite, în ciuda bogăției lor, erau „prea mici pentru a îndura la infinit povara insuportabilă a cheltuielilor de apărare militară și navală“.47 Flota engleză a depășit-o în final pe cea olandeză mai ales pentru că „dispunea de mai mari resurse“.48 Evident, francezii aveau și ei resurse, dar le utilizau pe uscat și nu pe mare, obținînd astfel, pe termen lung, profituri mai mici de pe urma investițiilor militare.49

Puterea militară crescîndă a englezilor și francezilor își avea rădăcinile în schimbările importante care s-au produs în baza economică. Una din problemele care

trebuie dezbătute în ceea ce privește eficiența comparativă a producției agro-industriale din puterile centrului între anii 1650 și 1750, și îndeosebi comparația dintre Anglia/Britania și Franța, o constituie faptul că aproape toate cercetările au fost efectuate în interiorul granițelor naționale. Asemenea lucrări conțin frecvent afirmații comparative, care foarte adesea reprezintă mai curînd prejudecăți decît evaluări serioase. Oamenii de știință ai lumii, inclusiv cei francezi, tind prea des să considere deosebirile din secolul al XIX-lea ca avînd originea în perioada anterioară și depun în consecință eforturi susținute să explice fapte pe care nu le-au verificat încă empiric. Sînt foarte înclinat să presupun că în perioada respectivă a existat o mult mai mică diferență între randamentul agro-industrial efectiv din Anglia și din Franța decît sîntem tentați să credem. Micile diferențe care au apărut în anul 1763 au fost exagerate *din motive politice* și transformate în diferențele importante ale secolului ce a urmat, cînd erau instituționalizate din punct de vedere economic. Ceea ce vom încerca acum să lămurim este prima parte a acestui argument.

Una din problemele de bază ale comparației se referă la zonele ce trebuie comparate. Franța ca unitate politică era aproximativ de patru ori mai mare decît Anglia, atît în ceea ce privește suprafața cît și populația (ceea ce însemna, în general, aceeași densitate). Dacă adăugăm Scoția și Țara Galilor, pentru a folosi Marea Britanie ca termen de comparație, aceasta aproape că dublează suprafața și reduce proporția populației. Dacă luăm în considerare numai cele Cinci Mari Ferme ale Franței, care reprezentau o uniune vamală, obținem aproximativ aceeași suprafață ca a Marii Britanii. Dacă am avea date care să se poată divide în mod simplu la aceste unități, ceea ce nu este cazul, am ajunge la alte rezultate în funcție de opțiunile noastre. Frontierele politice externe sînt foarte importante pentru a evalua posibilitățile militare și pentru a indica regiunile în care politica guvernului putea afecta viața economică, chiar dacă, în fiecare din cele trei puteri din centru, guvernul central era încorsetat, în diverse moduri, de natura structurii sale constituționale (pentru a nu mai vorbi de politica internă a acestuia).

Jacquart afirmă că în Franța agricultura era în secolul al XVII-lea „de departe cea mai importantă sursă de bogăție.”<sup>50</sup> Acest lucru nu este oare tot atât de valabil și pentru Anglia? În perioada stagnării economice, o parte din terenul arabil a fost folosit în Anglia pentru creșterea animalelor, iar în Franța pentru cultivarea viței de vie. În ambele cazuri, era vorba despre o reîntoarcere la folosirea pământului din perioada anterioară expansiunii din secolul al XVI-lea. Rezultatele variate din cele două țări au fost în primul rând în funcție de climă și pedologie. Goubert schițează tabloul sumbru al agriculturii Franței secolului al XVII-lea, în comparație cu agricultura Angliei, a Olandei, ca și a altor regiuni ale Europei; dar Le Roy Ladurie consideră că expansiunea agriculturii Franței, cel puțin în extremul nord (unde se află cel mai bun pământ arabil), a început exact în același timp cu cea a Angliei, în 1690. Imbert susține, plasându-se pe o a treia poziție, că producția de cereale a Franței s-a ameliorat într-o mică măsură, în timp ce producția de vin a crescut mult mai mult.<sup>51</sup>

Scăderea prețurilor la cereale, care a durat un secol, a avut loc în toate cele trei țări din centru în perioada 1650-1750. Au scăzut prețurile și la alte produse agricole, dar nu totdeauna în aceeași proporție.<sup>52</sup> În fiecare din aceste țări, reacția consta în încercarea de menținere a nivelului profitului, fie prin trecerea la alt tip de întreprindere, fie prin scăderea costurilor de producție ca rezultat al creșterii eficienței și restructurării organizatorice. Olandezii fuseseră mult timp în fruntea diversificării în agricultură. Ceilalți îi vor concura acum.<sup>53</sup> Pentru Fussell, „noutatea cea mai importantă” în Anglia a fost introducerea napilor și a trifoiului în cadrul rotației culturilor, iar pentru Jones „inovația crucială se referea la producerea nutrețului”. Wilson pune accentul pe rolul „procesului de dobândire a noi terenuri din pământuri pustii și sterpe”, în timp ce pentru Habbakuk importantă a fost nu atât folosirea noilor tehnici, cât „răspîndirea celor mai bune tehnici existente”.<sup>54</sup> Oricare din aceste patru opinii ar fi corectă, ne atrag atenția două fapte principale. „Ameliorările” au făcut în esență posibilă cultivarea suprafețelor care înainte avuseseră o productivitate scăzută sau nu fuseseră deloc folosite;<sup>55</sup> și au constituit o reacție directă la slaba piață a cerealelor, deoarece, în scopul menținerii nivelului profitului,

„ermierii trebuiau să obțină un segment mai mare dintr-o piață relativ stagnantă<sup>56</sup> sau să se orienteze spre alte produse.

Problema îmbunătățirilor în domeniul agriculturii din Anglia în această perioadă constituie tema unei vaste literaturi de specialitate, prezentată atât de convingător încât ar putea să ne facă să pierdem perspectiva. De Vries ne reamintește că cel puțin pentru secolul al XVII-lea, îmbunătățirile din agricultura Angliei „au servit în principal la ridicarea ei la nivelul deja atins de Țările de Jos și de nordul Italiei și nu la lăsarea în urmă a acestora într-o diră de fum”.<sup>57</sup> Într-o afirmație oarecum îndrăzneță, ținând seama de ezităările chiar și ale oamenilor de știință francezi<sup>58</sup>, Roehl insistă:

„Tehnicile [agricole] moderne au fost introduse în Franța tot atât de timpuriu ca și în alte părți. Îndeosebi regiunea situată la vest de Paris spre Canalul Mîneei și în nord spre Flandra este din punctul de vedere al structurii și al climei foarte asemănătoare cu regiunile cele mai bune pentru agricultură din Anglia. De aceea, nu este surprinzător să observăm că «revoluția agricolă», care era tot așa de inegală în impactul său în Franța ca și în Anglia, a început în cele două țări în aceleași tipuri de regiuni și pentru multă vreme a fost limitată într-o mare măsură la acestea”.<sup>59</sup>

Ce știm despre creșterea productivității? Slicher van Bath plasează *toate cele trei țări*, Anglia, Olanda și Franța, în faza sa C (rata producției medii la cereale fiind de 6,3-7,0), pentru primele două indicînd perioada între 1500 și 1699, iar pentru Franța între 1500 și 1820 - aceeași dată pentru început, dar diferită pentru sfîrșit. Pentru Anglia și Olanda, el calculează o trecere în faza sa D (producția medie peste 10,0) după anul 1750 (nespunîndu-ne ce crede el că s-a întîmplat între 1700 și 1750)<sup>60</sup>. Hoskins nu observă nici o creștere vizibilă a producției în Anglia din 1680 pînă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, iar Wrigley apreciază o creștere a producției de 10% pe cap de locuitor din 1650 pînă în 1750; dar Fisher afirmă că în anii de mai tîrziu, sub domnia lui Carol al II-lea, probabil prin 1680, „fluxul produselor agricole avea să devină atât de mare încît a pricinuit oamenilor ororile belșugului”<sup>61</sup>. Cît privește Scoția, comercializarea produselor agricole (de pe terenurile

arabile stabile și pastorale) a constituit „una din cele mai frapante caracteristici ale secolului al XVII-lea”<sup>62</sup>. În Franța, productivitatea, în domeniul cerealelor a rămas constantă din secolul al XV-lea pînă în 1840, cînd s-a măsurat prin unități de producție sau producția la hectar,<sup>63</sup> și nu pe baza zilei-muncă sau anului-muncă, care au devenit mai mari<sup>64</sup>.

Dacă examinăm separat producția de cereale, nu putem avea o imagine completă pentru că „problema principală a îmbunătățirii agriculturii o constituie combinația dintre creșterea animalelor și cultivarea pămîntului”<sup>65</sup>. Este ceea ce permiteau noile culturi - finul, lucerna, trifoiul. Este ceea ce au învățat englezii de la olandezi<sup>66</sup>. Este ceea ce a permis înlocuirea spațiului cu forța de muncă și a determinat un pășunat de înaltă productivitate fără nomadism<sup>67</sup>. În timp ce aceasta se întîmpla în Anglia, în Franța asistăm la o înflorire asemănătoare a producției de vinuri. Chaunu observă cu o oarecare sobrietate că Occidentul începuse să ajungă din urmă Orientul „pe calea paradisurilor artificiale”<sup>68</sup>.

Dacă analizăm în ansamblul ei economia mondială europeană din perioada 1650-1750, constatăm că a avut loc o frapantă schimbare a locului în care se produceau cerealele, de la periferie la centru. Vom vorbi despre aceasta mai pe larg cînd vom discuta despre ceea ce s-a întîmplat în periferia est-europeană; dar, întrucît o mare parte a jumătății de sud a Franței era cu adevărat semiperiferie sau chiar periferie, acolo a avut loc același fenomen.

Pentru a descrie ceea ce s-a întîmplat, poate trebuie să spunem că, deși Anglia și nordul Franței, ca zone ale centrului, și-au mărit considerabil în perioada respectivă ponderea în producția mondială de cereale, în cazul Angliei noul surplus era exportat dincolo de frontierele naționale,<sup>69</sup> în timp ce în cazul nordului Franței noul surplus era „exportat” pe plan intern.<sup>70</sup> Dacă această analiză este corectă în linii generale, explicația deosebiriilor de mai tîrziu dintre Anglia și Franța nu o vom găsi în nivelurile diferite ale productivității agricole din secolul al XVII-lea. Deosebirile pot fi probabil găsite mai curînd în organizarea diferită a producției agricole. Pentru a face o comparație pertinentă a evoluțiilor în ceea ce privește proprietățile de pămînt din Anglia și Franța în această perioadă, trebuie să ținem seama de faptul că



fiecare dintre ele avea două modalități principale de a utiliza pământul, însă numai una le era comună - cerealele. În Anglia, cea de-a doua modalitate o constituia creșterea animalelor, care corespundea mai bine economiei de scară decît producția de vin, cea de-a doua modalitate din Franța; iar creșterea animalelor cerea o investiție mai mare de capital. Acest simplu fapt economic poate explica mai bine deosebiriile din evoluțiile proprietăților de pământ decît ar face-o legile, tradițiile, atitudinile, structura anterioară de clasă sau presupusa moștenire a drepturilor „feudale“.

Atît în Anglia cît și în Franța, împletirea complexă a jurisprudenței cu politica și cu oscilațiile pieței a creat un veritabil caleidoscop al relațiilor de proprietate asupra pământului. Putem înțelege mai bine această complexitate distingînd prin prisma surselor principale de venit patru categorii majore: proprietari de pământ, de obicei mari proprietari, adesea nobili, care primeau rentă de la producători; producători îmbogățiți, foarte adesea „arendasi“, care controlau unități de dimensiuni medii pînă la mari și care foloseau muncitori; producători mai săraci, care dețineau mici unități, în unele cazuri fiind proprietari, adesea avînd nevoie să-și completeze veniturile angajîndu-se în alte munci; și muncitori agricoli fără pământ (sau aproape fără pământ). De obicei, niște termeni prin excelență ambigui, ca țărani și *yeomeni*, defineau în principal cea de-a doua categorie, frecvent chiar și pe a treia. Cînd istoricii scriu despre dispariția *yeoman*-ului în Anglia și despre supraviețuirea țaranului în Franța, se pare că se referă la această a treia categorie. Ce se întîmpla de fapt în secolul al XVII-lea în Anglia și în Franța ? Vom vedea cel mai bine dacă vom analiza categorii cu categorii.

Unul din fenomenele de bază ale capitalismului modern îl constituie creșterea lentă, dar constantă, a marii proprietăți, un proces al accentuării concentrării.<sup>71</sup> O metodă de primă importanță era îngrădirea izlazurilor, care se pare că nu s-a redus prea mult în această perioadă.<sup>72</sup> A fost nevoie de bani și de efort pentru a se fi putut crea în vremurile acelea dificile astfel de domenii. Din ce în ce mai mult, pământul a fost transferat prin vînzare în mîinile păturilor nenobiliare; deși în Franța, privind retrospectiv, acest lucru este mai puțin evident, pentru că aceiași bani care permiteau unei persoane fără

titlu nobiliar să cumpere pământ îi permiteau să-și cumpere și un titlu de noblețe (mult mai ușor decât în Anglia). Aceste mari proprietăți se formau în parte din reunirea mai multor parcele de teren și de aceea unele din concentrările de proprietăți nu erau decât „o problemă de centralizare contabilă”.<sup>73</sup> O astfel de centralizare aducea după sine, prin definiție, creșterea absenteismului. În plus, scăderea prețului la cereale a făcut ca exploatarea directă a pământului să fie mai puțin avantajoasă decât arendarea acestuia.<sup>74</sup> Dezvoltarea permanentă a statului a atras tot mai mult pe acești proprietari de pământ la viața capitalei. Fie că deveneau curteni sau participanți la piața financiară, ei se îndepărtau fizic tot mai mult de producția agricolă.<sup>75</sup>

Pentru a putea să-și mențină marile proprietăți, posesorii acestora trebuiau să fie antreprenori competenți; era loc destul pentru astfel de talente, însă familiile căutau să se pună la adăpost de incompetența anumitor moștenitori. În Anglia, aceasta a dat naștere unei noi forme juridice - succesiunea condiționată.<sup>76</sup> Acest lucru a fost util, așa cum a fost și scăderea ratei dobânzii, care a ușurat serviciul datoriei și care a fost consolidată de restricțiile asupra împrumuturilor derivate din succesiunea condiționată.<sup>77</sup> În Franța, moștenirea familială a avut de înfruntat încă o problemă, aceea a împărțirii obligatorii a proprietăților. Posesorii de terenuri din Franța, însă, au fost și ei la fel de abili ca și englezii, folosind porțița legală a așa-numitelor *rentes constituées*, care puteau fi transferate moștenitorilor, spre deosebire de *rentes foncières*, care nu puteau fi lăsate drept moștenire. Ei preferau să accepte dobânzi mici decât să recupereze capitalul cu care să-și creeze o proprietate de familie perpetuă. Corupția administrației a găsit un subterfugiu pentru o astfel de investiție.<sup>78</sup>

În ceea ce privește următoarele două categorii, producătorii prosperi și cei săraci, imaginea este confuză, pentru că, deși unii erau proprietari, cei mai mulți dintre ei erau arendași, și pentru că unii arendași *de jure* erau proprietari *de facto*<sup>79</sup>; deosebirea dintre proprietar și arendaș nu a fost legată de grupurile de oameni după criteriul puterii economice, al rangului social sau al perspectivei politice. Pentru cei din categoria imediat inferioară marelui proprietar de pământuri, era probabil

Probabil ca în perioadele cu dificultăți economice să fie

arendași decît să fie proprietari.<sup>80</sup> Evoluția acestor două categorii trebuie privită ca un proces cu două stadii. În prima jumătate a secolului al XVII-lea, rentele continuau să crească și impozitele începuseră să se mărească, dar profiturile obținute din producția de grâu începuseră deja să scadă.<sup>81</sup> Aceasta a exercitat o presiune asupra producțiilor mai mici de cereale. Numeroși producători independenți au fost nevoiți să renunțe la statutul lor de independență.<sup>82</sup> Așa s-a întîmplat și cu arendașii-fermieri mai mici.<sup>83</sup>

Drept consecință se pare că a avut loc o ascensiune a arendașilor producători de cereale prosperi în perioada care a urmat stagnării, pe seama țăranilor mai puțin înstăriți, fie ei proprietari sau arendași. Același fenomen s-a produs în Anglia<sup>84</sup> și în nordul Franței.<sup>85</sup> Acest lucru era de asemenea valabil într-o oarecare măsură și în industria laptelui, cealaltă activitate importantă din domeniul agriculturii din zonele respective.<sup>86</sup> Una din cauzele ascensiunii arendașilor-fermieri înstăriți a fost tocmai dezvoltarea mării proprietăți ca o structură capitalistă care avea nevoie de intermediari pentru a supraveghea pe producătorii direcți, fie ei muncitori sau subarendași.<sup>87</sup> Asemenea intermediari nu erau ușor de găsit, iar perioada în care prețul cerealelor scăzuse a dat posibilitatea acestor intermediari să obțină condiții mai bune din partea proprietarilor de pămînt. Condiții mai bune puteau fi în domeniul reducerii rentei reale<sup>88</sup> sau al nivelului pînă la care proprietarul prelua costurile îmbunătățirilor funciare.<sup>89</sup>

Este în general acceptat faptul că, în perioada anilor 1660-1750, în Anglia a dispărut *yeoman*-ul sau micul proprietar de pămînt sau „proprietarul-arendăș”; a supraviețuit el oare în Franța? Am opinat că, în linii foarte mari, răspunsul este negativ pentru nordul Franței (sau cel puțin tot atît de negativ ca și în cazul Angliei), dar pozitiv pentru sudul Franței. Ce fel de mărturii avem în ceea ce privește Franța? Să începem cu terminologia. Termenul francez pentru *yeoman* este *laboureur*, care nu însemna că avea pămînt, ci capital fix. Un *laboureur*, spune Goubert, „indică în mod obișnuit persoana [din estul și vestul Franței] care deține unealta agricolă cunoscută sub numele de marele *charrue* [plug] al Nordului”.<sup>90</sup> Trebuie să facem o distincție între un *charrue* și un *araire* (plug fără avantren), deși în engleză

amîndouă sînt adeseori traduse ca plug (*plow*).<sup>91</sup> În Franța secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea, un *charrue* era o unealtă mult mai grea decît un *araire* și ara mai adînc și conținea mai mult metal. De aceea erau necesari cai sau boi pentru a-l trage. Astfel, un *laboureur* era „un destul de mare proprietar sau cultivator de pămînt (*exploitant*), care se detașa de populația satului prin importanța mijloacelor sale și prin numărul persoanelor pe care putea să le angajeze“.

Mergînd spre sud pe pămînturi care dețineau numai un *araire* și nu un *charrue*, găsim în locul unor *laboureurs*, fermieri mai modești și mai slabi denumiți *métayers* (fermieri care iau în arendă jumătate din terenul agricol al proprietarului) și *closiers*<sup>92</sup> (fermieri la parte cu proprietarul pămîntului). Dupâquier și Jacquart fac un calcul potrivit căruia între 1685 și 1789, într-o regiune din nordul Franței, *Véxin français*, proporția celor care erau *petits laboureurs*, denumiți *haricotiers* sau *soissons*, varia între 9,9% și 3,0%, în timp ce proporția așa-numiților *fermiers laboureurs*, care erau mai bogați, s-a modificat numai de la 10,2% la 8,4%. În schimb, constatăm că în ținuturile viticole „mica proprietate țărăneasă este net dominantă,“ de cinci ori mai importantă decît în regiunile din nord unde se cultiva pe suprafețe mari<sup>93</sup>. Întrucît acești *petits laboureurs* erau exploatați, mulți dintre ei au trecut într-o altă categorie, devenind în primul rînd *manoeuvriers* (muncitori necalificați). Le Roy Ladurie sugerează, și eu sînt de acord cu el, că nu trebuie să exagerăm această distincție nici chiar pentru secolul al XVI-lea, deoarece adevărata linie de demarcație se afla între ambele aceste grupuri luate la un loc și *gros fermiers*, marii arendași.<sup>94</sup> Această situație este valabilă și pentru Anglia. Totuși, ceea ce s-a întîmplat în perioada de stagnare este faptul că, deși această linie de demarcație a devenit din punct de vedere social și politic mai evidentă în Anglia, situația se prezenta mai puțin clară în regiunile Franței rurale în care nu se cultivau cereale.

Ce se poate spune atunci despre argumentul pe care îl prezintă Brenner (el nefiind singurul) potrivit căruia „predominanța micii proprietăți din Franța la începutul perioadei moderne a fost aceea care a determinat starea de înapoiere, pe termen lung, a agriculturii“. Ne-am arătat scepticismul în ceea ce privește ambele

presupuneri - predominanța micii proprietăți (care nu era valabilă pentru nordul Franței), cât și rămânerea în urmă a Franței în comparație cu Anglia (cu o valabilitate în doi ani pentru nordul Franței, cel puțin pînă în 1750). Brenner afirmă că în Anglia, progresul agriculturii a fost posibil datorită faptului că „proprietarii de pămînt puteau să acapareze, să se consolideze și să îngrădească pămînturile obștești, să creeze mari ferme și să le dea în parte unor arendași capitaliști care își puteau permite să facă investiții capitaliste.”<sup>95</sup>

Jacquart, descriind transformările ce au loc în nordul Franței în momentul în care vechile familii încep să-și vîndă pămîntul, în „al doilea” secol al XVI-lea, spune:<sup>96</sup>

„Ceea ce contează... este comportarea noilor stăpîni ai pămîntului (*maîtres du sol*). Proveniți din burghezie, ei au păstrat ceva din mentalitatea dominată de profit a strămoșilor lor negustori, chiar dacă au încercat să-i facă uitați. Ei au înțeles rolul esențial al rezervelor pentru venitul seniorial, avantajul marii proprietăți concentrate, venitul mai mare pe care îl produceau pădurile și pajiștile. Era o întregă politică conștientă care, de-a lungul generațiilor, a implicat și dobîndirea de noi terenuri, ameliorarea și punerea lor în valoare (*mise en valeur*).”

Jacquart notează că, simultan, s-au dezvoltat și ferme de mărime mijlocie, orientate spre piață, cu o suprafață între 15 și 50 de hectare, care reprezentau tipice *investiții burgheze modeste*, „viabile și rentabile”. Această dezvoltare, atît a marilor proprietăți cît și a celor de mărime mijlocie, a antrenat un „proces lent de expropriere a țaranului”, care a dus la o „adevărată pauperizare a maselor din mediul rural”. Se deosebea aceasta cu adevărat de ceea ce se întîmpla în Anglia ?

Brenner recunoaște că proprietarii de pămînt din Franța au dorit probabil „să-și consolideze proprietățile” în aceeași măsură ca și confrății lor englezi. Dar, din păcate, nu puteau! Căci, dacă în Anglia legile permiteau proprietarului de pămînt să „mărească renta și taxa de arendare pînă la niveluri imposibile, alungînd astfel pe micul arendaș”, în Franța el a trebuit „să cumpere nenumărate mici proprietăți țărănești pentru a realiza o unitate solidă”. Aceasta era, după cum putem deduce, o povară insuportabilă pentru proprietarii de pămînt

francezi protocapaliști. Am văzut însă că achiziționarea de proprietăți a constituit, lucru perfect verosimil, o primă metodă de concentrare *atît în Anglia cît și în Franța*. Într-adevăr, Brenner o recunoaște implicit atunci cînd afirmă că în Franța, „în întreagă perioadă modernă timpurie, mulți țărani erau obligați să se îndatoreze foarte mult, fiind în cele din urmă siliți să-și vîndă proprietățile.”<sup>97</sup> Dacă așa stăteau lucrurile, atunci cine cumpăra aceste terenuri? Brenner trage concluzia că la sfîrșitul secolului al XVII-lea, „cam 40-50 % din pămîntul cultivat se mai găsea încă în posesia țăranilor” în Franța, dar „nu mai mult de 25-30 %” în Anglia. Care era însă procentajul în *nordul Franței*?

Noi susținem că în ceea ce privește administrarea terenurilor și productivitatea în agricultură, deosebiriile dintre Anglia și nordul Franței, în perioada 1650-1750, erau relativ minore. Privite din punctul de vedere al economiei mondiale capitaliste în ansamblul ei, cele două zone mai mult se asemănau decît se deosebeau. Ambele zone își sporeau ponderea în producția mondială de cereale în scopul menținerii nivelului general al profitului în perioadele de stagnare; aceasta le-a dat posibilitatea să recupereze întrucîtva avantajul net pe care îl luase Olanda. În ceea ce privește sectorul industrial, secolul al XVII-lea a fost o perioadă în care protejarea industriei a constituit preocuparea principală atît a guvernului englez cît și a celui francez. În Anglia, această protecție este considerată de Lipson a fi, împreună cu Actul de navigație și Legea cerealelor, drept unul din stîlpii mercantilismului; „Epocă mercantilismului”, afirmă el, era „Epoca întreprinderii”<sup>98</sup>. În ceea ce privește Franța, „colbertismul” apare ca unul din fenomenele majore ale secolului, deși, de fapt, intervențiile protecționiste erau considerabile încă din vremea lui Richelieu<sup>99</sup>.

Eforturile pentru protejarea industriei, sau poate ar trebui să-i spunem pentru promovarea ei, s-au concentrat cu precădere în domeniul textilelor. Să analizăm mai întîi rezultatele și în al doilea rînd explicațiile. Producția textilă din Franța era amplasată în principal în nordul extrem al țării și într-o mai mică măsură în Midi<sup>100</sup>. Tradiționala industrie a mătăsii de la Lyon a înregistrat „un avînt remarcabil” în secolul al XVII-lea<sup>101</sup>. Industria lînii și a bumbacului a dat rezultate mai slabe. Cele mai

mai realizări s-au înregistrat între anii 1625 și 1635; a urmat apoi declinul, iar după aceea a „stagnat la un nivel mai scăzut”<sup>102</sup> sub Colbert (și în ciuda existenței lui Colbert?), pentru ca în fine să-și revină și să fie parțial reconvertită în perioada dintre anii 1680-1705<sup>103</sup> (ca un rezultat datorat lui Colbert?). Reconversiunea a implicat o importantă „ruralizare” a industriei.<sup>104</sup> Criza textilelor din Anglia a început mai devreme și probabil a fost depășită mai devreme, o dată cu apariția noilor țesături. Din 1660 până în 1700, producția țesăturilor a crescut, exporturile s-au dublat, înregistrându-se o tot mai mare varietate de produse.<sup>105</sup> Și în acest domeniu, producția textilă s-a ruralizat, poate „mai de timpuriu și mai radical decât în Europa continentală”.<sup>106</sup>

Spre deosebire de Anglia și chiar de Franța, în cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea industria textilă olandeză se afla în dificultate. În primul rând, a fost amplasată în orașe, unde costul forței de muncă era mare.<sup>107</sup> De aceea olandezii au marcat un declin în toate categoriile de postavuri cu excepția produselor din camelotă (*greinen*), dar nu și la stofele de lână. Pentru camelotă și stofele din lână ei aveau avantajul accesului privilegiat la materia primă necesară - Spania pentru lână și Turcia pentru materialul din care se făcea camelota; ei mai aveau avantajul tehnicii vopsitului cu indigo și carmin. Camelota și stofele de lână erau de mare valoare și de înaltă calitate, dar *nu* erau destinate unei piețe largi. Această schimbare de orientare a fost consecința unei „poziții generale mai slabe”,<sup>108</sup> și de aceea este explicabil că în cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea capitalul olandez a trecut de la investiția industrială la întreprinderile comerciale cu o rată a profitului mai înaltă.<sup>109</sup>

În alte industrii, au avut loc mai puține evenimente. Totuși, industria constructoare de nave din Anglia s-a dezvoltat „mai mult sau mai puțin brusc, probabil în jurul anului 1670”,<sup>110</sup> chiar în momentul în care construcția de nave din Olanda și-a redus activitatea.<sup>111</sup> Ceea ce trebuie într-adevăr să stea în primul rând în atenția noastră este că în economia mondială în ansamblul ei cererea era stagnantă. Chiar și în sectoarele în care cererea creștea, ea nu putea să țină pasul cu eforturile din domeniul agro-industrial al Provinciilor Unite și cu rivalii mercantili ai acestora, Anglia și Franța. Principala

preocupare a Angliei și a Franței era să găsească locuri de muncă pentru muncitorii lor, în timp ce Provinciile Unite erau interesate în *menținerea* acestora.<sup>112</sup> Atîta timp cît mercantilismul putea crea asemenea locuri de muncă, afirmă Pares, îi era „indiferentă productivitatea forței de muncă angajată”.<sup>113</sup>

Această luptă a puterilor din centru pentru a-și exporta reciproc șomajul este un fenomen care apare periodic în economia mondială capitalistă în momentele sale de stagnare. Ceea ce a făcut ca situația să fie și mai acută în perioada 1660-1763 este faptul că atît Anglia cît și Franța s-au confruntat, în plus, cu o „problemă cronică a sărăciei”, care a afectat 25 pînă la 50 % din populația lor, și nu numai pe cei într-adevăr nevoiași, dar și un mare număr (care creștea mereu) de muncitori zilieri. Wilson spune despre Anglia că exista „o armată de muncitori parțial sau total dependenți de o mare dar instabilă industrie manufacturieră de export”.<sup>114</sup> Același lucru era valabil pentru Franța, poate cu un accent mai mic pe export. Și atunci se pune întrebarea ce va putea maximaliza angajarea forței de muncă dorită. În această problemă controversă pe tema rolului salariilor era acută. Pe de o parte, se spune, și s-a spus și la vremea aceea, că un dezavantaj al olandezilor l-au constituit salariile mari, „singurele care rezistau eroziunii masive a puterii de cumpărare, care se manifesta în alte părți”.<sup>115</sup> Această situație poate fi atribuită amplasării urbane a industriei și de aici puterii sindicale a muncitorilor, care a dus la instituirea politicii de asistență socială a guvernului și care explică în parte impozitele mari. Salariile mari și impozitele mari au făcut probabil ca produsele olandeze să fie relativ mai puțin competitive și aceasta explică relativul declin.

Totuși, este probabil că salariile din Anglia și Franța în realitate au crescut. Există anumite indicii în acest sens pentru Franța, atît în agricultură cît și în industrie.<sup>116</sup> Pe de altă parte, pentru a ști ce s-a întîmplat cu adevărat, ar trebui să cunoaștem mai mult despre productivitatea muncii și proporția salariilor care erau plătite în bani. Hill afirmă că în secolul al XVII-lea, „lenevia englezilor era proverbială pentru străini”.<sup>117</sup> Este de presupus că în principal comparația se făcea cu olandezii. Lipson ne relatează că în aceste vremuri de criză, meșteșugarii erau obligați fie să primească o parte din salariu în natură



într-o proporție supraevaluată, fie să primească salariul sub forma unei cambii, pe care muncitorul căuta apoi să o transforme în bani gheață vânzînd-o cu reducere.<sup>118</sup> Această ultimă formă este deosebit de interesantă deoarece însemna că de mărirea salariilor, deși o cheltuială reală a patronului, beneficia nu muncitorul ci unii bancheri mărunți.

Ajungem astfel la necesitățile contradictorii ale puterilor mercantile din centru de a lupta împotriva puterii hegemonice din centru într-o perioadă de recesiune. Pe de o parte, ele trebuiau să încerce să fie competitive prin costuri. Pe de altă parte, trebuiau să identifice segmente de piață pentru produsele lor. Lupta pentru a deveni competitive prin costuri a determinat o presiune asupra muncitorilor în privința disciplinei în muncă. Furniss descrie apariția acestui concept în Anglia în contextul ideilor despre „datoria față de muncă”, considerată a fi corelată cu „dreptul la muncă”.<sup>119</sup> Thompson vorbește despre ideea muncii măsurată în timp cu precizia mecanismului de ceasornic care s-a răspîndit în secolul al. XVII-lea, „pînă cînd, o dată cu apariția lui Newton...a cuprins tot universul”.<sup>120</sup> Nef remarcă faptul că în aceeași perioadă minerii și muncitorii scoțieni din ocnele de sare au fost „reduși la starea de sclavie” ca rezultat al începuturilor industrialismului.<sup>121</sup> Sîntem atît de obișnuiți să asociem apariția remunerării libere a muncii cu apariția capitalismului, îndeosebi în centru, încît cuvîntul *sclavie* ne face să tresărim, ne uimește chiar. Același lucru s-a petrecut în manufacturile regale din Franța, unde muncitorii erau la locurile lor de muncă practic ca în închisoare; totuși ei primeau salarii relativ mari.

Să alăturăm acest aspect la dezbaterea asupra salariilor mari. Majoritatea mercantiliștilor, la fel ca și cei mai mulți dintre antreprenorii capitaliști, era în favoarea salariilor *mici*, acestea constituind un mijloc de îmbunătățire a competitivității prin costuri; dar mercantiliștii cei mai rafinați nu aveau această poziție. În 1668, în noua sa lucrare *Discourse on Trade*, Josiah Child explica avantajul olandezilor în modul următor: „Ori de cîte ori salariile sînt mari, și aceasta este valabil pretutindeni în lume, avem o mărturie sigură a bogățiilor țării respective; remunerarea muncii cu salarii mici constituie dovada sărăciei regiunii respective.”<sup>122</sup> Astfel,

Josiah Child anticipa cu 300 de ani argumentul lui Arghiri Emmanuel.<sup>123</sup> Deși este cert că Child nu a convins pe toată lumea, concepțiile sale oglindeau presiuni structurale.

Disciplina muncii și salariile mărite sînt *complementare* într-o perioadă de stagnare economică mondială, iar cei doi factori combinați fac să sporească utilizarea forței de muncă, indiferent de productivitatea reală pe unitate: cu alte cuvinte, este vorba despre utilizarea disciplinei muncii (incluzînd chiar starea aproape de sclavie) ca instrument de creștere a producției (nu aceasta a fost oare motivația reală la minele de cărbune din Scoția și la Manufactura națională Gobelins din Paris?) și salariile sporite care să atragă muncitorii *calificați* (din nou la Gobelins), extinzîndu-se în felul acesta piața internă și deci cererea. Un sistem în care „salariile” mărite transferă venitul către micul bancher și nu către muncitor ar fi făcut probabil tot atît de mult, poate mai mult, să crească cererea decît un sistem în care muncitorii ar fi fost cu adevărat bine plătiți. Totuși, o prea mare și precipitată creștere a costurilor forței de muncă (indiferent cine ar fi beneficiat de aceasta) ar fi periclitat competitivitatea în raporturile cu olandezii; astfel că trebuia să se ajungă la un echilibru.

Putem acum să evaluăm succesul eforturilor din cea de-a doua parte a secolului al XVII-lea pentru încurajarea agriculturii și a industriei în Anglia și Franța. Comparația clasică a istoriografiei liberale este aceea care se face între Anglia partidului Whig, care se îndrepta spre industria de masă a viitorului controlată de particulari, și Franța birocratică a lui Colbert, care se orientase spre industria produselor de lux. Se susține că, drept consecință, Anglia se îndrepta spre liberalism, control parlamentar și progres; în timp ce Franța își consolida aristocrația, „feudalismul” și risipa - pe scurt *l'Ancien Régime*. Ca în atîtea alte discuții privind această perioadă, *locus classicus* modern al acestor prejudecăți îl reprezintă Heckscher:

„Nu numai că în Anglia nu existau întreprinderi analoage acelor *établissements* ale industriei de lux pe care le deținea statul. [francez], dar - fapt cu mult mai important - erau absente și acele numeroase și vaste *manufactures royales* particulare investite cu toate privilegiile...

*Această deosebire este esențială.* Astfel, dacă modificările tehnice ar fi constat, așa cum s-a întâmplat în perioada precedentă, în principal, în îmbunătățirea dexterității manuale, în gustul rafinat și exprimarea artistică, cu alte cuvinte dacă acestea ar fi aparținut acelui domeniu în care producția era determinată de familia regală, de Curte, de aristocrație, de alți producători bogați, atunci Franța ar fi avut toate perspectivele să devină principala țară industrială la nord de Alpi. Dar lucrurile au evoluat altfel. «Industrialism» sau «capitalism» însemna producție de masă pentru consum de masă, industria produselor de lux devenind, într-un asemenea context, cu totul secundară. Și astfel întîietatea a preluat-o Anglia.<sup>124</sup>

Prima întrebare care se pune în legătură cu explicația lui Heckscher este dacă faptele sînt corecte. Pierre Léon, de pildă, deși este de acord că unele industrii de lux erau încurajate de Colbert, se îndoiește de exactitatea explicației.

„Efortul principal a fost îndreptat, de fapt, spre industriile de masă: textilele din lînă și in (Elbeuf, Sedan, Languedoc); oțelul, baza industriei de armament. (Valenciennes, Cambrai); fabricarea hîrtiei. Peste 400 de întreprinderi (*fondations*), inclusiv 300 din domeniul textilelor, au fost create grație eforturilor sale. Fără îndoială [Colbert] nu a creat o «bază industrială», care exista de secole, însă s-a străduit s-o consolideze și s-o concentreze. ... Nu există nici o îndoială că Manufacturile regale ... au fost primele care au dat...«forma» viitoarelor fabrici.<sup>125</sup>

În ceea ce privește efectul de sufocare al colbertismului asupra întreprinderii capitaliste, nu trebuie să uităm că, asemenea venalității administrației și a soldaților mercenari, colbertismul a reprezentat un pas spre formele secolului al XIX-lea, nu un pas în afara lui. Colbertismul se născuse încă de pe vremea lui Richelieu, iar John Nef susține că două din efectele sale pozitive trebuie apreciate:

„În primul rînd, în cadrul sistemului, cei ce se lansau în acțiuni economice riscante cîștigau acum mai multă libertate decît li se permisese în mod obișnuit înainte de Richelieu....În al doilea rînd, sistemul

mercantil de reglare...a constituit de fapt o primă măsură prin care se acorda negustorilor recunoașterea politică, rangul, de care - susținea cu insistență Eon [un cleric ale cărui lucrări deveniseră influente în timpul lui Colbert] - ei ar fi avut atîta nevoie.“<sup>126</sup>

Dacă deosebirea dintre eforturile mercantile din secolul al XVII-lea din Anglia și cele din Franța este mai mică decît se pretinde în mod frecvent, de ce Goubert (ca mulți alții) vorbește despre „eșecul global al lui Colbert“?<sup>127</sup> De ce s-a spus că principalul efect al tarifelor lui Colbert a fost numai „amînarea“ pentru un moment a tendinței ascendente a producției de țesături din Anglia?<sup>128</sup> Dacă conjunctura era nefavorabilă, așa cum afirmă Deyon,<sup>129</sup> ea era nefavorabilă atît pentru Anglia cît și pentru Franța. Wilson sugerează că francezii nu erau *destul* de mercantiliști, că mercantilismul lor „spre deosebire de cel din Anglia, „avea să rămînă relativ incoerent și neconturat, chiar în vremea lui Colbert“, deoarece Franței îi lipsea „acea combinație dintre capitalul comercial în expansiune și influența guvernului reprezentată de axa Westminster-City din Londra“.<sup>130</sup> Aceasta ne face să înțelegem modul în care grupurile de interes au urmărit îndeplinirea obiectivelor lor economice în cadrul celor două state mercantile din centru, reamintindu-ne că Franța era de patru ori mai mare decît Anglia și cuprindea între granițele sale regiuni foarte întinse care nu aparțineau centrului.<sup>131</sup>

Pentru a le compara în mod corespunzător, trebuie mai întîi să examinăm peisajul comercial și financiar, începînd cu o evaluare de ansamblu. Se consideră în general că perioada dintre anii 1660 și 1700 a constituit epoca „revoluției comerciale“ a Angliei,<sup>132</sup> într-un moment în care Anglia a fost prima care a devenit „un antrepozit mondial autonom“.<sup>133</sup> Ceea ce se subliniază de obicei cînd se vorbește despre această perioadă este ponderea sporită în comerțul mondial pe care englezii au dobîndit-o în raport cu olandezii, reflectare a prevederilor pozitive (pentru englezi) ale Actului de navigație.<sup>134</sup> Dar ce se poate spune despre Franța? Potrivit opiniilor lui Crouzet, „nu se poate face o paralelă între creșterea rapidă și de durată a comerțului exterior englez din secolul al XVII-lea [îndeosebi după 1660] și cel din Franța;“<sup>135</sup> dar Delumeau, examinînd întreaga perioadă

dintre 1590 și 1690, prezintă un tablou complet diferit al unei dezvoltări distincte a comerțului exterior francez: „progresul ... a fost lent, inegal, marcat de discontinuități, dar decisiv”.<sup>136</sup> Richet este de acord cu aceasta, remarcând o „creștere absolută” care a avut efect „mult mai departe de regiunile de coastă”, dând posibilitatea producătorilor de textile și altora să „atingă, în anii 1680-1690, un nivel pe care nu l-au cunoscut niciodată, nici chiar în cei mai buni ani ai secolului precedent.”<sup>137</sup>

Cum se explică eșecurile, dacă a existat într-adevăr vreunul, al companiilor franceze și reținerea mai mare a capitaliștilor francezi în a investi în comparație cu capitaliștii englezi și olandezi ? Explicațiile prin care se susține că aceasta s-ar datora „temperamentului francezilor și defectelor acestuia”,<sup>138</sup> sau că urmașii negustorilor francezi au renunțat a mai fi oameni de afaceri<sup>139</sup> sînt răspunsuri pe care nu pot să le iau în serios. Chiar dacă aici ar fi putut fi mai posibil decît în alte părți, ceea ce este îndoielnic, de ce a trebuit să fie astfel? În orice caz, va trebui totuși să luăm în considerare tipurile de investiții pe care le făceau strămoșii acestora. O analiză mai profundă a comerțului mondial luat pe sectoare ne va clarifica poate problemele.

Începem cu tonajul total și valoarea comerțului englez pe zone geografice, care au fost calculate în tabelul nr.2 (din păcate, nu cunosc nici un asemenea calcul pentru Franța).

Tabelul 2  
*Transport extern al Angliei în anul 1700 \**

Zona	Tonaj	Kilograme	Kilograme la 1000 tone
Indiile de Est	5.000	408.240	81,64
Mediterrana	71.000	680.400	20,86
Spania și Portugalia	71.000	771.000	20,86
Indiile de Vest	43.000	589.680	13,60
America de Nord	33.000	317.520	9,52
Europa de Nord	218.000	408.240	1,81
Regiuni învecinate	224.000	2.313.360	10,43
Total	594.000	5.488.560	

\* Acest tabel a fost reconstituit după Wilson (1965, p.162); Wilson s-a bazat pe lucrarea lui Ralph Davis.

Din acest tabel ies în relief trei aspecte. Regiunile europene din imediata vecinătate, care aparțin în mare măsură celorlalte puteri din centru, corespund la peste o treime din tonaj și aproape jumătate din valoare. Comerțul cu regiunea Mării Baltice reprezenta altă treime din tonaj, dar foarte puțin ca valoare, ceea ce era bine pentru transportatori, dar nu era prea important pentru negustori. Indiile de Est reprezentau foarte puțin atât în privința transporturilor maritime, cât și a valorii totale, dar valoarea per tonă pentru această regiune este de departe cea mai mare (în timp ce comerțul din regiunea baltică este cel mai scăzut), iar valoarea mare pe tonă înseamnă o rată mare a profitului per navă. În cazul comerțului asiatic însemna că, deși această situație ar fi putut fi importantă pentru *East India Company*, nu era încă foarte importantă pentru economia mondială în ansamblul ei. Aceasta explică probabil capacitatea companiei *East India* de a rezista atacurilor împotriva violării logicii mercantile prin balanța sa comercială nefavorabilă<sup>140</sup>. Daunele pe care un asemenea comerț le-a pricinuit au fost în realitate limitate. Reversul era, desigur, că *East India Company* se aștepta ca guvernul englez „să se descurce singur în Asia“<sup>141</sup>.

Importurile erau în creștere - 861.000 bucăți de stambă în anul 1700 (din care două treimi erau reexportate), față de 240.000 în anul 1600;<sup>142</sup> dar piața asiatică se menținea încă atât de limitată pentru mărfurile europene încât „orice încercare de a supraîncărca piața cu mărfuri ducea la o scădere drastică a cererii și la căderea prețurilor“<sup>143</sup>. Într-o perioadă în care cererea constituia principala preocupare colectivă a puterilor mercantile, comerțul cu Indiile de Est nu oferea nici o soluție. Într-adevăr, pentru a face acest comerț „rentabil“, India trebuia să fie periferializată, dar englezii apreciau că aceasta nu justifica efortul, francezii cu atât mai puțin, pînă în perioada de ascensiune care a început în 1750. Aceasta se întâmpla, de fapt, în perioada în care englezii începeau cucerirea politică a Indiei și periferializarea sa economică.<sup>144</sup> Comerțul mediteranean avea în multe privințe o amploare mijlocie dacă judecăm după măsura în care regiunea mediteraneană era mai curînd o periferie decît o zonă externă,<sup>145</sup> după importanța volumului comerțului<sup>146</sup> și rolul acestei zone în cadrul rivalității anglo-franceze.<sup>147</sup>

Cînd vorbim de rivalitatea anglo-olandeză și de ascensiunea Angliei pe scama Olandei, ne gîndim în

primul rînd la două lucruri: piața internă a Angliei, în care olandezii au jucat un rol însemnat, și transportul în Marea Baltică, din care a luat ființă comerțul Olandei. Ceea ce am putea pierde din vedere cînd punem accent pe pavilionul corăbiilor este natura încărcăturii, care s-a schimbat radical în cursul secolului al XVII-lea. În lungul secol al XVI-lea, comerțul din Marea Baltică consta în primul rînd din scurgerea spre vest a grînelor (și în acest caz portul Gdansk era de o importanță crucială) și spre est a texturilor. Stagnarea economică din secolul al XVII-lea a făcut ca acest comerț să dispară, dar numai în deceniile de la mijlocul secolului, cînd a avut loc o adevărată „dezintegrare a regiunii baltice”.<sup>148</sup> Declinul exporturilor de cereale a fost urmarea prăbușirii prețurilor pe plan mondial care a dus la retragerea de pe piața internațională a regiunilor producătoare de grîne din Polonia și a ținuturilor de la est de Elba. Aceasta a însemnat, la rîndul ei, un declin al pieței pentru țesături tocmai în aceste zone producătoare de cereale, din cauza micșorării cantității de valută (amintiți-vă de *Kipper-und Wipperzeit*) și a reapariției producției artisanale locale în estul Europei, cu ajutorul căreia proprietarii de pămînt căutau să recupereze ceva din pierderile suferite datorită prăbușirii pieței cerealelor.<sup>149</sup>

Eficiența marginală a textilelor din Anglia față de cele olandeze și de cele produse local nu a fost atît de mare ca acestea să poată supraviețui în regiunea baltică, unde cererea era redusă, datorită faptului că „nu putea pune problema reducerii absolute a prețurilor”.<sup>150</sup> Compania Eastland primise un sprijin deosebit de important din partea Coroanei tocmai pentru că aceasta exporta țesături vopsite și prelucrate, creînd astfel locuri de muncă.<sup>151</sup> Cînd compania nu a mai pus accentul pe export ci pe import, aceasta a însemnat pierderea rolului său privilegiat, mai ales că Anglia se orienta din ce în ce mai mult spre reexport și spre rolul de antrepozit. Dar ce se importa? Prețul cerealelor, produsul importat în mod tradițional, se prăbușise. Întrucît stagnarea economiei mondiale - cauza prăbușirii comerțului cu cereale - a dus la rivalitatea comercială acută între cele trei puteri din centru și pentru că această rivalitate a degenerat adesea în războaie (îndeosebi războaie navale), a apărut o cerere dublă pe care regiunea baltică putea s-o satisfacă: materiale pentru construcția de nave și fier.

Aceste materiale erau, desigur, importate de multă vreme din regiunea baltică, însă „problema aprovizionării înainte de 1650 [nu fusese] niciodată acută”.<sup>152</sup> Acum ajunsese într-o stare critică din trei motive: se dezvoltaseră construcția de nave și construcția de locuințe (îndeosebi după marele incendiu din Londra), iar construcțiile anterioare epuizaseră atât de mult cheresteaua Angliei (și spre sfârșitul secolului, cheresteaua Irlandei), încât lipsa acestui produs „atinsese... dimensiunile unei crize naționale”.<sup>153</sup> Și aici ajungem la o deosebire esențială dintre Anglia și Franța: pentru că Franța era mult mai mare ca suprafață, poseda o cantitate considerabil mai mare de lemn, iar în vremea lui Colbert ea părea să fi fost cu mult înaintea Angliei în acest domeniu.<sup>154</sup> Desigur, materialul lemnos al Franței era de o calitate necorespunzătoare pentru construcția de nave, în timp ce lemnul din nordul Europei era de calitate superioară; dar Franța a avut cheresteaua sa proprie. Problema care se punea pentru francezi era dacă numai diferența de calitate a lemnului pentru construcția de nave merita efortul suplimentar de timp, bani și stratageme politico-militare în vederea obținerii din alte părți a cherestelei. Răspunsul pare să fi fost în mare măsură negativ.<sup>155</sup> Englezii nu și-au permis luxul unei opțiuni; ei *trebuiau* să obțină cheresteaua din afara țării. De aceea au depus eforturi mari în regiunea baltică și, *mai mari* decât francezii, în America de Nord.

Oferta mai mare de cherestea pe piața internă a Franței a avut două efecte indirecte importante și cu bătaie lungă. În primul rând, a împins comerțul baltic din punct de vedere geografic spre est, de la Gdansk la Königsberg, apoi spre Riga și spre Narva, în cele din urmă începînd să cuprindă Rusia și Finlanda, prin porturile Stockholm și Viborg.<sup>156</sup> Cel de-al doilea efect de și mai mare importanță l-a constituit faptul că Anglia a fost determinată să-și dezvolte resursele carbonifere. Un recent calcul arată că producția de cărbune a crescut cu circa 60 % în întreg secolul și cu 370 % de la nivelul cel mai scăzut din 1650 pînă la cel mai înalt în 1680.<sup>157</sup> Impulsul pentru înlocuirea lemnului cu cărbune pentru încălzire și pregătirea mîncării l-a dat pentru prima dată Iacob I, dar a luat avînt cu adevărat în urma întreruperii importurilor cauzată de războaiele anglo-olandeze. Mai tîrziu, industriașii au început să caute procese



tehnologice care să permită folosirea cărbunelui și, prin 1738, un observator francez scria despre cărbune că ar fi „sufletul industriei engleze”.<sup>158</sup>

În afară de materialele de construcție navală, celălalt produs importat din regiunea baltică a fost fierul. La începutul secolului al XVII-lea, fierul reprezenta 2 % din importurile engleze din regiunea baltică, iar la sfârșitul acestuia 28 %.<sup>159</sup> Fierul însemna Suedia, și era un produs industrial, rezultatul prelucrării minereului. Pentru ce Suedia a avut în perioada aceea un rol atât de important în producerea fierului? Trebuie să ne amintim că înainte de sfârșitul secolului al XVIII-lea, mangalul constituia principala sursă de energie pentru topirea fierului. Avînd în vedere că transportul atât al metalului cît și al combustibilului era costisitor, era ideal ca ambele elemente să fie într-unul și același loc. (De fapt, fierul se găsea în mai mare măsură și mai din abundență decît pădurile.) În Suedia se găseau atât minereu de bună calitate, cît și o mare cantitate de mangan.<sup>160</sup> Anglia și Franța aveau și ele mai multe topitorii - ale Franței fiind probabil mai mari, în primul rînd din cauza unei „mai reduse penurii de combustibil”. Rezultatul a fost că Anglia a devenit un important importator de fier suedez pentru a-și suplimenta propria producție, în timp ce Franța „nici nu a importat, nici nu a exportat acest metal”.<sup>161</sup> Cu alte cuvinte, Franța producea cantitatea care-i era necesară și de aceea nu „avea nevoie” de comerțul cu regiunea baltică. Fierul suedez a jucat un rol major în ridicarea Suediei la nivelul de putere semiperiferială în economia mondială. Vom trata acest aspect al temei mai tîrziu. Deocamdată, problema pe care vrem s-o subliniem este aceea a efectelor diferențelor existente ca mărime și resurse dintre Anglia și Franța asupra structurii comerțului lor exterior. Industria se dezvolta în ambele țări; era necesar tot mai mult fier,<sup>162</sup> dar mai mult fier cerea, în schimb, mai mult combustibil. Motivul pentru care Anglia a trebuit să se îndrepte, mai devreme decît Franța,<sup>163</sup> spre cărbune drept combustibil și spre importul de fier a fost mai mult o chestiune de ecologii diferite decît de niveluri deosebite de industrializare.

Cele mai șocante și mai importante deosebiri între Anglia și Franța au apărut probabil în comerțul din zona Atlanticului. Volumul comerțului transatlantic al Angliei

era mult mai mare decât acela al Franței. În afară de aceasta, Anglia a creat în această perioadă colonii în emisfera occidentală, în timp ce colonizarea franceză se făcea lent și fără rezultate. Cele două fenomene sînt de fapt legate între ele. Prin anul 1700, Anglia era țara „cea mai importantă în Atlantic”.<sup>164</sup> De ce era așa ? Am mai arătat că olandezii au dominat comerțul european; și li se părea mai rațional să urmeze calea deja bătătorită decât să aleagă mijloace mai dificile. Cum s-a făcut, totuși, că francezii nu s-au angajat și ei, alături de englezi, în comerțul transatlantic ? Sau mai bine spus, de ce, între 1660 și 1700, englezii au înregistrat succese mult mai mari decât francezii ? Faptele par a fi clare. În secolul al XVII-lea în emisfera vestică au luat ființă 28 noi unități separate de colonizare; 3 olandeze, 8 franceze și 17 engleze; în anul 1700, englezii aveau 350.000-400.000 de supuși (inclusiv sclavi), față de 70.000 de supuși cît aveau francezii, iar în coloniile prospere din Caraibe erau de două ori mai mulți englezi decât francezi.<sup>165</sup> Canada franceză și Louisiana nu puteau să rivalizeze cu așezările britanice din America de Nord în ceea ce privește numărul populației sau volumul producției. Între 1600 și 1700, Anglia a desfășurat un amplu comerț european de *reexport* al produselor din colonii, un nou vast comerț de antrepozit aducător de profituri.<sup>166</sup> Într-adevăr, una din cele mai importante consecințe ale Actului de navigație a constituit-o modul în care transportatorii englezi au reușit să monopolizeze comerțul spre propriile lor colonii, la care trebuie adăugat marele lor succes în domeniul contrabandei în America spaniolă.<sup>167</sup>

Desigur, francezii au transportat tutun și zahăr peste Oceanul Atlantic, exact așa cum au făcut și englezii, cantitatea totală fiind însă mai mică, iar piața internă a Franței a absorbit în mare măsură produsele importate, lăsînd mici disponibilități pentru reexport. În comparație cu englezii, francezii aveau în cele două Americi mai puțini producători - coloniști, muncitori legați prin contract și sclavi; și de aceea ei produceau mai puțin.<sup>168</sup> La întrebarea de ce francezii au avut mai puțini producători nu este ușor de răspuns. Știm că cele două țări aveau într-o oarecare măsură poziții diferite față de emigrarea unor grupuri religioase disidente. De fapt, englezii încurajau astfel de emigrări, sau cel puțin nu le descurajau, în timp ce Ludovic al XIV-lea interzicea

hughenoșilor să se stabilească în cele două Americi, declarînd că el „nu și-a făcut regatul catolic pentru a-și preda coloniile unor eretici”.<sup>169</sup>

Se pare că ne-am reîntors la explicația obișnuită a deosebirilor dintre cele două țări - Anglia era constituțională și relativ liberală, iar Franța era absolutistă și autoritaristă. Intervine, însă, un fapt curios. În 1687-1688, imediat după revocarea edictului de la Nantes, regele Franței *amenință* că hughenoșii prinși în tentativa de a „fugi” peste hotare (probabil în alte țări europene) vor fi deportați în Mississippi, Canada, Martinica, sau în alte locuri din cele două Americi. Această amenințare era semnificativă, cel puțin după cum afirma Scoville, deoarece „amenințarea de a fi transportați peste Atlantic a înspăimîntat pe hughenoși și alți convertiți mult mai mult decît posibilitatea de a fi fost legați în lanțuri pe viață la galere.”<sup>170</sup> Avînd în vedere aceste fapte, se pare că nu considerațiile de ordin religios i-au determinat pe francezi să nu trimită mai mulți coloniști. Probabil francezii nu au fost interesați în aceeași măsură ca și englezii în colonizări.

Ce a determinat interesul față de acest tip de colonii? Cred că aici ajungem la partea delicată a problemei. Coloniile din cele două Americi serveau două scopuri. În primul rînd ele reprezentau o sursă a așa-numitelor produse tropicale - zahăr, bumbac, tutun - care aveau nevoie de o climă pe care cea mai mare parte a Europei nu o avea. Zona extinsă a Caraibelor (inclusiv Brazilia și partea de sud a Americii de Nord) era din punct de vedere ecologic corespunzătoare, și atît Anglia cît și Franța au creat colonii în această regiune în scopul mai sus amintit. Deosebirile în acest domeniu erau relativ minore, deși Anglia a înregistrat probabil un succes mai mare decît Franța. Cel de-al doilea scop, ceea ce reprezenta o funcție complet diferită a coloniilor, era de a servi ca piață de desfacere a produselor manufacturate și a reexporturilor. Coloniile din regiunile tropicale erau o piață slabă tocmai pentru că ele tindeau să folosească munca obligatorie în scopul de a menține scăzute costurile de producție. Revenea coloniștilor europeni cu un nivel de trai relativ ridicat să creeze venituri colective suficient de mari pentru a putea servi acestei funcții.

Anglia a dezvoltat asemenea colonii, ceea ce Franța n-a făcut. Să fie oare faptul că Franța avea mai puțină

nevoie de piețe sau că ea își găsea piețele în diverse alte locuri ? Ne întoarcem din nou la suprafață. Nu putea Franța să vîndă mai mult din produsele sale pe piața internă ?<sup>171</sup> Anglia avea nevoie de Europa ca piață de desfacere (pentru mult timp prin intermediul Provinciilor Unite),<sup>172</sup> și avea de asemenea nevoie să-și creeze colonii în America de Nord.<sup>173</sup> Totul este o chestiune relativă. Confruntate cu aceeași problemă a recesiunii mondiale, atît Anglia cît și Franța au avut reacții mercantile îndreptate la început împotriva Provinciilor Unite, apoi îndreptate una împotriva celeilalte; în Anglia, însă, totul ducea spre o oarecare concentrare asupra comerțului exterior. Aceasta a determinat o autoconsolidare: ca rezultat al necesității de a face comerț, a avut nevoie de nave, apoi de materiale de construcție a navelor, apoi de produse cu care să cumpere materialele respective, apoi de cumpărători în colonii ai produselor manufacturilor în dezvoltare. Cantitatea ar putea chiar să explice pentru ce englezii au dezvoltat comerțul triumphiular, iar francezii nu. Existența mai multor nave a dus la o mai mare preocupare față de traficul într-un singur sens și subutilizarea navelor, pentru care comerțul triumphiular constituia o soluție;<sup>174</sup> aceasta, evident, a demonstrat și mai mult utilitatea așezărilor coloniale. Și, ca o ultimă cotitură, comerțul transatlantic mai intens al Angliei a dus la un reexport mai activ, care a creat în Anglia un important grup de presiune antimercantil;<sup>175</sup> aceasta explică, poate, evoluțiile diferite din secolul al XVIII-lea.

Se susține adesea că un alt factor important care a contribuit la progresul economic al Angliei a fost combinația dintre absența taxelor vamale și îmbunătățirea sistemului de transport intern (înlăturarea stăvilarelor, consolidarea malurilor, adîncirea albiei riurilor, construirea unor ecluze și scurtarea drumurilor prin săparea de canale).<sup>176</sup> Deși creșterea costurilor rezultate din taxele vamale din Franța a fost relativ mică, și să nu uităm că acest lucru este valabil numai în privința comerțului din afara celor Cinci Mari Ferme, în general transportul în Franța era scump, afirmă Léon și Carrière. Ei sînt puși în încurcătură: „Ne este greu să mai adăugăm ceva despre o problemă atît de complicată”.<sup>177</sup>

N-ar fi oare mai bine să analizăm problema în felul următor? Costurile transportului în interiorul Angliei pot să nu fi diferit mult de costurile transportului în cadrul

zonei tarifare din nordul Franței. Luînd în considerare faptul că din Anglia se ieșea pe mare, iar din zona tarifară din nordul Franței se ieșea, cel puțin în parte, dacă nu în primul rînd, pe uscat, și întrucît aceasta se întîmpla exact în perioada în care transportul pe mare devenise considerabil mai ieftin decît transportul pe uscat, dilema Angliei privind lipsa unei piețe în interiorul frontierelor sale s-a transformat într-un avantaj.<sup>178</sup> Explicația constă probabil în faptul că Franța era *mai înzestrată* din punct de vedere al resurselor economice decît Anglia. Avea nevoie de mai puține produse din afara țării care s-o impulsioneze să-și dezvolte comerțul „exterior”. Este posibil ca dezvoltarea comerțului exterior să nu fi contat prea mult în îndelungata perioadă de recesiune, dar poate tocmai aceasta a pregătit Anglia mai bine - din punct de vedere economic, politic și militar - pentru a profita de noua expansiune economică de la mijlocul secolului al XVIII-lea.<sup>179</sup>

Trebuie acum să ne îndreptăm atenția spre modul în care au făcut față Anglia și Franța problemei finanțării producției și comerțului. Este necesar să examinăm trei probleme spinoase: rolul metalelor prețioase în comerțul din această perioadă (probabil marea preocupare a mercantiliștilor); disponibilitatea și fluxul metalelor prețioase din perioada respectivă; și impactul finanțelor publice asupra funcționării sistemului în ansamblul său. Geoffrey Parker susține că în perioada dintre anii 1500 și 1730 a avut loc o „revoluție financiară” care a constituit preludiul esențial al Revoluției industriale și care a însemnat două lucruri pentru finanțele particulare - concentrarea facilităților de credit într-un număr mic de centre și, „legat de aceasta, dezvoltarea unui sistem internațional de plăți multilaterale”.<sup>180</sup> În legătură cu sensurile echivoce ale cuvîntului *dezvoltare*, substantiv care înseamnă proces, există o întreagă controversă. În ce măsură plățile erau de fapt multilaterale? Sau poate mai exact, cînd a devenit preponderentă multilateralitatea plăților, astfel încît negustorii, ca și guvernele, să fi putut conta pe ea în calculele lor ?

Dezbaterea a avut loc în cadrul unui binecunoscut schimb de opinii care s-a declanșat din cauză că Charles Wilson a fost nemulțumit de faptul că Eli Heckscher a respins logica mercantilă (și într-adevăr avea tot dreptul să fie nemulțumit). Wilson susține că, avînd în vedere că

...derea de la un sistem de plăți bilateral la unul multilateral a avut loc abia în secolul al XVIII-lea, preocuparea mercanților în secolul al XVII-lea pentru asigurarea unei cantități cât mai mari de monede a fost justificată.<sup>181</sup> Heckscher răspunde: „comerțul multilateral și arbitrajul existau încă în Evul Mediu - poate chiar înainte de acesta” - și că mijloacele „prin care...se efectua acest comerț multilateral” este o „chestiune secundară”.<sup>182</sup> Fluxul metalelor prețioase a constituit numai unul din mijloacele de a realiza reglementarea plăților multilaterale; exista, de asemenea, fluxul cambiilor, fără a căror „folosire universală” comerțul multilateral nu „putea continua”. Replica lui Wilson este următoarea: cert, a existat un *oarecare* comerț multilateral și o *oarecare* folosire a cambiilor, dar acestea erau „legate” de lingourile sau de monedele de metal prețios de care depindea volumul comerțului (îndeosebi în regiunea baltică); fără metale prețioase, comerțul s-ar fi „restrîns din cauza revenirii mai mult sau mai puțin la condiții bilaterale”.<sup>183</sup>

Comentînd pe marginea acestei dispute, Jacob Price acuză ambele părți de „imprecizie în privința realității istorice” și pentru faptul că apreciază întreaga perioadă mercantilă ca statică. Cambiile, spune el, au apărut în Evul Mediu nu numai din rațiuni de garantare sau simplificare a plăților, „ci, în parte, pentru a compensa relativa insuficiență a metalului prețios”. El susține că de la mijlocul secolului al XVI-lea pînă în 1660, oferta de argint pe plan mondial a crescut, permițînd comerțului să se dezvolte, dar că după 1660, oferta de argint s-a restrîns, ceea ce a dus la folosirea mai largă a cambiilor, cît și la intensificarea fluxului de mărfuri în scopul „echilibrării comerțului”.<sup>184</sup> Price se situează astfel pe o poziție de compromis, dînd dreptate lui Wilson pentru prima jumătate a secolului al XVII-lea, iar lui Heckscher pentru cea de-a doua. Pentru Price, diferența este explicată de cantitatea de metale prețioase disponibile. Sperling îl susține pe Price, fiind de acord că anul 1660 reprezintă momentul crucial al modificării sistemului de plăți, după care a existat un centru internațional de „cliring” Amsterdam-Londra, care „s-a

---

\* Noțiunea de centru internațional de cliring este folosită în sensul de centru financiar internațional în care se făcea reglementarea plăților internaționale. (N.T.)

extins pentru a satisface necesitățile unui sistem de comerț mondial în plină expansiune”,<sup>185</sup> făcând astfel posibilă Revoluția industrială. În cadrul acestei controverse, Rudolph Blitz adaugă, reamintindu-ne în mod util, că metalele prețioase sînt și marfă și bani.

„Dacă o țară nu produce altceva decît aur, pe care îl exportă restului lumii în schimbul bunurilor de consum și de investiții, este mai rațional să considerăm acest export ca «export al aurului ca marfă» decît ca pe un simptom al unui echilibru nefavorabil.”<sup>186</sup>

Această afirmație este absolut corectă și de aceea întrebarea pentru ce metalele prețioase s-au scurs în secolul al XVII-lea pe anumite canale mai mult decît prin altele, este tot atît de importantă ca și locurile spre care acestea s-au îndreptat. Trecînd în revistă diversele zone comerciale, observăm că disputa inițială dintre Wilson și Heckscher s-a concentrat asupra comerțului baltic, Wilson susținînd că „regiunea baltică a fost canalul prin care a dispărut mult argint american pe care Spania l-a ipotecat la Amsterdam pentru exporturile olandeze.”<sup>187</sup> Totuși, la o analiză mai atentă, constatăm inexactitatea faptului că, în ansamblul său, comerțul baltic avea nevoie de export de argint. Hinton consideră că prin anul 1660 exportul de argint era necesar în cazul comerțului Angliei cu trei regiuni - Indiile de Est, Turcia și Norvegia - o necesitate „care nu se aplica neapărat și comerțului cu țările din Răsărit.”<sup>188</sup> Comentînd afirmațiile lui Wilson despre regiunea baltică, Åström susține că moneda de argint a fost exportată în Norvegia și Rusia, dar deloc, sau aproape deloc, în zone comerciale cu cifre de afaceri mari, în țările baltice și în Suedia propriu-zisă.<sup>189</sup> În afară de aceasta, Sperling insistă că există „mărturii din belșug” care vorbesc despre folosirea cambiilor în regiunea baltică, și atît Hroch cît și Glamann sugerează că deficitul comerțului baltic a fost probabil compensat de o balanță comercială excedentară în negoțul pe uscat est-vest.<sup>190</sup> Atunci unde s-au scurs metalele prețioase? Se pare că s-au deplasat spre Norvegia și Rusia, și, probabil spre Turcia, și, cel mai important, spre Indiile de Est, precum și spre un alt loc - Olanda. Indiile de Est și Olanda - ce împerechere curioasă! Această scurgere de metale prețioase înspre cele două regiuni s-a produs foarte diferit ca formă și scop.

Dales susține că Wilson are dreptate, dar nu în ceea ce privește regiunea baltică; el afirmă că argumentele lui Wilson sînt valabile în primul rînd în cazul comerțului dintre Europa și „Orient”<sup>191</sup>. Lucrarea lui Chaudhuri pare să nu lase nici o îndoială în ceea ce privește scurgerea persistentă de metale prețioase din Anglia spre India între 1600 și 1750. Dar ce semnificație a avut acest lucru? Referitor la începuturile secolului al XVII-lea, Chaudhuri spune :

„Întrucît Compania Indiilor de Est începuse să facă negoț local pe piețele Asiei, s-ar putea susține că jumătate din exportul de metal prețios lua forma exportului de capital, care, atunci cînd era investit în fabricile din Asia ale Companiei, aducea profituri mari cu care se puteau face, cel puțin în parte, cumpărările de mărfuri care urmau să fie importate de Europa.”<sup>192</sup>

Totuși, efectuarea acestor importuri presupunea că anumite produse (în special mirodeniile) erau cumpărate ieftin din Asia și vîndute scump în Europa. În termeni bănești, Chaudhuri descoperă „cauza scurgerii metalului prețios... într-un marcat și considerabil decalaj al valorii aurului și a argintului, comparativ cu prețurile mărfurilor din cele două continente”.<sup>193</sup> Dar de ce apare acest decalaj?

Cînd Chaudhuri tratează perioada dintre anii 1660 și 1720,<sup>194</sup> el sugerează că negoțul din Indiile de Est „lua și el un caracter multilateral”. Cu toate acestea, datele pe care le prezintă nu indică un declin semnificativ al exportului de metale prețioase - chiar dimpotrivă. În general, afirmă el, metalul prețios a continuat să reprezinte 70-90 % din valoarea totală a exportului anual, ceea ce demonstrează că „factorii economici care stau la baza comerțului dintre Europa și Indii nu s-au schimbat fundamental în secolul al XVII-lea și la începutul secolului al XVIII-lea.” În ceea ce privește Olanda, cifrele indică faptul că din 1672 pînă în 1695 ea a primit 70-90 % din întreaga cantitate de metale prețioase și monedă exportate din Anglia<sup>195</sup> și că din 1699 pînă în 1719 a continuat să mai primească din Anglia „cele mai mari transporturi de metal prețios”.<sup>196</sup>

Un alt detaliu care trebuie avut în vedere este că metale prețioase înseamnă atît argint cît și aur, și este clar că acestea nu s-au deplasat fără discernămint. Au existat



anumite raporturi între cantitățile de aur și de argint, și acestea variau; dar existau oare tipare ce trebuiau respectate? Herbert Lüthy sugerează un astfel de tipar foarte important prin care atât aurul cât și argintul veneau, cel puțin în cea mai mare parte a lor, din afara Europei propriu-zise. Europa reexporta apoi în Asia argintul pe care îl primea, în bună măsură, din America, „aproape în întreaga Asie circulația monetară bazându-se pe monometalismul-argint.“<sup>197</sup> Aurul a jucat, însă, un rol diferit în economia mondială europeană. El „a venit în Europa pentru a rămîne acolo, servind în principal ca masă monetară de manevră pentru lichidarea datoriilor decurgînd din operațiuni comerciale de amploare și pentru efectuarea plăților la nivel statal între țări europene“.<sup>198</sup>

Să ne reîntoarcem acum la deosebirile existente în comerțul din cadrul economiei mondiale capitaliste și comerțul dintre orice sistem mondial și zona externă. În acest caz, sistemul mondial este economia mondială europeană, iar zona externă este reprezentată în primul rînd de Indiile de Est, precum și de Norvegia, Rusia și poate Turcia. Pentru facilitarea plăților comerciale în cadrul sistemului, este nevoie de *monedă* (în cazul economiei mondiale europene, argintul și cuprul pe baza cotațiilor zilnice, sprijinite de aur). Evident, hîrtia (cambiile) a servit și ea acestui scop. Ne-am aștepta ca asemenea plăți să fie în esență multilaterale și să fie efectuate în primul rînd prin hîrtie, cu reglări ocazionale de conturi prin transferuri de aur la centrul internațional financiar (care în secolul al XVII-lea era Amsterdam). În plățile dintre două zone economice, fiecare dintre ele fiind externă față de cealaltă, „moneda“ nu este folosită. Plata este relativ bilaterală și este efectuată în mărfuri care sînt evaluate invers - în acest caz, argintul Europei a fost schimbat întîi pe mirodenii și mai tîrziu pe stamba din Indiile de Est. Moneda sau metalele prețioase care au fost aduse în Asia (și Rusia) au fost folosite într-o mare măsură „pentru tezaurizare sau bijuterii“,<sup>199</sup> iar „balanța comercială“ (dacă refuzăm să considerăm argintul ca marfă) a fost în *mod continuu* nefavorabilă și în mare măsură bilaterală pentru o lungă perioadă de timp. Aceste două elemente constituie tocmai dovada că Indiile de Est au rămas *externe* pentru economia mondială europeană. Faptul că negoțul Europei occidentale cu țările baltice (și

Suedia) a fost în bună măsură reglementat multilateral și pe bază de cambii constituie, pe de altă parte, dovada că ambele zone comerciale făceau parte dintr-un singur sistem economic.

Producerea aurului și a argintului ca marfă a făcut din cele două Americi o zonă periferică a economiei mondiale europene în măsura în care marfa respectivă era esențială funcționării acestei zone a economiei mondiale, și era esențială atîta timp cît a fost folosită ca *bani*. Dacă *toate* metalele prețioase din cele două Americi s-ar fi scurs spre Asia, acestea ar fi devenit încă o zonă externă, iar Europa ar fi fost doar o axă a trei zone - America, Europa și Asia -, obținînd produsele de lux din Asia la prețul la care își trimitea produsele în cele două Americi. Dar acestea nu erau interesate să facă schimb de metale prețioase și, în mod sigur, nici să exploateze zăcămintele de argint și aur. De aceea, europenii au pus la început mîna pe aurul incașilor, apoi au extras argintul din minele de la Potosí și din Mexic, căutînd mereu noi regiuni miniere (din care aurul brazilian va deveni curînd cel mai important). Ei au trimis coloniști să controleze din punct de vedere politic cele două Americi și să supravegheze activitățile economice, importînd în același timp de aici forță de muncă. Pe scurt, europenii au încorporat cele două Americi în zona lor de economie mondială, în primul rînd pentru că aveau nevoie de o bază solidă de resurse financiare pentru un sistem capitalist în dezvoltare și în al doilea rînd pentru a folosi surplusul în comerțul cu Asia. Cînd, în 1663, englezii au anulat daunele-interese la exportul de metale prețioase în regiunea baltică,<sup>200</sup> n-au făcut-o ei oare pentru că regiunea baltică era de fapt integrată într-un sistem de plăți multilaterale?

Avea deci vreo justificare îngrijorarea mercantiliștilor față de scurgerea metalelor prețioase? Da; avea, pentru că mișcarea metalului prețios ca *monedă* era unul din mecanismele prin care puterea hegemonică își asigura un avantaj în plus. Fiind preocupați de mișcarea metalelor prețioase, mercantiliștii englezi (și într-o mai mică măsură cei francezi) nu erau oare îngrijorați de deplasarea monedei *spre Olanda* și a mărfurilor prin Olanda?<sup>201</sup> Dacă deplasarea argintului spre Indiile de Est era adevărata problemă, de ce nu s-a încercat niciodată în mod serios stăvilirea acesteia? Mișcarea metalelor

prețioase în interiorul economiei mondiale europene a depins, în schimb, nu numai de mecanismele lichidării datoriilor, ci și de controlul asupra creării mărfii, ca și de totalul ofertei disponibile. Sub acest aspect ni se prezintă problema așa-numitei penurii a metalelor prețioase din secolul al XVII-lea.

Se susține că producția de argint a scăzut în secolul al XVII-lea și că producția de aur a stagnat, în timp ce importurile Spaniei de metale prețioase din cele două Americi s-au redus brusc.<sup>202</sup> Morineau, reanalizând mișcările metalelor prețioase spaniole, se arată sceptic față de faptele examinate, îndoindu-se chiar și mai mult de interpretările care se bazează pe aceste fapte:

„În orice caz... nu mai putem aborda secolul al XVII-lea în termenii unei crize generale și generalizate; și cu atât mai puțin sub aspectul unei lipse acute de aur și argint, fie la sursă, în America, fie la sosirea sa în Europa. Adevăratele probleme sînt altele.”<sup>203</sup>

Morineau nu vrea să nege o scădere a cantității de metal prețios care ajungea în Spania, deși crede că cifrele obișnuite sînt exagerate; dar se îndoiește că aceasta s-a datorat unei tendințe pe termen lung. El susține că a fost rezultatul unui șir de factori economici accidentali și are îndoieli și mai mari că recesiunea economică a economiei mondiale europene (în măsura în care admite că a existat o astfel de recesiune) poate fi explicată prin modificarea ofertei de metale prețioase.

Ambele probleme merită să fie discutate. De ce au scăzut importurile de metale prețioase? Evident, aceasta s-a datorat unei scăderi fie a ofertei, fie a cererii. Explicația cea mai frecventă se referă la scăderea ofertei. Resursele de metale prețioase ușor accesibile fuseseră epuizate, exploatate peste măsură. Extracția de metale prețioase era acum mai costisitoare. Trebuia să treacă timp pînă a se descoperi noi zăcămintele. Se argumentează că expansiunea din secolul al XVI-lea epuizase această resursă principală la un anumit nivel de tehnologie și că, drept urmare, a apărut o lipsă de capital care a dus la recesiune. La aceasta Morineau răspunde că în jurul anului 1620, „cînd sosirile de aur și argint au devenit rare”, oamenii au fost aceia care „împreună cu... elementele naturii au determinat această situație”.<sup>204</sup> Pentru el era o chestiune legată de influența oamenilor în

primul rînd și „probabil după aceea de elemente“, și nu invers.

Metalele prețioase, ca orice marfă, au prețul lor, și o inflație generală a prețurilor, principala caracteristică financiară a secolului al XVI-lea, înseamnă adeseori o scădere a prețului acestor metale. Dar metalul prețios ca monedă este doar un singur element în cadrul unui schimb real.<sup>205</sup> Importul metalelor prețioase în perioada aceea a scăzut. Era „efectul Drake“, spune Morineau, „versiunea «modernă» a sabiei lui Damocles.“<sup>206</sup> Dacă vasele de corsari au atacat relativ puține convoaie, ele aveau cu toate acestea, după cum afirmă Morineau, un impact „mai subtil, mai eficace, mai dăunător“: produceau întârzieri, care în cele din urmă duceau la faliment. În afară de „efectul Drake“ de la sfîrșitul secolului al XVI-lea, a mai apărut „efectul Blake“ de la jumătatea secolului al XVII-lea, care „a exterminat *Carrera*“<sup>207</sup> (terminen pentru definirea transportului metalelor prețioase dinspre coloniile din America hispanică în Spania).

Totuși, aceste jafuri militare n-au făcut decît să mărească prețul metalelor prețioase. Dacă erau tot atît de mult căutate ca înainte, pentru ce nu s-a putut ca acest cost să fie trecut asupra consumatorului? De ce nu s-au trimis mai multe vase? Nu trebuie să ignorăm realitățile recesiunii; cauza ei principală nu a fost reducerea ofertei metalelor prețioase, ci o diminuare a cererii. O scădere a ofertei a servit puterii hegemonice la începutul secolului al XVII-lea deoarece Olanda, datorită avantajului ei în domeniul producției și al comerțului, putea atrage în mod disproporționat metalele prețioase existente<sup>208</sup>. Cînd oferta a devenit cu adevărat deficitară, metalele prețioase au devenit baza unui sistem de investiții lucrative. Pe la mijlocul secolului, negustorii olandezi lăsau la Londra metalele prețioase pe care le primeau drept plată de la clienții lor englezi, pe care au început să le împrumute cu o rată a profitului de 5-7%, creînd astfel un mecanism „care cu timpul avea să facă să scadă presiunea asupra capitalului în formele sale «solide»“<sup>209</sup>.

Am adoptat o cale ocolită pentru a ajunge la tema noastră, disponibilul metalelor prețioase în cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea și semnificația acestora în cadrul rivalității anglo-franceze. Avînd în vedere că ritmul producției metalelor prețioase era mai mic decît

cel al altor mărfuri, pe măsură ce secolul se scurgea, disponibilitățile de metale prețioase se reduceau. Penuria metalelor prețioase a început să se simtă, ceea ce a dus la noi căutări de aur și argint.<sup>210</sup> Lüthy se îndoiește că Franța era într-o situație mai rea decât alte țări în acele momente de penurie, și observă că, în anii de pace, Franța a avut o balanță comercială foarte bună. Considerînd Franța atît ca stat cît și ca o zonă de schimb monetar, afirmă el, aviditatea sa după monedă metalică nu a fost, spre deosebire de Olanda și Anglia, „temperată de nici o instituție care ar fi putut să-i procure prompt și în cantități mici alte mijloace monetare de circulație, de economii sau - nu mai puțin important - bogății tezaurizate”.<sup>211</sup>

Ca de obicei, o astfel de explicație nu face decît să ne dea cu un pas înapoi. Vechea coloană vertebrală a Europei dezvoltase de mult structuri bancare. În secolul al XVII-lea, Olanda a făcut și ea la fel, ca o consecință naturală a hegemoniei sale. De ce Anglia a fost mai capabilă decît Franța să urmeze această cale la sfîrșitul secolului al XVII-lea? Nu pot da un răspuns clar, dar fac două remarci legate între ele. În primul rînd, în cadrul economiei mondiale europene, folosirea pe plan social a celor trei monede metalice s-a produs (și încă se mai produce) mai mult sau mai puțin după cum urmează: aurul pentru lichidarea datoriilor externe și afaceri de stat - (inclusiv pentru tazăurizare), argintul - pentru comerțul intern de amploare, iar cuprul - pentru necesitățile gospodăriilor și micile nevoi comerciale. Deoarece, așa cum am mai explicat, produsele franceze au fost vîndute în cea mai mare parte pe piața Franței, iar cele engleze (și olandeze) mai mult pe piețele externe, cei doi rivali s-au îndreptat spre „monometalism *de facto*” - argintul pentru Franța și aurul pentru Anglia.<sup>212</sup>

Cea de-a doua observație este legată de rolul monedei de cupru sau mai degrabă de baterea ei, „coșmarul secolului”.<sup>213</sup> Spooner susține că între măsura în care circula aurul și argintul (în contrast cu tezaurizarea lor) și circulația monedelor de cupru și a scrisorilor de credit exista o relație inversă. Ultimele două au mers mîna în mîna,<sup>214</sup> în condițiile economiei mondiale; dar nu erau ele oare alternative în condițiile unei politici naționale? Statul francez a căutat în întreg secolul al XVII-lea să evite cu orice preț<sup>215</sup> deprecierea

*livrei tournois*, dar a înregistrat un succes relativ doar în epoca lui Colbert.<sup>216</sup> Nu avem oare aici încă un exemplu de felul în care mărirea unui stat constituie un factor în economia mondială? Statul francez, care trata problemele interne prin prisma economică, iar pe cele externe prin prisma politică, era orientat spre argint; și era incapabil să împiedice nenorocirea unei expansiuni a cuprului în timpul lipsei argintului, cu excepția momentului în care a încercat să schimbe mecanismul politico-economic (epoca lui Colbert). Statul englez, tratând problemele externe prin prisma economică (pentru că așa a fost nevoit să facă), dar pe cele interne prin prisma politică, era orientat spre aur; de aceea, el era dispus să lucreze cu o rețea internațională de afaceri bancare în aur și putea să folosească mai curînd bancnota decît cuprul.

Care era atunci statul „puternic”? În mod normal întrebarea nu comportă îndoială. Nu era Ludovic al XIV-lea personificarea monarhului absolut? Iar dilemele Franței nu au rezultat oare din faptul că statul și aristocrația au sugrumat împreună întreprinderea burgheză? Totuși, eu apreciez situația cu totul diferit. La începutul perioadei pe care o tratăm, în 1651, Provinciile Unite au reprezentat statul „puternic”. Spre sfîrșit, în 1689, Anglia și Franța erau amîndouă „mai puternice” decît Provinciile Unite și aproape egale una față de cealaltă. În secolul al XVIII-lea, Anglia va deveni mai puternică decît Franța, slăbiciunea statului francez și nu puterea lui fiind aceea care i-a pus în mișcare pe revoluționari în 1789. Evident, acest argument se învîrtește în jurul a ceea ce se înțelege prin puterea unui stat.

Într-o economie mondială capitalistă, proprietarii-producători doresc ca statul să îndeplinească, în folosul lor, două funcții-cheie. Ei vor ca statul să-i ajute să cîștige sau să-și mențină avantajul pe piață, limitînd sau extinzînd „libertatea” acestei piețe la un cost mai mic decît profitul mărit, indiferent dacă această intervenție a statului este pozitivă sau negativă. Acesta este interesul unui proprietar față de alți proprietari. În plus, proprietarii-producători vor ca statul să-i ajute să-și însușească o mai mare parte din surplus decît ar fi putut altfel, și de această dată la un preț mai mic decît profitul sporit rezultat, indiferent dacă și în acest caz rolul statului a fost activ sau pasiv. De aceea, pentru

proprietarul-productor, stat puternic nu este neapărat acela care posedă cel mai larg aparat de stat, nici statul cu cele mai arbitrare procese de luare a deciziilor. Foarte adesea este valabil opusul acestora.

Este inutil să mai spunem că puterea unui stat se corelează cu rolul economic al proprietarilor-productori ai statului respectiv în economia mondială; dar ca aceste afirmații să nu rămână simple tautologii, trebuie să avem câteva criterii *politice* independente ale acestei puteri. Sugerăm cinci astfel de criterii posibile: măsura în care politica statului poate sprijini în mod direct pe proprietarii-productori să concureze pe piața mondială (mercantilism); măsura în care statele pot afecta capacitatea altor state de a intra în competiție pe plan militar; măsura în care statele își pot mobiliza resursele pentru a-și îndeplini aceste sarcini de concurență și militare la costuri care să nu înghită veniturile (finanțele publice); măsura în care statele pot crea administrații care să permită executarea rapidă a deciziilor tactice (o birocratie eficace); și măsura în care normele politice reflectă un echilibru al intereselor proprietarilor-productori, astfel încât un „bloc hegemonic“ activ (pentru a folosi o expresie gramsciană) să poată forma o temelie solidă a unui asemenea stat. Acest ultim element, politica luptei de clasă, constituie cheia celorlalte.

Toate aceste criterii sînt de natură politică și nu economică, deoarece nu sînt criterii de eficiență a producției. În cele din urmă, desigur, criteriile politice și cele economice sînt legate între ele, pentru că eficiența producției face posibilă consolidarea statului, iar consolidarea statului dă noi valențe eficienței prin mijloace din afara pieței. Statele în care se află *cei mai* eficienți producători au mai puțină nevoie să intervină în mod activ pe piața mondială decît statele în care se află producători cu o eficiență mai mică. Avînd în vedere că eficiența producției este legată de abilitatea aparatului de stat în a interveni pe piața mondială, statele în care se află producătorii *cei mai puțin* eficienți nu pot fi „puternice“. Rolul statului pe piața mondială (care cuprinde, evident, și piața internă) este *indirect* legat de rolul economic al proprietarilor-productori care se află în interiorul statului. Statul este cel mai „activ“ în statele cu putere moderată. Retorica puterii (*l'Etat c'est moi*) înlocuiește adesea realitatea.

În interpretarea dată istoriei, *whiggii* consideră epoca modernă ca fiind o îndelungă căutare pentru slăbirea statului, proces apreciat ca sinonim cu progresul libertății umane. Această perspectivă pune brusc capăt anarhismului adoptat teoretic, dar numai atât. În măsura în care numeroși istorici marxiști au analizat Revoluția engleză în aceeași lumină, ei s-au făcut părtași la această mistificare.<sup>217</sup> Eu consider istoria modernă a statului mai curînd ca pe o căutare îndelungată pentru crearea unor structuri suficient de *puternice* pentru a apăra interesele unui grup de proprietari-producători din economia mondială împotriva altor grupuri de proprietari-producători, precum și, evident, împotriva muncitorilor.

În această privință, puterea militară constituie una din soluțiile care să ducă la eficacitate. J.H. Plumb le reproșează pe bună dreptate acelor istorici olandezi care apreciază extinderea puterii Olandei în perioada 1580-1640 ca pe un „miracol” datorită absenței aparatului de stat centralizat. El observă în mod corect că:

„Miracolul rezidă în faptul că, în ciuda puternicei rivalități dintre stat și orașe și a obstacolului permanent al încălcării drepturilor și privilegiilor, olandezii au fost în stare să creeze mari flote și armate și să le întrețină în principal din impozite. Și aceasta s-a realizat în mare măsură datorită generozității oligarhiei calviniste care avea o conștiință puternică și trainică a propriului ei destin de clasă și națiune.”<sup>218</sup>

A fost un miracol numai dacă considerăm absolutismul ca cea mai bună cale spre un stat puternic și nu un *pis aller*. O clasă burgheză cu conștiință de sine și încrezătoare în forța ei poate să *accepte* modificările colective necesare care în alte părți cer să impună un rege puternic, fără nici una din primejdiile acestei ultime forme de regim în care regele cel puternic ar putea să se amăgească asupra faptului că ar fi capabil să recreeze „monarhia universală” în economia mondială capitalistă. Tocmai de acest păcat, de a fi imitat pe Carol al V-lea, îl acuza Burckhard pe Ludovic al XIV-lea și mai târziu pe Napoleon.<sup>219</sup> Din slăbiciune s-a născut o nebunie.

Am vorbit deja despre cum și din ce cauză cele trei puteri din centru s-au întors una împotriva celeilalte ca urmare a dificultăților economice ale secolului al



XVII-lea și cum, după ce Anglia și Franța și-au concentrat energiile spre întărirea structurilor lor militare, Anglia a înfrînt Provinciile Unite pe mare, iar Franța pe uscat. Olandezii au avut de suferit din două motive. Ei *apărau* mai degrabă un avantaj decît îl căutau, ceea ce însemna că, pentru cel puțin o bună parte din clasa conducătoare, cheltuielile necesare pregătirii militare păreau adesea mai mari decît pierderile pe care le-ar fi cauzat lipsa de pregătire.<sup>220</sup> Aceasta este perpetua dilemă a celor bogați față de politica de asigurare; iar în domeniul militar trebuie să nu ai o forță mai mică decît alții dacă vrei să te menții acolo unde ești. Chiar și mai rău, în perioada respectivă unitățile militare au luat considerabil amploare.<sup>221</sup> S-a creat astfel problema serioasă a aprovizionării acestor armate care au luat proporții, deoarece „sporirea numerică a armatelor depășea cu mult progresul înregistrat de mijloacele de producție”.<sup>222</sup> A devenit mult mai dificil pentru Provinciile Unite să concureze cu Anglia și cu Franța într-un moment în care interesul olandezilor probabil se diminuea.

În afara considerațiilor menționate anterior despre ce a împins Franța spre o perspectivă continentală, iar pe englezi și pe olandezi spre una maritimă, avantajul pur demografic al Franței a tins să confirme o astfel de orientare militară, îndeosebi din momentul în care armatele luau amploare în întreaga Europă. Acest considerent pur militar explică totodată faptul că reconcilierea anglo-olandeză, în detrimentul Franței, devenise inevitabilă.<sup>223</sup> Se pare că șocul din anul 1672 a fost acela care a făcut pe olandezi să vadă în Franța principalul lor inamic,<sup>224</sup> iar urcarea pe tronul Angliei, în 1688, a lui William al III-lea a determinat în sfîrșit pe negustorii din Amsterdam să se împace cu ideea că sînt partenerii mai mici ai Angliei.<sup>225</sup>

În ciuda aparentei puteri militare a Franței, Tapié vorbește despre faptul că Franța a atins apogeul în anul 1679,<sup>226</sup> iar Bourde, reproșîndu-i lui Ludovic al XIV-lea că a preferat să se fixeze pe o axă a sudului continentului decît să facă parte dintr-o axă maritimă de nord, menționează „eșecul lui Ludovic al XIV-lea” care a rezultat din această situație.<sup>227</sup> Așadar, trebuie să ne referim la factorii nemilitari - problema mercantilismului

și a capriciilor acestuia - dacă vrem să explicăm înfrângerea militară finală<sup>228</sup> a francezilor.

Mousnier afirmă că din timpul lui Henric al IV-lea pînă în vremea lui Ludovic al XIV-lea, colbertismul a fost o caracteristică permanentă a politicii franceze, al cărei obiectiv era „mai presus de toate, politic”.<sup>229</sup> Ce poate însemna aceasta? Probabil ca Mousnier consideră întărirea unui stat ca un scop în sine, un obiectiv pe care un suveran îl poate de fapt urmări. Fără îndoială că poate, ca o aberație, dar va reuși el în realitate? Este clar că regii francezi nu au reușit. De fapt, atît statul Angliei din perioada Restaurației cît și cel al Franței lui Colbert au căutat în mod conștient și activ să sprijine clasele lor producătoare împotriva concurenților străini, să-și construiască marina comercială, să stabilească o proporționare viabilă a produsului național total între stat și proprietarii-producători. Léon și Carrière notează creșterea numărului marilor nave sub Colbert, dar afirmă că nu trebuie să punem aceasta numai pe seama lui, întrucît a fost rezultatul „importanței războaielor”.<sup>230</sup> Delumeau menționează îmbunătățirea generală a situației economice sub Colbert, dar afirmă că aceasta se datorează mai puțin lui și mai mult „stabilizării politice” rezultată din înfrîngerea Frondei.<sup>231</sup> Pe scurt, acești autori sugerează că nu politica chibzuită a unui mic grup a fost factorul-cheie, că trebuie să ne gîndim la presiunile profunde. Sînt de acord; dar aceeași analiză o putem atunci aplica și la Anglia, căci și ea a fost stimulată de războaie să-și construiască nave și a trecut și ea, după 1660, printr-o perioadă de calmare a violenței politice.

Wilson sugerează existența unei *deosebiri* între Anglia și Franța sub forma unei metafore: „Între «mercantilismul» englez și colbertism și derivatele sale, deosebirea era exact ca între un costum făcut de un croitor și unul de gata”.<sup>232</sup> Să vedem cum s-ar putea aplica această metaforă la sistemul finanțelor publice și la administrație în general. „Instituționalizarea războiului”<sup>233</sup> în secolul al XVII-lea-a însemnat pentru puterile din centru o creștere considerabilă a cheltuielilor publice. Pentru Republica olandeză a fost pînă în cele din urmă greu de suportat. Dar pentru Anglia și Franța? Sumele mai mari de bani trebuiau să vină de undeva, dar acel undeva trebuiau să fie clasele avute. Motivul era simplu. În măsura în care capitalismul, ca sistem, implica

deja o impunere mai mare pe ceea ce producea muncitorul, orice mărire a impozitelor publice aplicate acestuia însemna, de fapt, un profit mai mic pentru clasele avute, fie pentru că nu obțineau aceleași rente de pe pământurile lor, fie pentru că, în consecință, trebuiau să plătească salarii mai mari.<sup>234</sup>

Pentru stat, această problemă avea două fațete: să strângă banii și să știe cum să-i cheltuiască. A ști cum să-i cheltuiască nu însemna să-i cheltuiască în mod corect, ci productiv, folosind ca proporție măsura în care profiturile mărite obținute de pe piața mondială de burghezia națională depășeau costurile indirecte ale burgheziei pentru astfel de cheltuieli ale statului. Problema era aceeași și pentru statul englez, și pentru cel francez; iar pentru perioada Restaurăției din Anglia și a colbertismului în Franța nu este clar dacă a existat o mare deosebire între ele în ceea ce privește capacitatea de a reacționa.

Nu era numai necesar să se strângă banii; ei trebuiau strinși repede, ceea ce însemna să fie împrumutați de undeva. Constituia încă punctul forte al Provinciilor Unite, al căror „credit public sănătos... rezidă în faptul că principalii investitori erau în conducerea guvernului”.<sup>235</sup> Atât Anglia cât și Franța erau în perioada respectivă în căutarea unor mijloace cu ajutorul cărora să facă față necesității de a împrumuta.

Febvre spune despre Colbert că era „un alchimist care trebuia să găsească aur pentru suveranul său. Care a căutat, și nu a încetat niciodată să caute”.<sup>236</sup> Dar Colbert socotea că statul împrumută deja prea mult, sub forma impozitelor arendariale. Pentru a mări venitul general, el a redus rolul persoanelor care aveau monopolul perceperii impozitelor (care în realitate transferau statului un procent mai mare din impozitele plătite de țărani), ținând în același timp sub control cheltuielile „neproductive” ale statului (ceea ce a redus suma de bani din impozite redistribuită pur și simplu acelorași clase avute) pentru a-i cheltui în scopuri mercantile.<sup>237</sup>

Într-o oarecare măsură, Colbert a reușit. El a dublat probabil venitul regelui.<sup>238</sup> Statul lui Ludovic al XIV-lea a fost poate în perioada aceea singurul capabil să sprijine marile eforturi militare fără prea mari dificultăți.<sup>239</sup> Și totuși, costumul lui Colbert era, ca să spun așa, de gata în ceea ce privește claritatea și felul în care apărea:

impozitarea mai directă și echilibrarea bugetului (adică, redistribuirea mai mult pe bază de directive). Metodele sale nu erau populare, și fiind aplicate atunci când Franța se mai afla încă într-o costisitoare expansiune militară continentală, ele nu au putut fi susținute.

Costumul englezilor era făcut de croitor, ei creînd noi mecanisme de împrumuturi publice pe termen lung care implicau mai puține impozite directe și care în perspectivă nu erau mai puțin împovărătoare pentru clasele avute. Aceste mecanisme au întâmpinat o rezistență mai mică și aveau să devină în secolul al XVIII-lea mai productive în ceea ce privește veniturile statului, care au fost mai corect cheltuite. Deși Anglia era, în perioada Protectoratului, „relativ înapoiată”<sup>240</sup> în privința modalităților de împrumut public în comparație nu numai cu Provinciile Unite, ci și cu Franța, bazele așa-numitei revoluții financiare de după 1689 s-au pus în timpul Restaurației. Experiențele făcute de Sir George Downing în 1665, care cuprindeau și apeluri la micii investitori individuali să împrumute direct guvernul, au durat numai pînă în 1672, dar au creat un precedent pentru creșterea puterii Trezoreriei în calitate de departament de control al finanțelor și au pregătit terenul pentru tehnicile de mai târziu.<sup>241</sup>

Abordarea mai directă a problemelor de către francezi, așa cum am putea s-o definim, s-a extins la diferite sectoare ale administrației. Repetăm, o administrație eficientă nu înseamnă neapărat o administrație absolutistă. La afirmația lui Swart, potrivit căreia guvernul olandez era inefficient, „o adunătură de indivizi învechiți, semimediievali” care a constituit o frînă pentru progresul economic, Smit răspunde cu un dezacord total (eu fiind de aceeași părere):<sup>242</sup> „În secolul al XVII-lea, tocmai descentralizarea a făcut guvernul olandez să fie eficient în comparație cu monarhiile centralizate”. Un sem al *declinului* eficienței administrative se poate găsi într-adevăr în „aristocratizarea” burghezilor olandezi, fapt care a făcut ca unii dintre partizanii lor să emită teorii politice absolutiste pentru *Republica* olandeză și să provoace plingeri împotriva regenților care și-ar fi pierdut interesul pentru comerțul transoceanic.<sup>243</sup>

Calea aleasă de francezi pentru întărirea statului este bine cunoscută: centralizare și uniformitate. Într-adevăr,

aceasta a ajuns să fie considerată calea clasică. Desigur, centralizarea nu a însemnat numai crearea administrației centrale *per se*, care s-a realizat într-o epocă precedentă; însemna, de asemenea, crearea legăturilor directe ale autorității centrale cu organele locale, sistemul de *intendants*. Acest tip nou de administrație *locală* a reprezentat „adevărata revoluție absolutistă”.<sup>244</sup> Putem s-o numim revoluție, însă Colbert a creat un tarif unificat numai în cele Cinci Mari Ferme. Heckscher afirmă că aceasta „dovedește că niciodată nu s-a gândit la o unificare generală”.<sup>245</sup> Cît de puțin generos! Cred că afirmația lui Meuvret este mai corectă: „A fost poate mai bine că acest Colbert a fost un administrator harnic și tenace și nu un inovator îndrăzneț și original. Nici situația, nici concepțiile timpului respectiv nu permiteau schimbări radicale”.<sup>246</sup> Pentru a ne putea da seama de bătaia dusă de Colbert pentru birocratizarea statului, nu trebuie decît să aruncăm o privire asupra rezistenței atît a marinarilor cît și a corpului ofițerilor de marină la dorința lui Colbert de a crea o rezervă de marinari care, în timp de pace, ar fi putut să servească în marina comercială.<sup>247</sup> În aceeași perioadă de timp, în anii 1670 și 1680, „guvernul [englez] a devenit mai puternic și mai eficient în ciuda conflictelor puternice din viața politică”,<sup>248</sup> dar cu mult mai puțină ostentație și de aceea cu mult mai puțină opoziție.

De ce au adoptat francezii și englezii stiluri atît de diferite în căutările lor paralele pentru un stat puternic? De ce calea aleasă de englezi a dat rezultate mai bune? Răspunsul îl vom găsi în *micile* variații în structura de clasă. Trebuie să începem cu lucrurile care erau identice în Anglia și Franța. Ambele țări erau centre înfloritoare ale producției agricole și industriale în economia mondială europeană din vremea respectivă. În ambele țări aristocrații feudali s-au transformat în mare parte în fermieri capitaliști, jucînd un rol important în activitățile non-agricole. În ambele țări, au jucat un rol însemnat și cei care nu erau aristocrați, în calitate de antreprenori în agricultură, în comerț și industrie, iar succesele economice ale acestor burghezi au fost mai devreme sau mai tîrziu răsplătite prin ridicarea lor pe trepte mai înalte ale statutului social. Datorită faptului că diferența dintre un nobil și un cetățean obișnuit era mai mică în Franța decît în Anglia, practic, persoanele care se bucurau de un

statut mediu-superior și care în Franța ar fi fost nobili (*noblesse de robe*), în Anglia erau cetățeni fără titluri de noblețe (*gentry*); dar statutul și rolul lor social erau de fapt comparabile. Întrucît statul francez era din punct de vedere istoric *mai slab* decît cel englez (mai mult din cauza întinderii teritoriului său decît din alte cauze și datorită forțelor economice centrifuge ce au rezultat), cei care făceau parte din *noblesse de robe* au fost integrați în structura politică drept persoane oficiale la nivel național, în timp ce *gentry* primeau cel mai adesea funcții oficiale pe plan local; dar în ambele cazuri noile lor atribuții reprezentau o adevărată participare politică în guvern, chiar dacă aceasta era limitată.

În afară de aceasta, ambele țări erau teatrul unui conflict politic fundamental în interiorul păturilor superioare care a continuat din secolul al XVI-lea pînă cel puțin în secolul al XVIII-lea și poate al XIX-lea. Lupta se dădea între aceia care se bucurau de un statut superior, în ceea ce privește structurile juridice rămase din epoca feudală și aceia care erau capitaliști mai mult sau mai puțin prosperi. Cauza acestei lupte o constituie faptul că, de-a lungul timpului, în orice moment, majoritatea membrilor fiecărui grup își etala statutul tradițional cît și marile realizări economice, putînd astfel să opteze în a se considera fie aristocrați, fie capitaliști, în funcție de interesele lor imediate. Și dacă la aceasta se adaugă procesul istoric constant de transpunere a succesului comercial în statut social pe calea „aristocratizării“, apar în mod obligatoriu numeroase ambiguități. Trebuie spus, însă, că oamenii din vremea aceea au știut să manevreze aceste ambiguități și au înțeles realitățile luptelor mai bine decît au făcut-o istoricii de mai tîrziu cînd le-au examinat retrospectiv.<sup>249</sup>

În toate acestea, repet, nu a existat nici o deosebire semnificativă între Anglia și Franța în întreaga perioadă dintre anii 1500 și 1800. Lui R.H. Tawney i se atribuie strălucita remarcă, „Revoluție burgheză? Desigur, a fost o revoluție burgheză. Din păcate, burghezia se afla de ambele părți.“<sup>250</sup> Și acest lucru era tot atît de valabil pentru Revoluția Glorioasă din 1688-1689, ca și pentru revoluția de la 1640; și era de asemenea valabil pentru Frondă și chiar pentru Revoluția Franceză de la 1789. Aceasta nu le-a luat nimic din caracterul lor „revoluționar“. Înseamnă că trebuie să renunțăm la ideea

neistorică potrivit căreia burghezia și aristocrația erau două grupuri total diferite, în special în perioada aceea. Ele erau două grupuri sociale puternic suprapuse care au luat unele trăsături diferite în funcție de modul în care era definită pătura dominantă - pe baza statutului social sau a clasei sociale. Conta foarte mult definiția care era folosită. Luptele sociale și politice existau în mod real, însă ele erau *interne*, în cadrul păturilor conducătoare.<sup>251</sup>

După ce am subliniat asemănările dintre Anglia și Franța, trebuie să observăm că existau deosebiri de detaliu care trebuie analizate pentru a înțelege căile diferite adoptate de cele două țări în secolul al XIX-lea. Căci *micile* deosebiri de la începutul perioadei au fost acelea care au permis Angliei după 1763 să se detașeze sensibil de rivala ei în ceea ce privește productivitatea și superioritatea sa economică.

Într-o carte a cărei idee principală este conceptul stabilității politice, Theodore Rabb prezintă un tablou în care perioada de început a Europei moderne este, după anul 1500, în fond instabilă din punct de vedere politic, „echilibrul” dintre rege și nobili, dintre guvernul central și provincie fiind „nesigur” pînă la mijlocul secolului al XVII-lea, „cînd dificultățile au încetat să mai polarizeze societatea pentru mai mult de o sută de ani”. Rabb afirmă că, deși după mijlocul secolului au mai existat frămîntări, nimeni „nu a mai pus, în mod esențial, sub semnul întrebării...organizarea însăși a politicii. Aceasta a fost transformarea crucială”.<sup>252</sup> Este aceasta o descriere care să corespundă realității politice? Dacă este, ce ar însemna pentru lupta dintre Anglia și Franța? Observăm imediat că, în mare, datele lui Rabb se corelează cu tendințele economice pe termen lung. La prima vedere apare a fi clasică corelația weberiană: expansiune și instabilitate politică, stagnare și stabilitate politică.

Nu cred că Rabb greșește, cu condiția ca noi să specificăm mai clar despre ce fel de stabilitate este vorba și care este perioada de timp la care ne referim. Cred că ceea ce s-a întîmplat este că expansiunea economică din secolul al XVI-lea a permis apariția clară a burgheziei ca o clasă socială ale cărei relații cu grupul păturilor dominante erau neclare. Era o situație care nu a avut nevoie să fie clarificată atîta timp cît ritmul de creștere se menținea ridicat. Odată luate în considerare limitele economice ale dezvoltării, lupta pentru stabilirea celui ce

avea dreptul de control asupra aparatului de stat a devenit acută. Totuși, dificultățile economice care *continuau* să existe au impus un compromis *de facto* între cele două facțiuni, ca nu cumva lupta politică să fie scăpată din mână, iar păturile inferioare (atît de la orașe, cît și de la sate) au început să se afirme, nu numai cu vigoare dar și independent și direct. De aici a urmat, după cum sugerează Rabb, o perioadă de relativă stabilitate în care conflictele *interne* ale păturilor dominante au fost înlăturate sau controlate instituțional.

Nu intenționez să analizez aici problema complexă a luptelor politice de la mijlocul secolului al XVII-lea din Anglia și Franța; dar voi descrie pe scurt care era situația atunci cînd acestea au luat sfîrșit. Monarhia a fost amenințată în ambele țări, într-un mod mai dramatic, desigur, în Anglia. În cele din urmă, în Franța Fronța a fost înăbușită, iar în Anglia monarhia restaurată. Evident, era o mare deosebire din punct de vedere constituțional în ceea ce privea rolul parlamentului, care în Anglia a crescut, iar în Franța a fost anihilat. În Anglia, „absolutismul administrativ al unui rege” a fost înlocuit de „omnipotența legislativă a unui parlament”.<sup>253</sup> Dar în ce *a constă* compromisul social? Putem găsi puncte de vedere foarte diferite privind rezultatele Revoluției engleze. Este suficient să redăm doar două dintre ele. Stone spune: „Anglia de la sfîrșitul revoluției din 1660 abia se deosebea de Anglia de la începutul anului 1640.”<sup>254</sup> Hill afirmă: „în 1660 nu vechiul stat a fost restaurat, ci doar aspectele sale exterioare”.<sup>255</sup>

Sînt de părere că nici una din afirmații nu pune punctul pe i. Între anii 1660 și 1640 exista o deosebire reală, dar cred, contrar celor mai multe argumente, că ceea ce a contat au fost deosebirile din domeniul *social* și nu din cel *politic*. Conflictul social deschis a luat sfîrșit. Burghezia ca o *clasă* socială și-a cîștigat propriul *droit de cité*, dar poziția de conducători ai acestor clase se afla, de fapt, în mod ferm în mîinile vechilor familii. La baza compromisului social stătea elaborarea unei politici de naționalism economic care putea servi deopotrivă foștilor regaliști și partizanilor lui Cromwell: „Nimic nu este mai caracteristic pentru această încercare decît comitetele și comisiile guvernamentale din companiile comerciale ale Restaurației, în care prinții și negustorii stăteau alături într-o conspirație de la care se așteptau ca fiecare să aibă



partea lui de profit".<sup>256</sup> Nimic nu confirmă mai bine că această soluție a fost un compromis decît obscurele complicații în care a fost aruncată problema restituirii pămînturilor confiscate. A fost cartoful fierbinte pe care Carol al II-lea l-a aruncat parlamentului, iar acesta unui comitet, pentru ca, în sfîrșit, problema să fie rezolvată în mare parte prin aranjamente particulare.<sup>257</sup>

Lawrence Stone sugerează că reputația Angliei preindustriale ca „societate neobișnuit de mobilă este în bună măsură o iluzie”,<sup>258</sup> poate cu excepția perioadei dintre 1540 și 1640. Nu este oare compromisul din 1660 o înțelegere de a opri, a elimina instabilitatea generatoare de frămîntări din secolul al XVI-lea, de a «îngheța» situația mai mult sau mai puțin în starea în care era?<sup>259</sup> Nu este oare marea schimbare socială din Anglia anului 1660 o înțelegere între păturile dominante ca în viitor să nu mai aibă loc schimbări *sociale* interne, ca statul englez (fie regele sau parlamentul, puțin conta) să se mobilizeze în a promova dezvoltarea economică pe seama restului economiei mondiale?<sup>260</sup> Iar Revoluția Glorioasă de la 1688-1689 nu a confirmat oare aceasta?<sup>261</sup> Din cauza a numeroase motive mai mici, n-au amenințat unele grupuri în anii 1680 să redeschidă problemele pe care Restaurația le soluționase? Aceste grupuri au fost zdrobite.

Dacă whigii de orientare marxistă văd în Revoluția engleză momentul mării victorii asupra „feudalismului”, Revoluția Glorioasă a fost totdeauna momentul preferat al whigilor liberali. După cum spune Trevelyan,<sup>262</sup> „ideea de bază a înțelegerilor cu care s-a încheiat Revoluția a fost libertatea personală în cadrul prevederilor legii, atît în domeniul religios, cît și în cel politic. Cea mai conservatoare din toate revoluțiile din istorie a fost și cea mai liberală.” A fost influențat Trevelyan de ideea că revoluția a fost aristocratică? Nu, el spune: „La ea a luat parte toată națiunea, toate clasele reunite”; trebuie să luăm în considerare un factor suplimentar:

„Într-o societate încă majoritar agricolă, în care structura economică și socială a făcut ca proprietarii de pămînt să devină conducătorii naturali și acceptați de la sate, nobili și moșieri precum conservatorii Danby și Seymour, liberalii Devonshire și Shrewsbury au preluat conducerea cînd a trebuit să

fie organizată în grabă rezistența împotriva guvernului.“

În spatele retoricii despre o unire a tuturor claselor se află realitatea acestor „conducători naturali și acceptați de la țară“. Desigur, un rege „despotice“ era pentru totdeauna eliminat de pe scenă; dar, după cum spune Pinkham, aceasta însemna în fond că

„puterea regală pe care regele putuse pînă acum s-o folosească în interesul oricărui grup pe care l-ar fi preferat, uneori chiar - vorbă să fie - al oamenilor de rînd, acea putere trecea acum sub controlul aristocrației latifundiare care putea să controleze parlamentul.“<sup>263</sup>

Această victorie a aristocrației latifundiare a fost de fapt o victorie a claselor capitaliste. Compromisul politic va rămîne valabil pînă la mijlocul secolului al XIX-lea și va servi Angliei pentru că va permite aristocratului și moșierului să se alăture negustorului și financiarului în scopul de a-i depăși pe rivalii francezi în cursa pentru exploatarea bogățiilor economiei mondiale europene.

În ce mod situația era diferită în Franța? Revenim din nou la geografia specială a Franței. Anglia avea zonele sale periferiale și *a fortiori* Marea Britanie. Aceste zone periferiale, localizate într-un stat din centru, se temeau de două tendințe: întărirea progresivă a acestui stat anglo-britanic, care le amenința politic, și victoria elementelor capitaliste, care le amenința economic. În Marea Britanie aceste două amenințări erau coordonate; și nu este surprinzător că zonele periferiale tindeau să fie mai ostile Revoluției engleze<sup>264</sup> sau că „deceniile revoluționare au încheiat unificarea Angliei“. <sup>265</sup> În Franța situația era total diferită, așa cum am mai arătat.<sup>266</sup> Acolo, forțele centralizării și forțele întreprinderii capitaliste nu erau la fel de coordonate geografic ca în Anglia, iar forțele centrului s-au găsit în situația de a înfrunta rezistența, nu neapărat coordonată, atît din zonele periferiale din punct de vedere economic, cît și cele centrale economic, dar periferiale din punct de vedere politic. Aceasta a făcut ca lupta internă din cadrul păturilor dominante să dureze mult mai mult (mergînd de la războaiele religioase pînă la Frondă) și să fie mult mai neclară din punct de vedere politic.

În timp ce Restaurația aducea, dacă vreți, o diminuare a tensiunilor, deoarece între cele două facțiuni

părea să aibă loc un compromis, aceeași perioadă în Franța, epoca colbertiană a lui Ludovic al XIV-lea, aducea un fel de armistițiu impus. Acesta depindea de puterea politică a monarhiei de a ține în frâu forțele care încă urmăreau mari avantaje, sau, cu alte cuvinte, erau mai pregătite și mai capabile să se angajeze într-un joc primejdios decât forțele analoage din Anglia. Acest lucru era oglindit de structura politică a țării: partea de vest, de sud și zona de frontieră din nord-est erau toate din punct de vedere juridic (și economic) în afara „centrului”. Aceste regiuni nu numai că erau atunci lipsite de avantajele pe care le reprezenta apartenența, împreună cu ceilalți, la uniunea vamală, deși, evident, existau și dezavantaje, dar li se fixau impozite și mai mari.<sup>267</sup> Burghezii care nu erau aristocrați și-au câștigat accesul la un statut înalt în mod individual,<sup>268</sup> și nu ca pătură socială, ceea ce îi punea permanent într-o situație jenantă și potențial agitată.<sup>269</sup>

Au apărut contradicții în întreaga problemă a hughenotilor. Este de presupus că edictul de la Nantes constituise un pas spre rezolvarea disensiunilor interne ale păturilor dominante. De ce a fost anulat în 1685? În toată literatura de specialitate nu există un răspuns cu adevărat valabil la această întrebare. Hughenotii nu erau în mod deosebit antiregaliști.<sup>270</sup> De ce ar fi fost regele împotriva hughenotilor? Lüthy consideră aceasta ca un act al unei Franțe „dedicăta cultului statului” drept reacție la umilințele din războaiele civile anterioare.<sup>271</sup> Robert îl apreciază ca pe un act al unui rege în așteptarea șansei sale, care a venit după glorioasa pace de la Nijmegen: „Acest mare succes de politică externă... a convins pe rege că de-acum el putea să încerce aproape orice”.<sup>272</sup> Le Roy Ladurie vede situația ca pe o cale de a aduce în fine biserica de partea regelui. „Schimb loial (*donnant donnant*). Preoții parohiali atât de contestatari în perioada Ligii și a Frondei, au devenit de la sfârșitul secolului al XVII-lea, în pofida confruntării janseniste, stîlpii ordinii stabilite”.<sup>273</sup> Nici una din aceste explicații nu ne satisface. Era poate ca la șah, cînd un jucător face un schimb inutil de piese în speranța că, reducînd numărul pieselor, și-ar putea îmbunătăți poziția. La șah, dacă un schimb nu este în mod clar avantajos, nu face decât să apropie remiza. Regele căuta să consolideze statul. Acest lucru era mai greu de făcut decât în Anglia.

Revocarea edictului de la Nantes nu a ajutat la rezolvarea problemelor, dar este posibil ca nici să nu le fi complicat.

Mai există încă o dovadă importantă pentru explicația generală pe care o dăm stabilizării în Anglia și Franța la mijlocul secolului al XVII-lea. Stabilizarea, care a fost mai eficace în Anglia decât în Franța, dar care a avut loc cu toate acestea în ambele țări, a fost rezultatul unui compromis *în interiorul* păturilor dominante. Dacă lucrurile stau așa, atunci ar trebui să asistăm la o modificare de atitudine a păturilor de jos, pentru că scindarea claselor conducătoare le-ar fi oferit posibilități de acțiune, în timp ce un compromis le-ar fi limitat acțiunile politice. Avem unele dovezi pentru această ultimă afirmație. S-a redus frecvența revoltelor țărănești, iar acelea care mai aveau loc tindeau să fie mai moderate.<sup>274</sup> Întrucât aceasta a fost probabil o perioadă cu unele dificultăți economice, pare posibil ca explicația să constea mai degrabă în dificultatea politică a răscoalei decât în lipsa unui stimulent.

În vremurile mai vechi, țăranii puteau să se alăture unei fracțiuni a păturilor dominante când aceasta se răscula. În ultima parte a secolului al XVII-lea acest lucru nu a mai fost posibil.<sup>275</sup> Câtă amărăciune trebuie să fi provocat țăranilor și muncitorilor de la orașe marile compromisuri! În 1837, un partizan al mișcării cartiste, referindu-se la Revoluția engleză, a spus: „Pentru cei mulți ea n-a făcut nimic”.<sup>276</sup> Desigur, exista o agitație, îndeosebi în orașe, unde era dificil să fie reprimată;<sup>277</sup> dar îndată ce compromisul din sînul burgheziei s-a realizat, aceasta și-a îndreptat atenția spre oprirea agitației. În această perioadă a început să se facă legătura între conceptul de *clase ale muncitorilor* și acela de *clase periculoase*, în „minteia claselor conducătoare” luînd naștere o asociere „între sărăcie și crimă”.<sup>278</sup>

Este posibil, dacă se dorește, să repetăm vechile cugetări potrivit cărora comerțul nu era compatibil cu absolutismul, pentru că negustorul ar fi putut „eclipsa pe Regele Soare”.<sup>279</sup> Dar ceea ce adaugă Schumpeter este mai aproape de adevăr: „Cătușele [feudale] i-au stîmjenit [pe burghezi], dar i-au și apărut”.<sup>280</sup> Așa s-a întîmplat în Anglia, așa s-a întîmplat și în Franța;<sup>281</sup> dar din diferitele motive pe care le-am prezentat, politica din Anglia a obținut un succes ceva mai mare.

1. Citat în Plumb (1950, p. 71).

2. Geyl (1961, pp. 161-162), care spune: „Richelieu ar putea avea momentele sale de supărare, însă tot ce a întreprins o viață întreagă pentru a-i aduce pe hughenoti și nobili la ordine și de a uni forțele Franței împotriva habsburgilor ... nu i-a lăsat nici o libertate de acțiune.”

3. Vezi graficul lui Chaunu care cuprinde diverse curbe regionale așezate una lângă alta (1966a, p. 181).

4. Pentland susține convingător că, în general, în raportul cauzal se pleacă de la posibilitățile oferite de economie care duc la creșterea populației și nu invers; dar acest raport se aplică la începutul unei curbe seculare ascendente. În alte cazuri, „în lipsa altor factori de sprijin, însăși creșterea populației produce suferință și impas” (1972, p. 179). De exemplu, vorbind despre creșterea populației Angliei în secolul al XVIII-lea, el inversează analiza obișnuită, afirmând că aceasta „a stagnat în prima parte a secolului din cauza abundenței alimentelor și a activității reduse în agricultură; populația a crescut mai târziu pentru că, printre altele, prețurile la produsele agricole au crescut, populația de la sate devenind mai prosperă” (1972, p. 180). Vezi, de asemenea, Van der Woude (1972), care prezintă o ipoteză similară.

5. Harta lui Chaunu care cuprinde densitatea populației pentru anul 1620 demonstrează foarte clar aceasta (1966a, graficul 23).

6. Vezi Reinhard și Armengaud (1961, pp. 141-142, 144-146), care tratează despre „catastrofa” germană (inclusiv Cehia) și „declinul lent dar de durată” din sudul Europei în secolul al XVII-lea. În afară de aceasta, după cum arată Chaunu, foametea a dus la o mai mare circulație umană, care la rândul ei a dus la o mai mare virulență a epidemiilor. „Orice penurie de alimente crea din nou, *mutatis mutandis*, condițiile unei *Conquista* a Americii” (1966a, p. 233).

7. Vezi Van der Woude și Mentink (1966, p. 1189).

8. Le Roy Ladurie (1975a, p. 360).

9. Slicher van Bath (1965b, p. 145).

10. Reinhard și Armengaud (1961, p. 147); dar populația *Londrei* a crescut în mod constant, de la 200.000 în 1600 la 400.000 în 1650 și la 575.000 în 1700. Populația Parisului a crescut numai de la 400.000 în 1600 la 500.000 în 1700. Vezi Wrigley (1967, p. 44).

11. Hutchison (1967, p. 94), care pune în discuție ideile înseși (cap. 5), originea și răspîndirea lor (cap. 3) și consemnează de asemenea apariția simultană a „statisticii”, strămoșul demografiei moderne. Trebuie contestată, în general, legătura dintre situația din centru și densitatea populației. Așa cum observă Habakkuk, „înaintea secolului al XIX-lea, ceea ce cunoaștem despre mișcările de populație se deduce parțial din datele economice - adică, din evoluția salariilor, prețurilor și a rentelor - care sînt apoi explicate prin apelarea la mișcările de populație (1965, pp. 148-149).

12. Data la care a apărut această lucrare, care nu a fost difuzată public pînă mult mai tîrziu, a fost considerată odinioară incertă; dar acum pare a fi bine definită - în anii 1620 (vezi Gould, 1955a, b; Supple, 1954).

13. Grampp (1952, p. 465).

14. Unwin (1904, pp. 172-195). Această mișcare a întîmpinat o opoziție puternică, ale cărei surse exacte constituie subiectul unei vii controverse în jurul dezbaterii din 1604 din parlament pe tema comerțului liber. Vezi Rabb (1964 și 1968), Ashton (1967 și 1969) și Croft (1975).

15. Deyon (1969, p. 31). Hinton ne reamintește că, deși mercantiliștii „nu au crezut în Progres,...Ideea lor contrară, Degenerarea, era un impuls tot atît de puternic la acțiune” (1955, p. 286).

16. Vezi Deyon (1969, p. 43), care spune: „În dificila lume a anilor 1650-1750, cînd stagnarea cererii și a prețurilor a exacerbat concurența, prosperitatea producătorilor *presupunea* un protecționism vamal riguros, și deci o putere politică capabilă să reziste presiunilor diplomaților și negustorilor străini” (Subl. noastră).

17. Această terminologie modernă este folosită de Franken (1968, p. 8), atunci cînd se referă la relațiile olandezo-britanice. Wilson subliniază și el veninul acestei rivalități: „În intervalul dintre reducerea amenințării hegemoniei spaniole și creșterea, mai tîrziu, a hegemoniei franceze, englezii și-au permis luxul unei campanii temporare, dar virulente, împotriva olandezilor” (1965, p. 41).

18. H. Taylor (1972, p. 260), care afirmă: „Criza de după 1648 și Actul de navigație din 1651 sînt prea aproape în timp pentru ca această coincidență să fie considerată pur accidentală”.

19. Vezi Kepler (1972); vezi, de asemenea, H. Taylor despre rolul de fumizor al spaniolilor în Flandra ca „noul element dinamic” al comerțului englez în anii 1630 (1972, p. 240).

20. Hinton (1959, p. 85).

21. J.R. Jones (1966, p. 21).

22. Vezi tratarea acestei teme în C. Hill (1969, p. 42). Vezi, de asemenea, Roberts, care susține că Cromwell *nu* a subordonat comerțul englez intereselor protestante și că politica dusă de el în regiunea baltică, „chiar dacă era influențată de considerente religioase, [era] justă dintr-un punct de vedere strict secular” (1961, p. 405).

23. Lichtheim (1974, p. 24).

24. Vezi Hinton (1959, p. 63).

25. Vezi Hinton (1959, p. 165); vezi, de asemenea, M.P. Ashley (1934, pp. 19-20, 163) despre diversele atitudini ale grupurilor de negustori englezi.

26. Wilson (1965, p. 184).

27. Harper (1939b, p. 49). Unul din efectele secundare ale noii inițiative engleze ilustrează bine aceasta. În 1597 Statele Generale olandeze au emis o nouă cartă în favoarea „națiunii portugheze care trăia pe aceste meleaguri”. Din aceasta făceau parte atît „noii creștini”

cît și, indirect, evreii practicanți. Ceea ce se urmărea era atragerea resurselor financiare ale evreilor pe care, susține Baron, „prințul de Orania și partizanii săi le-au supraestimat într-o mare măsură”. (1973, p. 20; pp. 3-73, *passim*). La puțin timp după promulgarea Actului de navigație din 1651, Oliver Cromwell a început negocieri, în cele din urmă încununată de succes; cu evreii de rit sefard din Amsterdam în legătură cu reprimirea acestora în Anglia (evreii fuseseră alungați de Edward I în 1290). Din punctul de vedere al antreprenorilor evrei, reprimirea lor însemna că „intențiile dăunătoare ale Actului de navigație puteau fi ocolite”. Din punctul de vedere al lui Cromwell, reprimirea constituia „un element minor în cadrul unei politici mai generale de extindere a comerțului de peste mări: permițînd negustorilor evrei să se stabilească la Londra, Anglia a prins noi puteri în lupta cu rivala sa comercială, Olanda” (Endelman, 1979, pp. 15, 17).

28. Vezi dezbaterrea pe marginea celor două interpretări în Farnell (1964, pp. 439-440).

29. Davis (1962, p. 297).

30. Vezi Geyl (1964, pp. 25-28). Hinton subliniază că olandezii în fond doreau o uniune economică, care ar fi fost în avantajul lor, în timp ce englezii preferau o uniune politică care îi avantaja pe ei (1959, p. 88). Se poate vedea modul în care participanții, pomînd de la asemenea poziții opuse, au putut trece repede de la o discuție despre unitate la „o dezlănțuire a urii” (P. de Vries, 1950, p. 46). O propunere de a se examina fuzionarea companiilor Indiilor de Est engleză și olandeză prefigurase dezbaterrea politică. Aceasta s-a întîmplat între 1610 și 1618 și a eșuat din cauză că englezii au apreciat cererile olandezilor ca exagerate. Vezi Dermigny (1970b, p. 453).

31. Explicația amiralului Mahan consta în faptul că „guvernul olandez, adversar al cheltuielilor, cu un caracter nemilitar și imprudent după marea și ușoara victorie asupra flotei spaniole învechite, permisesese flotel sale să cadă în mîinile unui simplu grup de negustori înarmați. Situația s-a deteriorat cel mai mult în timpul lui Cromwell” (1889, p. 126). Date recente confirmă această constatare. Vezi Wilson, care afirmă că „în îndelungata perioadă a ostilităților duse pe uscat în timpul Războiului de 30 de ani, flota olandeză fusese oarecum neglijată” (1975a, p. 65). Pentru o scurtă relatare referitoare la războiul propriu-zis, vezi Wilson (1968, pp. 190-194), care conchide că „războiul a scos totuși la iveală slăbiciunea gravă a unei economii olandeze care se dezvoltase în condiții de eficiență economică, de pace și de derulare normală a afacerilor”.

32. Wilson (1968, p. 194).

33. Hinton (1959, p. 145). Haley este de acord că toate cele trei războaie anglo-olandeze au fost „inoportune pentru olandezi”. El spune că „primele două războaie au avut loc pentru că interesele comerciale ale Angliei rivale au putut, pentru scurte perioade, să determine guvernul [britanic] să atace pentru a distruge prin forță puterea comercială și navală a Olandei”. (1972, p. 177). Această opinie devine plauzibilă dacă luăm în considerare faptul că „una din cele trei directive

importante ale amiralului Blake în momentul în care a început, în 1652, primul război, cerea distrugerea flotei de pescuit olandeze grupată în apele Scoției" (Michell, 1977, p. 179).

34. Vezi Carter (1975a, p. 6).

35. Vezi Wilson (1941, p. 6).

36. Wilson (1957a, p. 154); vezi, de asemenea, Farnie (1962, p. 206) și Carter (1975a, p. 6).

37. Vezi Wilson (1968, pp. 213-214); vezi, de asemenea, Williamson (1929, p. 252).

38. Aceasta este poziția pe care Wilson o atribuie lui Sir George Downing, „arhitectul” sistemului mercantil englez (1965, p. 168).

39. Hinton (1959, p. 106).

40. J.R. Jones (1966, p. 75).

41. Goubert (1970b, p. 112); vezi, de asemenea, J.R. Jones (1966, 60-61). Despre eforturile olandezilor „de a menține *status quo*-ul”, vezi Franken (1968, p. 7).

42. Pentru un timp, englezii ceruseră ca celelalte nave aflate pe mare să dea onorul navelor engleze. Această cerere permanentă a fost repetată cu putere în 1672. J.R. Jones afirmă că: pentru olandezi, scandinavi, Hansă și francezi, „aceasta ar echivala cu crearea a ceea ce contemporanii numeau o Monarhie Unită pe mare”; și era considerată ca paralelă a pretențiilor lui Ludovic al XIV-lea asupra uscatului (1968, p. 48).

43. Vezi Wilson (1968, pp. 202-204).

44. Până atunci, Ludovic al XIV-lea vedea în Anglia „o țară slabă pro-franceză”, apreciere care, după cum susține Goubert, „putea fi acceptată în 1661: din nefericire, Ludovic s-a pronunțat astfel în 1670” (1970a, pp. 72-73). El afirmă și el că Ludovic „a subestimat puterea Angliei”. De aceea, fără îndoială, războiul olandez s-a dovedit a fi pus, într-o oarecare măsură, „în încurcătură pe oamenii de stat francezi” (1969, p. 59).

Cît privește Anglia, o schimbare de perspectivă era o chestiune de dezbateri politice. C. Hill afirmă că, în 1674, „whigii și deținătorii de capital erau aceia care vedeau în Franța principalul concurent al Angliei în domeniul comerțului și puterii mondiale” (1969, p. 163). Conservatorii erau mai indeciși și numai după 1689 Anglia va accepta cu plăcere rolul de mare putere. Până atunci, Horn crede că prezența Angliei pe continent în acest rol „fusesse de obicei involuntară, de scurtă durată și ineficace” (1967, p. 2). Nu sînt siguri dacă pot fi de acord cu adjectivul „involuntar”, însă celelalte două par a fi valabile. Horn prezintă ca un indiciu elementar faptul că numai după 1689 englezii încetează a mai primi subvenții, devenind plătitori, ceea ce olandezii și francezii erau deja.

45. Vezi A.R. Hall (1957a, pp. 347, 349). Lipsa unor modificări semnificative în tehnologia armelor nu trebuie să ne facă să neglijăm „importanta îmbunătățire în organizarea forțelor militare și o considerabilă creștere a numărului acestora”. Despre modificările din structura armatelor, spre deosebire de armamentul acestora, vezi Finer



(1975, pp. 99-102). Despre reticențele privind măsura în care au avut loc schimbări radicale în domeniul militar, vezi Parker (1976b). Hall datează declinul cavaleriei după mijlocul secolului al XVII-lea. Barnett subliniază că două invenții între anii 1660 și 1714, baloneta și muscheta cu închizător, au dus la o „mai mare eficacitate a infanteriei” (1974, p. 129).

46. „Din timpul prințului Mauriciu de Nassau, olandezii aveau o reputație specială pentru războiul de asediu, care le dădea posibilitatea să-și desfășoare variatele lor talente în arma genului, în minare și contraminare, balistică, explozive etc.” (Wilson, 1968, p. 100).

47. Wilson (1970, p. 125).

48. Fischer și Lundgreen (1975, p. 541).

49. Pentru Goubert, anul 1672 a fost „momentul marii cotituri a domniei” lui Ludovic al XIV-lea, în care războiul franco-olandez a marcat victoria lui Louvois asupra lui Colbert și sfârșitul stabilității financiare. „[Prin] 1673 vistieria regelui era goală, iar edificiul pe care Colbert îl construise a început să se dezmembreze.” (1970a, p. 140).

Amiralul Mahan, inutil s-o mai spunem, gîndea la fel: „Dintre toate marile puteri numai [Franța] avea posibilitatea să aleagă singură [între uscat și mare]. În 1672, ea a ales definitiv expansiunea pe uscat. Pentru ce [în 1715] Franța era săracă și epuizată, în timp ce Anglia era fericită și prosperă? Pentru ce Anglia dicta condițiile de pace și Franța le accepta? Cauza era, pare-se, deosebirea dintre ele în ceea ce privește bogăția și credibilitatea.” Mahan îl citează pe Campbell (*The Lives of Admirals*) în legătură cu victoriile englezilor în războiul naval și în comerț: „Acestea erau roadele creșterii puterii noastre navale și ale modului în care ea a fost folosită.” Mahan comentează: „Este inutil să mai adăugăm ceva” (1889, pp. 226-227, 229).

50. Jacquart (1973, p. 172).

51. Vezi Goubert (1970f, p. 150), Le Roy Ladurie (1975a, p. 416) și J. Imbert (1965, p. 339).

52. Pentru Provinciile Unite, vezi Van der Woudé (1975, p. 240); pentru Anglia, Thirsk (1970, p. 149); pentru Franța, Goubert (1970g, pp. 334, 338-340).

53. „În Anglia contemporanii începeau să-și dea seama chiar de la începutul secolului al XVII-lea că în numeroase ramuri ale organizării sociale olandezii erau mult mai avansați. Unele pamflete au început să vorbească despre metodele folosite de olandezi pe care englezii ar fi trebuit și ei să le însușească sau despre succesele olandezilor pentru care ar trebui și englezii să lupte” (Clark, 1960, p. 14).

54. Vezi Fussell (1959, pp. 613-614). E.L. Jones (1967, p. 7), Wilson (1965, p. 33) și Habakkuk (1965d, p. 328). În Anglia, ... noile culturi furajere, începînd din jurul anului 1630, au fost asimilate pentru a produce sistemele de cultivare mixtă a pămîntului” (Jones și Woolf, 1969, p. 7).

55. Vezi Chambers (1960, p. 21) și Darby (1973, pp. 330-344).

56. Vezi E.L. Jones (1965, p. 14), care se contrazice cînd spune (p. 1) că între 1660 și 1750 „transformarea procedeelor tehnice [în

agricultura engleză era] disproporționată față de extinderea mai degrabă limitată a pieței sale". Ce înseamnă o proporție corespunzătoare? Și când este ea corespunzătoare? Când piețele se *extind*, deseori este mai avantajoasă menținerea aceluiași tehnici decât plățirea costurilor pe care le implică îmbunătățirile.

57. J. de Vries (1975, p. 82).

58. Le Roy Ladurie, de exemplu, vorbește despre „ideea genială” a Angliei de a adopta la agricultura pe suprafețe mari metodele flamande folosite de fermele mici. El afirmă că o încercare similară în Franța pe terenuri fără haturi, între râurile Somme și Loara, a dat numai parțial rezultate și destul de târziu (1975a, pp. 416-417).

59. Roehl (1976, p. 262, sublinierile adăugate). El specifică: „Noi culturi, îndeosebi din America de Nord, au fost introduse în rotație - cartofii, trifoiul și alte culturi furajere, porumbul, sfecla de zahăr. Acestea au îndeplinit simultan funcția de «curățare» și de refacere a solului, nemaitrebuind să se recurgă la desțeleniri; a rezultat, de asemenea, îngrășarea în grajd a animalelor și, drept urmare, extinderea pământului arabil”. Roehl face referință la Bloch (1966, pp. 213-219), însă notează că Morineau (1968) are o părere contrară.

60. Slicher van Bath (1963b, p. 16).

61. Hoskins (1968, p. 27), Wrigley (1967, p. 57) și F.J. Fisher (1961, p. 4).

62. Smout și Fenton (1965, p. 78); însă ei consideră că, prin anul 1650, inovația (tratarea cu var a solurilor acide) și ameliorările terenurilor și-au încetinit ritmul din cauza „conducerii slabe a guvernului central” și din cauza scăderii profiturilor datorată prețurilor reduse (pp. 56-87). Acest lucru este diferit față de ceea ce se presupune că s-a întâmplat în Anglia și poate fi explicat, probabil, după cum urmează: Deși din punct de vedere politic Scoția a fost considerată printre puterile din centru (în realitate, doar parțial pînă în anul 1707), din punct de vedere *economic* ea făcea parte din periferie; astfel, luînd în considerare impactul reducerii activității economice, putem sesiza o mai mare asemănare între producătorii scoțieni și cei polonezi, decît între producătorii scoțieni și cei englezi.

63. Vezi Morineau (1968, p. 326). Le Roy Ladurie precizează că acest lucru este valabil „în lumea țăranilor” (1973, p. 425).

64. Le Roy Ladurie (1968, p. 83), referindu-se, însă, numai la Languedoc.

65. Wilson (1965, p. 143).

66. Vezi Fussell (1968, pp. 33-34).

67. Vezi Meuvret (1968, p. 17).

68. Chaunu (1966a, p. 310).

69. Creșterea importantă a exporturilor de cereale a început în anul 1700, ceea ce denotă, spune Bairoch, că procesul a început probabil „cu un sfert de veac mai devreme” (1973, p. 459). Această dată corespunde cu data la care au început schimbările în politica guvernului: Legea din 1673 a prevăzut prime pentru promovarea producției porumbului, care nu numai că au permis exportul, dar l-au și încurajat; vezi Lipson

(1956, II, pp. LXX-LXXII, 451-452). Este foarte probabil că Provinciile Unite și-au mărit și ele ponderea în producția mondială de cereale; dar pentru că au pornit de la un nivel foarte scăzut, creșterea a fost mai puțin sesizabilă. Vezi, de exemplu, răspunsul lui Franken la opinia lui E.L. Jones, potrivit căreia creșterea producției de cereale într-o perioadă cu prețuri slabe a fost „o trăsătură caracteristică numai Angliei” (1967, p. 159). E absurd, afirmă Jansen: același lucru s-a întâmplat în Limburg și în alte părți. Franken atribuie această dezvoltare presiunii exercitate de orașe și afirmă că ea a dus la epuizarea solului (1971, p. 165): dar se pune întrebarea pentru ce, mai ales în lumina factorilor ecologici, cerealele nu au fost importate din locuri mai îndepărtate. În explicație ar trebui să intre și problema posibilităților de profit.

70. Potrivit lui Jacquart (1974, pp. 181-182), „o mare cantitate din producția agricolă a Franței în secolul al XVII-lea a fost consumată în țară sau prelucrată pe loc”. Deși alte produse agricole erau exportate, „comerțul cu cereale era de regulă interzis, cu excepția anilor în care recoltele erau bune”. De exemplu, tocmai când Anglia introducea primele de încurajare pentru cultivarea porumbului, *le Conseil du Roi* emitea decrete severe împotriva exportului - peste 30 între anii 1675 și 1683. Usher, în lucrarea sa clasică despre comerțul cu cereale, a abordat altfel problema (1913, pp. 273, 294). El a considerat comerțul liber ca fiind „elementul de originalitate al felului în care Colbert trata comerțul cu cereale” și a susținut că acesta se conducea după principiul „prohibiției în perioadele de foamete; libertate de vânzare în perioadele de belșug”. Usher subliniază că era vorba despre două libertăți, exportul și comerțul interprovincial. Ce se întâmpla între 1675 și 1683 cu libertatea relativă a comerțului interprovincial?

În această privință ar trebui poate să observăm că producția de cereale din Basse-Provence și Languedoc a continuat să se dezvolte cam pînă în jurul anului 1680. Explicația este diferită, dar drept urmare aceasta a dat un impuls altor regiuni. Chaunu susține că „anomalia” acestei dezvoltări continue într-o zonă care nu făcea parte din centru o constituie „importanța pămîntului înainte necultivat (*l'incult*), ceea ce implica „o limită la care s-a ajuns mai târziu” decît oriunde (1963b, p. 354). Vezi, de asemenea, Goubert (1970, pp. 49-54): Le Roy Ladurie vede în anii 1655-1675 doar „un avînt de moment” pentru Languedoc (1974a, p. 149).

Desigur, englezii făceau și un export „intern”, în special spre Londra (vezi Everitt, 1968, p. 64). Problema care se pune - așa cum subliniază Morineau (1965, p. 171) - este aceea de a considera limitele comerțului exterior ca instrument de evaluare a procesului de producție. Provinciile Unite, Anglia și Franța sînt într-o continuă creștere din punct de vedere al suprafeței teritoriilor lor. Cu cît o țară este mai mică, cu atît proporția comerțului exterior în cadrul comerțului său total ne va apărea mai mare în condițiile în care ceilalți parametri rămîn constanți.

71. Vezi F.M.L. Thompson (1966, p. 512); Goubert (1970e, p. 102); Le Roy Ladurie (1975b, p. 1412); și Jacquart (1968, p. 66), care

subliniază faptul că dezvoltarea marilor proprietăți a avut loc în Franța numai la nord de valea Loarei.

72. Hoskins vorbește despre „o vastă suprafață de îngrădiri de izlazuri pînă acum nebănuite” în cadrul terenurilor necultivate din Anglia secolului al XVII-lea (1955, p. 220). Vezi, de asemenea, Darby (1973, p. 321). În Franța, în secolul al XVII-lea, marile suprafețe de cîmpie erau ocupate de seniori, astfel încît deținerea chiar și a unui mic teren de pășunat era pentru un jăran „o binecuvîntare cerească” (Goubert, 1970e, p. 102). Bloch informează despre larga răspîndire a îngrădirilor în vestul și centrul Franței prin anul 1700 (vezi 1930, p. 332).

73. Meuvret (1960, p. 346). Tapié afirmă că numeroși mari seniori din Franța secolului al XVII-lea „deveniseră un fel de antreprenori capitaliști, proprietățile lor fiind dispersate și administrate de intendenți sau de arendași” (1959, p. 138).

74. Roebuck (1973, p. 15). Slicher van Bath afirmă că după 1665, însă, „situația proprietarilor care dădeau în arendă s-a înrăutățit” (1977, p. 107).

75. Acest fenomen se observă peste tot în Franța; dar același lucru s-a întîmplat și în Anglia. Vezi Roebuck (1973, pp. 11-14). Angajarea unor funcționari permanenți, specializați în administrarea proprietăților a contribuit și mai mult la această îndepărtare. Vezi Mingay (1963, p. 59).

76. Succesiunea condiționată era mecanismul prin care moștenitorul unei proprietăți era constrins prin lege în privința modalităților de vânzare sau ipotecare (vezi Habakkuk, 1967b, pp. 2-3). Acest sistem silea familiile recent îmbogățite să vadă în *smaller gentry*, în proprietarii unor mici feude libere și în cei ce dețineau un lot de pămînt luat în arendă pe viață sau transmis prin moștenire (*copyhold*), vînzători potențiali de pămînt, ceea ce a contribuit și mai mult la procesul de concentrare. Vezi Mingay (1968, p. 28).

77. Vezi Mingay (1960, pp. 375-376) și Habakkuk (1960, pp. 160-165).

78. Acest sistem foarte complex este amplu prezentat de Giesey (1975). Goubert susține că dobînzile asupra așa-numitelor *rentes constituées* din Franța în secolul al XVII-lea nu erau de fapt mici în comparație cu alte surse de venit (vezi 1970g, pp. 343-345).

79. Meuvret susține că un *censive*, o posesiune perpetuă asemănătoare unui *copyhold* din Anglia, era „o adevărată proprietate”, al cărei proprietar putea să o „arendeze, s-o schimbe, s-o vîndă sau s-o împartă”, atîta timp cît el își plătea obligațiile față de senior, „ceea ce constituia un fel de sistem fiscal” (1960, p. 343). Totuși, Goubert scoate în evidență faptul că impozitele pe care le implica exercitarea privilegiului de proprietar puteau fi foarte mari (1970f, p. 130). Kerridge face o remarcă similară pentru Anglia, susținînd că, un *copyholder* cu o arendă pe viață era un adevărat proprietar, nu atît din punct de vedere juridic, cît în fapt (1969, p. 60).

80. De exemplu, Mingay subliniază foarte corect că termenul de *yeoman*, așa cum îl folosea Adam Smith, nu făcea decât „să definească statutul social”. Un *yeoman* era un fermier cu un statut superior unui agricultor și inferior unui mare fermier, dar putea fi, indiferent, un *freeholder*, un *copyholder* sau un *leaseholder* (1963, p. 88). Slicher van Bath este de acord că, în general, a fi proprietar nu era întotdeauna un avantaj. „Pământurile din regiunile dens populate și mai fertile erau lucrate de arendași mai înstăriți decât tipul mai sărac al proprietarului-arendăș. Proprietatea asupra pământului și bogăția nu mergeau totdeauna mână în mână” (1977, p. 109).

81. Pentru Franța, anul 1660 pare a fi un moment de cotitură. El marchează sfârșitul perioadei „imobilismului și catastrofelor”, titlu pe care Jacquart (1975) îl dă unui capitol despre Franța rurală din perioada 1560-1660. Le Roy Ladurie, însă, susține că renta funciară a crescut pînă în 1675 (1973, p. 430).

82. În a doua parte a secolului, „micul fermier independent (*laboureur*), mîndru de registrele sale contabile și de cele cîteva pogoane ale sale (*arpents*) precum și de relativa sa independență, a fost nevoit să se declare învins. În marile zone de cultură (*grande culture*), pămîntul lui este atașat unei mari ferme arendate (*quelque grosse ferme*). El este fericit dacă poate să-și recapete lotul de pămînt în arendă” (Jacquart, 1975, p. 264). Vezi, de asemenea, Dupâquier (1973, p. 171) și C.-F. Labrousse (1970, p. 703).

83. Lawrence Stone afirmă: „La începutul secolului al XVII-lea rentele au crescut mai rapid decât prețurile, iar profiturile au revenit proprietarului în detrimentul arendașului” (1972, p. 68; subl. noastră). El vrea să spună probabil în primul rînd *micul* arendaș, pentru că afirmă că acest fapt, plus acapararea de terenuri, explică modelul tripartit al ultimei perioade: proprietarul de pămînt, *fermierul-arendăș înstărit* și *muncitorul agricol* fără pămînt. Habakkuk este înclinat să confirme aceasta cînd face din volumul total al capitalului un factor crucial în explicarea declinului micului țăran. Un proprietar de pămînt bogat avea în această perioadă de tensiune „o rezervă [de capital] la care să recurgă, atunci cînd produsele țăranilor erau puse în vînzare prin împrejurimi” (1965a, p. 660). Habakkuk deosebește perioada dintre anii 1660-1740 de perioada 1540-1640, cînd vînzările de mari proprietăți erau mai frecvente. În ceea ce privește declinul micului proprietar de pămînt din Anglia în secolul al XVII-lea din cauza lipsei de capital, vezi Thirsk (1970, p. 157).

Jacquart vorbește despre falimentele de după 1675 ale micului producător, fie *laboureur* (independent) ori *fermier* (arendăș) (1975, pp. 210-211). Într-un alt text, el se referă la dispariția în nordul Franței, între 1680 și 1700, a unui „mare număr de dinastii” de *labouleurs* - negustori (1978c, p. 467).

84. Mingay vorbește despre un declin „dramatic” al micilor arendași-prorietari în perioada 1660-1750 (1968, pp. 14-15, 31). În aceeași perioadă, afirmă Mingay, grupul de „proprietari de pămînt mai înstăriți” (*squires*), un grup de mijloc între micul arendaș-prorietar și

marele proprietar de moșie, „și-au menținut poziția” (1960, p. 375). Lavrovsky precizează că acest declin al micii proprietăți de pământ și al agriculturii țărănești a avut loc „în secolul al XVIII-lea, ca urmare a revoluției burgheze din secolul al XVII-lea” (1960, p. 354).

85. Dupâquier este de părere că puternicul grup social la nivelul satelor era format din fermierii-arendasi înstăriți (*gros fermiers*) și „proprietarii” de nivel mediu (*grands laboureurs*), ca și din negustori (1973, p. 169). Ducelei de Sully îi plăcea să afirme la începutul secolului al XVII-lea: „cultivarea pământului și pășunatul au fost cei doi sîni la care a supt Franța, adevăratele sale mine și comori peruane” (citată de Larraz, 1943, p. 201). Meuvret se referă la impactul deosebit de acut, după 1660, al crizelor de subzistență „în regiunile bogate cu producție cerealică” (1971b, p. 122).

86. Fussell descrie fenomenul „închirierii fermelor de lapte” în diferite părți ale Europei occidentale în secolul al XVII-lea (1968, pp. 31-32).

87. Vezi Meuvret despre rolul economic al așa-numiților *fermiers généraux* și *amodiateurs* (1960, pp. 347-349). Le Roy Ladurie informează că 39% din proprietățile din întreaga Franță (dar cîte din nordul Franței?) erau „mari proprietăți” (1975a, p. 421).

88. În perioadele de criză, proprietarii de pământ anulau restanțele la plata rentei și reajustau taxele de arendare pentru a putea atrage arendași. Vezi E.L. Jones (1965, p. 8).

89. Vezi Mingay (1960, pp. 378-379). Inițiativa îmbunătățirilor funciare par să fi venit mai mult din partea arendașilor-fermieri și a grupului de persoane care controlau în general unitățile agricole de mărime medii (vezi Habakkuk, 1965d, pp. 327, 330; și Mingay, 1963, p. 166); însă în această perioadă, proprietarii puteau fi siliți să suporte o mai mare parte a cheltuielilor.

90. Goubert (1973, p. 135).

91. Vezi, de exemplu, Quencez (1968, pp. 118-119), care în acest dicționar tehnic traduce *charrue* (în franceză) cu „plug” și *araire* cu „plug primitiv”. Aceeași dificultate apare și pentru termenii în limba germană (*Pflug* și *Hakenpflug*), în limba italiană (*arato* și *aratro di legno*), în limba spaniolă (*arado de labor profunda* și *arado* sau *arado primitivo*) și în limba olandeză (*ploeg* și *primitive ploeg*).

Haudricourt și Delamarre (1955) consacră o carte întreagă de 506 pagini explicînd nu numai deosebirile dintre *charrue* și *araire*, în toată lumea și din cele mai vechi timpuri pînă astăzi, dar și nenumăratele interpretări greșite care au existat din cauza confuziei lingvistice și a traducerilor eronate.

92. Goubert (1973, pp. 135-136).

93. Dupâquier și Jacquart (1973, p. 171). Ei definesc un *haricotier* ca a fi un „*laboureur* cu un cal slab”, iar un *soisson* un „țaran care are doar o pereche de cai”. Jacquart apreciază că trei sferturi din țaranii francezi nu aveau suficient pământ pentru nevoile lor de bază și observă o creștere constantă, în întreg secolul al XVII-lea, a proprietăților de mărime medii, mărime definită ca avînd cel puțin 30 hectare (1966, pp.

22-26). G. Durand caracterizează podgoriile din sud, cu proprietarii lor țărani, ca „locuri ale muncii foarte grele și ale sărăciei fără margini”, profiturile intrând în primul rând în buzunarele negustorilor și ale administrației de stat prin intermediul impozitelor (1977, p. 133).

94. Le Roy Ladurie (1975b, pp. 1405-1407).

95. Brenner (1976, p. 43, 63). Croot și Parker sînt sceptici: „Este probabil ca țăranul, departe de a fi fost o piedică în calea dezvoltării economice, să o fi stimulat în realitate, adoptînd noi procedee sau noi culturi sau numai demonstrînd proprietarilor de pămînt care sînt veniturile pe care o bună cultivare a pămîntului le poate aduce” (1978, p. 39).

96. Jacquart (1975, pp. 273-275).

97. Brenner (1975, pp. 72-73). În orice caz, proprietarii englezi au dobîndit pămînt într-o mare măsură prin cumpărare. Vezi T.S. Ashton (1969, p. 36). Croot și Parker afirmă: „Așa cum profesorul Brenner nu pomenește nimic despre contribuția țăranului englez și minimizează independența sa, tot așa el exagerează independența țăranimii franceze” (1978, p. 41). Jacquart susține, de asemenea, că modalitățile prin care marii proprietari dobîndeau pămînturile țăranilor erau aceleași pe continent ca și în Anglia (vezi 1978b, p. 409).

98. Lipson (1956, II, pp. LXXXIX, CXLIV). Cît de importantă era protecția asupra invențiilor, o politică centrală a guvernului englez din secolul al XVII-lea? Părerile sînt împărțite. North o consideră de „primă importanță” (1973, p. 228), încurajînd inovația. Clark afirmă că este „îndoielnic” că aceasta a încurajat un număr mare de inventatori, deoarece prea mulți au fost înșelați în privința recompenselor (1936, p. 152).

99. Ca urmare a prăbușirii producției de țesături de la Reims, Amiens și Beauvais, tariful vamal de la 15 iunie 1644 era dublu față de taxele fixate țesăturilor olandeze și engleze. Vezi Deyon (1969, p. 77; 1966, p. 54).

100. Vezi harta pentru anii 1703-1705 în Léon (1970b, p. 236).

101. Deyon (1966, p. 60).

102. Goubert (1970g, p. 336).

103. „Nu ezităm să afirmăm că progresele temporare realizate între 1680 și 1705 [la atelierele de producere a stofelor din lînă și mătase (*sayetteries*) de la Amiens] au pregătit și lansat impetuosul avînt din prima parte a secolului al XVIII-lea” (Deyon, 1963, p. 955).

104. Vezi Deyon (1963, p. 952) și Kellenbenz (1965, pp. 389-390).

105. Vezi Wilson (1965, p. 185).

106. Aceasta este opinia lui Deyon (1972, p. 31); dar studiul lui Kellenbenz (1965) nu pare a indica aceasta.

107. Vezi Glamann (1974, p. 506) și Wilson (1977a, pp. 26-27).

108. Wilson (1960a, p. 221).

109. Vezi Smit (1975, p. 62).

110. Hinton (1959, p. 101).

111. Vezi Romano (1962, p. 519), care încadrează reducerea din Olanda între 1671 și 1701. Vezi, de asemenea, Faber și alții (1965, p.

108). R.W. Unger notează că înființarea olandezilor în domeniul proiectării, deja redusă prin anii 1630, s-a anulat prin anii 1670, astfel încât în secolul al XVIII-lea șantierele navale olandeze s-au restrâns foarte mult sau au dispărut. El prezintă, drept explicație, câțiva factori: protecționismul francez; războaiele din cauza cărora creștea povara impozitelor și a datoriei publice olandeze; restrângerea pieței interne; declinul general al pirateriei; durabilitatea mai mare a navelor (vezi 1978, pp. 109-110).

112. Vorbind despre Anglia de la începutul secolului al XVII-lea, Supple spune: „Cel mai important element de instabilitate în ceea ce privea guvernul era șomajul cronic” (1959, p. 234). Referindu-se la începutul secolului al XVIII-lea, D. George afirmă: „Există o părere potrivit căreia oscilațiile în privința utilizării forței de muncă reprezintă o boală modernă. Acest lucru este departe de a fi adevărat” (1953, p. 53).

113. Pares (1937, p. 120). Furniss afirmă că legăturile comerciale nu erau judecate numai după contribuția lor la balanța comercială, ci și după „măsura în care de respectivul comerț putea depinde oferta de locuri de muncă pentru populația băștinașă” (1957, p. 52).

114. Wilson (1969a, p. 125).

115. J. de Vries (1974, p. 183). Prin 1690, apreciază Romein, salariile olandeze erau cu 16% mai mari decât cele engleze (citată în Wilson, 1969b, p. 118).

116. Jacquart vorbește despre lipsa lucrătorilor agricoli în perioada ce a urmat Frondei, care a făcut ca salariile *muncitorilor* rurali să crească (1973, p. 178); vezi, de asemenea, Goubert (1970d, p. 64). În ceea ce privește industria din perioada 1665-1688, în ciuda recesiunii, „nivelul salariilor (plătite în acord și pe zi) pare să fi rămas stabil, atât la orașe cât și la sate” (Goubert, 1970g, p. 348). Aceasta reprezintă o creștere relativă. Vezi, de asemenea, C.E. Labrousse (1970, p. 370). Léon precizează că „din 1660 până în 1750 a avut loc o adevărată invazie de bresle”, ceea ce ar explica atât creșterea salariilor la orașe cât și transferarea într-o mai mare măsură a industriei în regiunile rurale, unde se găsea mână de lucru „din abundență și docilă, obișnuită cu salarii mici” (1970b, p. 251).

117. C. Hill (1969, p. 98).

118. Lipson (1956, III, p. 278).

119. Vezi Furniss (1957, pp. 76-78). Aceeași presiune exista și în Franța. Vezi Martin Saint-Léon (1976, pp. 13, 501-504).

120. E.P. Thompson (1967, p. 57), care remarcă (p.64) creșterea simultană a industriei engleze producătoare de ceasornice.

121. Nef (1968, p. 233). Duckham spune despre „sclavia minerului”: „Nici o lege nu a «înrobit» de fapt pe mineri. Totuși, nimic nu este mai evident în istoria socială a Scoției din această perioadă decât faptul că cei mai mulți dintre stăpîni au recunoscut că minerii lor erau sclavi în adevăratul sens al cuvîntului și că, practic, toți minerii au acceptat acest statut” (1970, p. 243). Aceasta nu i-a împiedicat, însă, ca



periodic să se angajeze în acțiuni greviste, care erau posibile deoarece „minerii calificați erau puțini” (Hughes, 1952, p. 253).

Rusche și Kirchheimer observă că exact în această perioadă și tocmai în Olanda, Anglia și Franța asistăm la sporirea numărului caselor de corecție, care serveau în principal ca „manufacturi, producând mărfuri la un cost foarte redus, datorită mîinii de lucru ieftine” (1939, p. 50; vezi, de asemenea, pp. 24-52, *passim*). În plus, aceasta era perioada în care s-a inventat pedeapsa prin lege cu sclavia la galere - „mijlocul cel mai ușor de a procura mînă de lucru necesară unor munci pentru care niciodată nu s-ar putea găsi o asemenea mînă de lucru gratuită, chiar și atunci cînd condițiile economice ar fi dintre cele mai defavorabile” (pp. 57-58).

122. Citat în Wilson (1969a, p. 122). Vezi, de asemenea, Heckscher (1935, II, p. 169), Lipson (1956, III, pp. 273-274), Coats (1958, pp. 35, 46) și Wiles (1968, pp. 115, 118).

123. Emmanuel (1972).

124. Heckscher (1935, I, p. 221, subl. noastră).

125. Léon (1970a, p. 113). Mai mult decît atît, investițiile statului în industrie între 1660 și 1789 s-au ridicat numai la suma de 2 milioane franci anual, „o cifră derizorie, de fapt”, întrucît veniturile industriei erau în medie de 100 milioane franci (Léon, 1970b, p. 225).

126. Nef (1968, p. 215).

127. Goubert (1970g, pp. 354-356), care ne reamintește că în Tratatul de la Nijmegen (1678) Colbert a fost nevoit să facă concesii la politica sa privind taxele vamale ridicate datorită presiunii Olandei și Angliei. Meuvret pretinde că eșecul Companiilor a fost mai important decît scăderea taxelor vamale și a taxei impuse de Fouquet de 50 de centime la tona de marfă străină transportată, echivalentul francez al Actului de navigație (1971a, p. 21). Vezi de asemenea Deyon (1966, p. 55).

128. Priestly (1951, p. 47).

129. Eforturile lui Colbert „au fost înscrise de la început ca o acțiune dificilă” (Deyon, 1963, p. 951).

130. Wilson (1965, p. 65).

131. Dacă despre Franța se spunea că în anumite privințe era prea mare, s-a susținut de asemenea că olandezii aveau o problemă opusă. „Dacă toate Țările de Jos ar fi fost unite, etapele progresului economic, care urmau să se desfășoare în Anglia, ar fi putut să aibă loc mai devreme. Oțelul și cărbunele belgian și vitala putere hidraulică existentă în Ardeni ar fi putut să furnizeze elementele principale pentru o revoluție industrială, dar olandezilor le lipseau toate acestea” (Plumb, 1965, p. xxv).

132. Vezi Davis (1954, pp. 161, 163), care notează, totuși, că „perioada comerțului prosper durează de la încetarea depresiunii în 1677 pînă la Revoluția din 1688”.

133. Wilson (1965, p. XII). Totuși, Klein afirmă că „prin anul 1670 piața Amsterdam își pierduse mult din importanța ei ca piață mondială principală.” (1966, pp. 208-209).

134. Harper consideră că Actul de navigație a avut ca „efect direct restrângerea rolului de cărauși al olandezilor” (1939b, p. 300). Åström afirmă că schimbările care au avut loc în comerțul din regiunea baltică între 1633 și 1685 au fost „importante” (1960, p. 7), deși ceea ce pierdea Olanda era adesea un câștig pentru armatorii din regiunea baltică, ca și pentru cei englezi. Franken citează pe Consilierii Municipali din Amsterdam din 1684, care au atras atenția asupra faptului că englezii aveau „în produsele lor agricole și manufacturate un mai mare conținut comercial” decât avea Amsterdamul, al cărui comerț, prin comparație cu cel englez, era „artificial” (1968, p. 10).

135. Crouzet (1972, p. 62).

136. Delumeau (1966, p. 105).

137. Richet (1972, p. 205).

138. Meuvret (1971a, p. 33).

139. Kulischer (1931, pp. 16-17).

140. Vezi P.J. Thomas asupra discuțiilor „aprige” despre comerțul est-indian în secolul al XVII-lea (1963, p. 6). În ceea ce privește rentabilitatea, vezi Glamann, care afirmă că „profitul obținut de comerțul asiatic al olandezilor era modest în comparație cu încasările realizate de olandezi prin transport și comerț în Europa” (1958, p. 11); vezi, de asemenea, Morineau (1978e, p. 175).

141. Bassett (1968, p. 85).

142. Wilson (1965, p. 170). Stofele produse în Asia erau deosebit de apreciate la vremea respectivă pentru că erau ușoare, elegante și cu țesătură fină. P.O. Thomas ne reamintește că în 1727 publicația *Atlas Maritime* scria: „India și China puteau să îmbrace toată lumea cu produsele lor” (1963, p. 31).

143. Chaudhuri (1968, p. 486), care adaugă că în anul 1700 „raportul de schimb pare să se fi deteriorat în dezavantajul mărfurilor europene”.

144. Mukherjee stabilește că schimbările au avut loc începând din al patrulea deceniu al secolului al XVIII-lea când, din cauza dezintegrării Imperiului Mogul, rivalitatea anglo-franceză putea lua forma „unei competiții serioase care avea drept scop controlul asupra Indiei pentru obținerea celor mai mari avantaje «comerciale» de către o companie în detrimentul celorlalte” (1974, p. 110).

145. Davis susține ideea periferizării în analiza pe care o face comerțului englez (1961, pp. 125, 137). În cazul Italiei, el afirmă că prin anul 1700 ea devenise „încă o țară care schimbă produsele sale agricole cu produse engleze manufacturate”. El descrie comerțul cu Levantul ca „un schimb al produselor engleze manufacturate cu materii prime străine” și afirmă că „negotul poate fi, de fapt, redus la schimbul de poplin pe mătase naturală crudă”. Sînt de acord cu aprecierea despre Italia, dar am rezerve despre Levant. Issawi (1974) prezintă un proces constant de includere a Imperiului Otoman în economia mondială între anii 1600 și 1914, dar nu este clar în ceea ce privește momentul schimbării decisive. Pare să sugereze că secolul al XVIII-lea ar fi fost perioada de cotitură.

146. Rapp afirmă că ascensiunea Angliei din secolul al XVII-lea „se datorează cuceririi pieței din sudul Europei, mai precis eliminării rivalilor din regiunea Mării Mediterane din industrie și comerț” (1975, pp. 522-523). Aceasta mi se pare o serioasă exagerare în ciuda utilității imediate pentru Anglia (și pentru Provinciile Unite) a extinderii comerțului cu statele creștine din regiunea Mării Mediterane la începutul secolului al XVII-lea. Realitatea este că, după 1660, comerțul mediteranean a avut o contribuție tot mai redusă ca pondere în total, chiar dacă, în termeni absoluți, el a continuat să se extindă. În ceea ce privește Franța, comerțul cu țările Levantului a scăzut de la jumătate din întregul comerț exterior la sfârșitul secolului al XVI-lea, la a 20-a parte în anii 1780. În cazul Angliei, declinul a fost și mai sever: de la un nivel de vîrf de 10% la mijlocul secolului al XVII-lea, la 1% la sfârșitul secolului al XVIII-lea. În plus, ca sursă de bumbac brut și piață pentru textile, Levantul și-a pierdut importanța deoarece au apărut alte surse și altă piață. Vezi Issawi (1974, pp. 114-115).

147. Parry afirmă că secolul al XVIII-lea va produce mai tîrziu „acel neverosimil paradox, o Mediterană engleză” (1967, p. 191). Léon și Carrière susțin că în perioada de la 1661 la 1789, comerțul mediteranean reprezenta 30% din comerțul total al Franței (1970, p. 194); iar Issawi spune că în anii 1780 Franța deținea 50-60% din comerțul otoman (1974, p. 114). Comerțul francez avea un rol dominant și în Barbaria, care corespundea mai mult sau mai puțin Tunisiei (Léon și Carrière, 1970, p. 193).

148. Åström (1963, p. 29).

149. Åström adaugă un alt factor, susținînd că grupurile sociale din regiunea baltică care cumpărau postav negru subțire (și nu mătase și catifea) reprezentau nobilimea inferioară și mica nobilime, clerul, funcționarii de stat și orășenii, și că cererea lor rămînea destul de constantă. „Astfel, marile fluctuații în consumul de țesături vizau o singură categorie de oameni, militarii. Pregătirile de război stimulau cererea, în timp ce demobilizările o restrîngeau” (1963, p. 71). Declinul brusc al comerțului cu țesături este pus pe seama „Acalmiei din Nord” care a urmat încetării Războiului de 30 de ani.

Nu știu dacă această explicație este suficientă. Mai întîi de toate, nu cred că cererea populației civile era atît de constantă. Însuși Åström observă că englezii din vremea aceea explicau criza exportului lor de țesături prin trei factori: „concurența olandezilor, creșterea numărului de manufacturi textile în nordul și estul Europei și reducerea puterii de cumpărare a pieței poloneze” (1963, p. 69). Ultimele două explicații implică tocmai înconstanța cererii nemilitare. Primul factor este legat de Războiul de 30 de ani - nu de cererile militare, ci de faptul că, din cauza războiului, navele olandeze „dispărușeră din comerțul englez” în regiunea baltică din 1623 pînă în 1649 (Hinton, 1959, p. 37).

150. Hinton (1959, p. 45).

151. Vezi Hinton (1959, p. 59).

152. Hinton (1959, p. 99).

153. Wilson (1965, p. 80). Darby afirmă că în perioada „Restaurației din anul 1660, suprafețele împădurite se redusese foarte mult” (1975, p. 328). Drept urmare, Amiralitatea s-a alarmat și a consultat Academia Regală. În 1664, John Evelyn a întocmit un raport prin care a făcut apel la *gentry* deținătoare de pământ să planteze arbori. Sfatul a fost urmat într-o mare măsură și a dat în cele din urmă rezultate asigurând o mai mare ofertă internă. Este clar că „arborii plantați în anii aceia au ajuns cu timpul la maturitate pentru a sprijini flota britanică în războaiele din secolul al XVIII-lea” (Darby, 1973, p. 329).

154. Vezi Bamford (1956, pp. 206-207).

155. „Se pare că împotrivirea antreprenorilor francezi de a risca o investiție de capital și folosirea navelor în întreprinderile de transport din nord, pentru care au fost adesea criticați, s-a bazat pe o evaluare realistă a propriilor lor limite și a riscurilor pe care le implica concurența cu formidabilii olandezi” (Bamford, 1954, p. 219). Bamford sugerează că o a doua cauză a împotrivirii la asigurarea lemnului din nord era, în afară de costuri, teama de „a se expune gravelor dificultăți strategice pe care dependența de acesta ar implica-o în timp de război” (1956, p. 113). Comerțul francez cu regiunea baltică reprezenta în timpul acela numai 7% din întregul comerț (vezi Léon și Carrière, 1970, p. 194). Despre eforturile Franței în America de Nord, Bamford spune: „Lemnul pentru nave era din abundență și ieftin în Canada, dar exploatarea lui cerea angajarea unor muncitori locali ale căror salarii erau cunoscute ca ridicate” (1956, p. 120).

Este foarte important să constatăm că împotrivirea inițială a francezilor (în comparație cu *nevoia* englezilor) de a căuta resursele de material lemnos în Statele Unite a devenit și mai fermă. Bamford notează că unul din motivele care i-au determinat pe francezi să oprească în anul 1731 întregul import de lemn din America de Nord a fost calitatea slabă a acestuia. Dar Bamford afirmă că slaba calitate a lemnului a fost în realitate rezultatul faptului că acesta provenea din vecinătatea râului St. Lawrence și nu din păduri mai din interiorul țării, precum și pentru faptul că lemnul zăcea pe pământ, aproximativ doi ani înainte de a fi fost transportat. „Dacă francezii, în loc să fi întrerupt importurile s-ar fi ocupat de extinderea exploatării lemnului în Canada, rezultatele ar fi putut fi, cu siguranță, tot atât de rodnice ca și exploatările forestiere canadiene ulterioare ale englezilor” (1956, pp. 127-128).

156. Vezi Åström, (1963, pp. 41-44). Acest lucru era valabil nu numai pentru căutarea lemnului, ci și pentru in, cîneapă, rășină, gudron, ca și pentru potasă.

157. Langton (1972, p. 51), care sugerează că această cifră este moderată față de estimările lui Nef care marcau o creștere de 15 ori. De aceea el trage concluzia că „nu a avut loc o adevărată «revoluție»”. Fiecare are propriile aprecieri cantitative pentru a defini o revoluție!

158. Citat în Minchinton (1974, p. 151). Despre lipsa cherestelei și dezvoltarea producției de cărbune în Anglia, vezi Wilson (1965, pp. 80-85), care introduce o semnificativă notă de precauție: „Succesul cu

care cărbunele a înlocuit lemnul drept combustibil și producția sporită a industriei cărbunelui nu trebuie privite ca un *deus ex machina*, la care s-ar putea apela pentru a explica orice dezvoltare a industriei britanice în afara celei textile". Cu toate acestea, el adaugă: „A fost probabil principalul factor din economia de la începutul secolului al XVIII-lea care a favorizat cel mai mult.”

159. Åström (1963, p. 32).

160. Heckscher (1932, p. 139) afirmă că „poziția privilegiată [a Suediei] s-a datorat mai mult cantității [mangalului] decât calității [minereului]”.

161. Léon scoate în evidență o lipsă tot mai mare de minereu de fier în Franța în tot cursul secolului al XVIII-lea. El susține că încă din 1685 Franța importa 3855 tone pe an (iar în 1787 erau circa 19.000 tone) din Germania, Rusia, Spania și îndeosebi din Anglia și Suedia. El vorbește despre creșterea numărului plîngerilor în secolul al XVIII-lea „cu privire la pericolul despăduririlor și creșterea prețului combustibilului”, menționînd răscoalele țărănești din 1731 în Franche-Comté împotriva metalurgiștilor care distrugau pădurile (1970b, pp. 231-232).

162. Flinn atacă vechea opinie potrivit căreia producția de fier a fost stagnantă în Anglia între 1660 și 1760. El crede că mărirea importului oglindea, dimpotrivă, creșterea cererii pe piața internă și în colonii (1958, p. 145). Bairoch arată că în timp ce producția internă britanică de oțel a rămas stabilă între 1660 și 1760, importurile au crescut cu 130%. El crede că oțelul a fost folosit în principal în agricultură (1966, pp. 8-10):

163. Dezvoltarea paralelă în Franța a forțat-o în cele din urmă să intre în „era cărbunelui” în jurul anului 1735 (Léon, 1970b, p. 232).

164. K.G. Davies (1974, p. 314).

165. K.G. Davies (1974, pp. 45, 80, 85). Evident, numărul unităților separate de colonizare depinde de modul în care se definește o unitate. Davies oferă o listă și o justificare.

166. Vezi Davis (1954, p. 131) și Wilson (1965, p. 161).

167. Vezi Darry (1967, p. 206).

168. Englezii „au folosit într-o mai mare măsură sistemul muncii pe bază de contract”. Prin anul 1700 emigraseră în America de Nord 250.000 de englezi și numai 20.000 de francezi (K.G. Davies, 1974, pp. 80, 96). Estimările lui Curtin indică un număr mai mare de sclavi în coloniile britanice, îndeosebi înainte de 1700 (1969, cap. 3).

169. Dehio (1962, p. 89). Hughenoții nu țineau neapărat să plece; după cum spune Dehio, „aceștia nu puteau să se aștepte peste ocean decît la aceleași forme autoritare ale vieții sociale, politice și spirituale”.

170. Scoville (1960, p. 103).

171. „Este incontestabil că din punct de vedere cantitativ volumul comerțului intern [în Franța] întrecea de o manieră zdrobitoare volumul comerțului exterior” (Léon și Carrière, 1970, p. 165).

Într-adevăr, în secolul al XVII-lea, asistăm la orientarea spre interior a portului - ceea ce Morineau numește „septentrionalizarea” Marsiliei, care „s-a disociat astfel de Mediterană”. El explică faptul că

la începutul secolului al XVII-lea, Marsilia a cunoscut „o dezvoltare autentică”, care a fost „mai strălucitoare decât dezvoltarea din secolul al XVI-lea” (1970b, pp. 163, 169). Se pune întrebarea cum a fost posibil aceasta, având în vedere că Marsilia tocmai pierduse avantajul comerț cu mirodenii, comerț preluat de olandezi, ceea ce a determinat dirijarea transporturilor pe alte rute. Răspunsul lui Morineau: Marsilia servea ca punct de import al pielii și îndeosebi al mătăsii crude pe care o livra fabricilor de mătase de la Lyon, care chiar în momentul acela preluau piețele Franței, pînă atunci aprovizionate de nordul Italiei. Care erau aceste piețe? Piețele mărfurilor de lux pentru Curtea regală, care prosperau în ciuda declinului general. Piața s-a format din trei surse: reorientarea cererii existente, creșterea veniturilor senioriale și creșterea venitului curtenilor, care rezultau din mărirea impozitelor. „În felul acesta a fost încurajat un comerț cu mărfuri de lux, rivalizînd cu acela al armelor și al pielii căci, să nu uităm, secolul al XVII-lea a fost secolul în care oamenii purtau cizme. Marsilia a pompat seva dezvoltării sale în resursele interne ale Franței. Ea a reușit astfel să evite efectele depresiunii metalelor prețioase” (1970 pp. 168-169).

172. În ciuda „acțiunilor coloniale spectaculoase [din secolul al XVII-lea]” ale Angliei, „comerțul continua să fie în primul rînd intraeuropean” (Supple, 1959, p. 7). Totuși, comerțul cu Olanda s-a redus deoarece a crescut comerțul cu coloniile (Wilson, 1965, pp. 271-272).

173. Vezi F.J. Fisher (1950, p. 156). Jeannin susține că în perioada dintre 1650 și 1750, cele două piețe principale pentru produsele industriale ale Europei occidentale erau coloniștii din America de Nord și înseși diversele state (1964, pp. 338-339). Repet, faptul că Franța, în comparație cu Anglia, era un stat mai mare, cu nevoi mai multe, însemna și o mai mică nevoie de a avea o piață nord-americană.

174. Vezi Davis (1956, p. 71).

175. Vezi Wilson (1967, p. 513).

176. Vezi T.S. Ashton (1969, pp. 72-74).

177. Vezi Léon și Carrière (1970, p. 178).

178. Vezi expunerea anterioară a acestei probleme în Wallerstein (1974, pp. 264-266).

179. Să nu uităm că în îndelungata perioadă de recesiune nici chiar pentru Anglia comerțul exterior nu a fost totul. Reed, de exemplu, susține că: „Pentru reducerea costurilor tranzacțiilor, indiferent de naționalitatea celor implicați, ceea ce este important este volumul total al acestor tranzacții. Deși comerțul exterior [al Angliei] s-a dezvoltat [în secolul al XVII-lea], nivelul acestuia era inferior comerțului intern și nu există nici o dovadă că el a crescut mai repede. De aceea, este foarte posibil ca negoțul intern să fi jucat rolul dominant” (1973, p. 184). Problema este bine sesizată. Rămîne, însă, de văzut dacă volumul total al tranzacțiilor în Franța era într-adevăr mai mic decât în Anglia, dată fiind, în special, suprafața mult mai mare a Franței. De aceea, am putea dori să nu luăm în considerare volumul *național* al tranzacțiilor, ci volumul în anumite piețe. Parisul, desigur, niciodată n-a combinat

funcțiile administrative și economice în modul în care a făcut-o Londra datorită, repet, suprafeței Franței și structurii sale geografice care decurge din aceasta. Extinderea Londrei ca oraș și piață între 1650 și 1750 este larg dezbătută în literatura de specialitate (vezi Wrigley, 1967, p. 63); și este posibil ca la *Londra* costurile tranzacțiilor să fi fost mai mici decât acelea de la Paris și din alte centre ale Franței. Dacă North și Thomas apreciază corect că în perioada dintre 1500 și 1700 schimbările tehnologice au fost prea mici pentru a determina creșterea productivității și că unica sursă posibilă a unei asemenea creșteri o constituiau „reducerea cheltuielilor de comercializare” (1973, p. 150), aceasta ar explica un *avantaj* luat asupra Franței de englezi, dar nu mai mult decât atât.

180. Parker (1974a, p. 532).

181. Wilson (1949).

182. Heckscher (1950, pp. 221-222).

183. Wilson (1951, p. 232), care a insistat că dezbaterea a fost reală: „Acceptarea ideii că folosirea metalelor prețioase ca mijloc de plăți internaționale constituie un mod de reglementare multilaterală va determina, sper, îngustarea sferei de dezacord. Dar nu o va elimina întru totul. Pentru că nu pot să nu cred că se mențin încă deosebiri de concepție cu privire la ceea ce ar trebui considerat ca model normal internațional comercial și de plăți în epoca mercantilă. Prof. Heckscher, după cât mi se pare mie, acordă un *rol* prea mic metalelor prețioase și un *rol* prea mare cambiei. Era oare lumea lui Thomas Mun într-adevăr atât de asemănătoare cu lumea lui Alfred Marshall, după cum sugerează prof. Heckscher? Este oare finanțarea comerțului internațional un subiect fără istorie? Nu cred. [Au existat] mișcări ale metalelor prețioase într-o măsură foarte diferită de «sume mici de bani» din secolul al XIX-lea și de la începutul secolului al XX-lea” (1951, p. 233).

184. J.M. Price (1961a, pp. 273-274).

185. Sperling (1962, p. 468).

186. Blitz (1967, p. 41).

187. Wilson (1949, p. 154). În această chestiune, Supple îl susține pe Wilson împotriva lui Heckscher (1959, p. 86) și citează o lucrare din 1641 scrisă de Lewes Roberts și intitulată *The Merchant's Map of Commerce*: „Populația din est este cunoscută ca având atât de puțin aur și argint, căci disprețuiește tot ce este legat de acestea (*sic*), vinde la preț scăzut produsele ei bogate... îndeosebi acelea care sînt destinate hranei zilnice” (1951, p. 176).

188. Hinton (1959, p. 115).

189. Vezi Åström, (1963, p. 82). Heckscher insistă și el referitor la Suedia: „Pentru a pune problema în termeni moderați, nu există nici cea mai mică urmă a unui influx continuu de argint spre [Suedia]” (1950, p. 225). Însă Attman, vorbind despre comerțul cu Rusia, afirmă: „spre mijlocul secolului al XVII-lea, cel puțin, toate țările trebuiau să-și acopere deficitul comercial cu metale prețioase” (1973, p. 160).

190. Sperling (1962, p. 461). O parte din argintul care se scurgea spre regiunea baltică era cheltuită de polonezi în Levant de unde cumpărau „mărfuri orientale de lux” (Maczak, 1976b, p. 2, și vezi, de asemenea, 1974, p. 507). Vezi, de asemenea, Hroch (1971, p. 26) și Glamann (1977, p. 262).

191. Dales (1955, pp. 142-143).

192. Chaudhuri (1963, p. 26) și vezi Singh (1977, cap. VII). Despre mișcarea (metalelor prețioase) din Spania spre Filipine, vezi Chaunu (1960b, pp. 268-269); din Olanda spre Indiile de Est, vezi Schöffer (1966) și Van de Wee (1977, p. 310). Raychaudhuri prezintă pe scurt importurile olandeze în Coromandel astfel: „Principalele articole de import, în afara lingourilor și a monedei din metal prețios, erau din categoria articolelor de lux” (1962, p. 197). În cazul Olandei, însă, abilitatea de a fi preluat comerțul maritim intraasiatic, care se derula între India, China și Japonia, „i-a permis să reducă volumul monedei din aur și argint pe care Occidentul îl lăsa să se scurgă spre Orient pentru a echilibra piațele. Astfel, pînă în 1668, argintul japonez a permis olandezilor să se dispenseze în parte de piaștii spanioli, dîndu-le un oarecare avantaj asupra concurenților englezi” (Deyon, 1978b, p. 229).

193. Chaudhuri (1963, p. 27).

194. Chaudhuri (1968, pp. 484, 495).

195. Vezi Åström (1963, p. 82).

196. Chaudhuri (1968, p. 496).

197. Lüthy (1961, p. 34). Lüthy afirmă: „aproape întreaga [Asie se baza pe] monometalismul-argint, ceea ce nu este același lucru cu întreaga [Asie]”. Chaudhuri notează că în perioada dintre 1662 și 1680 comerțul Indiilor de Est a absorbit aurul dorit de India de sud-est, care se afla atunci pe primul plan al comerțului, dar că „în 1676, dintr-o anumită cauză - care rămîne încă neelucidată - prețul în argint al aurului a scăzut brusc pe piața indiană a metalelor prețioase” (1968, p. 488).

Ruiz Martín sesizează „supremația” argintului asupra aurului pe piețele financiare europene „din 1609... pînă în secolul al XVIII-lea.” El afirmă că o parte din explicație constă în cererea din Est. „Olandezii și englezii, în contactele lor diplomatice cu algerienii și perșii, de exemplu, au auzit mereu vorbindu-li-se despre singura condiție cu care capitulațiile ar putea fi aplicate: să se plătească în *reales* [de argint] castilieni” (1970, p. 56). Sperling, însă, vorbind despre „criza argintului” din jurul anului 1680 pînă în 1703, pune întrebarea pentru ce aurul nu a fost înlocuit cu argintul în transporturile navale spre Indiile de Est. „Argintul s-a deplasat spre est, nu pentru că negoțul ar fi depins de el în orice privință, ci pentru că era avantajos. În al doilea rînd, ... aurul ar fi putut să fie folosit, dar profitul ar fi fost mai mic din cauza raportului de schimb care ar fi fost nefavorabil europenilor” (1962, pp. 466-467, subl. ns.). El notează că raportul argint-aur în vremea aceea era: 17:1 în America hispanică, 15:1 în Europa, 12:1 în India și 9:1 în Japonia. Dar de unde provin aceste diferențe, dacă nu din valorile de schimb diferite ale metalelor prețioase?



198. Lũthy (1961, p. 35). Sigur, argintul a fost folosit în Europa, dar mai mult pentru plăți de plată decît pentru lichidarea datorilor. Lũthy adaugă următoarele: „notă de subsol clarificatoare din punct de vedere lingvistic: „dacă în franceză, argint (*argent*) a devenit termenul folosit pentru a desemna bani, *specie-point* a fost tradus cu *gold-point* (*point-or*)” (Lũthy folosește în textul francez termenul englez *specie-point*).

199. Sperling (1962, p. 450).

200. Vezi Wilson (1967, p. 509).

201. Supple susține că *adevărata* problemă pentru guverne era aceea a reglării rapide a modificărilor în mișcarea metalelor prețioase, adică a dificultăților lichidității. „În această lumină, «mercantilismul», așa cum este el în general cunoscut, ne apare mai curînd ca un mecanism defensiv decît ca o goană agresivă, înșelătoare și fără șanse de izbîndă pentru realizarea de averi. Îngrijorate de pierderea cantitativă și calitativă de bani, autoritățile au dorit pe bună dreptate să controleze scurgerea monetară înainte de a fi produs dereglări cronice în economie” (1959, p. 194).

202. Vezi discuția în rezumat în Vilar (1974, pp. 237-244).

203. Morineau (1969a, pp. 346-347; de asemenea 1978b, pp. 80-85).

204. Morineau (1969a, p. 311). De exemplu, explicînd intensificarea sosirilor în Spania în ultimele două decenii ale secolului al XVI-lea, Morineau are în vedere faptul că regele a readus în țară mai mult metal prețios din cele două Americi (care, probabil, a fost oricum extras, dar altfel nu ar fi trecut Atlanticul), și a preluat o mai mare parte din ceea ce s-ar fi cuvenit indienilor și spaniolilor (1969a, p. 334). Dar indienii nu primeau metalele prețioase ca plată, iar coloniștii spanioli ar fi dorit poate să le folosească pentru a face cumpărături în Spania, și în felul acesta metalele prețioase tot ar fi trecut Atlanticul. Deyon exprimă un scepticism asemănător celui al lui Morineau: „Nimeni nu se gîndește să nege rolul descoperirilor neașteptate, dar cum putem să nu exprimăm unele rezerve cu privire la o interpretare care ar îngropa în adîncul minelor americane destinul Europei?” (1967, p. 84).

205. Folosind datele istorice referitoare la această perioadă, René Baehrel susține că metalele prețioase sau banii sînt un „fenomen secundar” (1953, p. 309). Eu aș spune altfel. Sînt o marfă ca și grîul sau textilele, iar noi trebuie să acordăm atenție raportului de schimb al tuturor acestor mărfuri în relație unele cu altele.

206. Morineau (1969a, pp. 331-332), care adaugă că efectul Drake a fost „mai presus de toate azima sfîntă a societăților de asigurări”. Despre efectul Drake, vezi, de asemenea, Parry (1961, p. 127) și Lynch (1969, p. 190).

207. Morineau (1969a, p. 346). Referirea este la amiralul englez Blake, care în 1656 a atacat opt galere spaniole în golful Cadiz, scufundînd două și capturînd tot atitea.

208. Vilar afirmă: „este o certitudine că, la mijlocul secolului, capitalul Republicii olandeze era cel puțin egal cu acela al restului Europei” (1974, p. 241).

209. Wilson (1949, p. 160). Stone notează scăderea ratei dobânzii la Londra de la 10% la 5% în perioada dintre 1620 și 1650, afirmând că aceasta era aceeași în Europa, cu excepția Olandei. „Această reducere spectaculoasă a ratei dobânzii a fost în același timp cauză și consecință a creșterii capitalului lichid și a dezvoltării facilităților instituționale pentru utilizarea lui, așa cum sînt societățile pe acțiuni și băncile de depuneri pentru agenții de bursă și pentru giuvaergii” (1972, p. 69). Dacă într-adevăr metalele prețioase pe care le posedau olandezii au produs scăderea ratei dobânzii, nu s-ar putea, de fapt, explica aceasta mai bine prin reducerea capitalului global lichid, în ciuda creșterii capitalului lichid disponibil prin bănci pentru împrumuturi?

210. „În primul rînd, trebuie să ne reamintim totdeauna că o perioadă în care prețul mărfurilor în ansamblul lor este foarte scăzut înseamnă o perioadă cu o mare putere de cumpărare a metalelor prețioase, ceea ce determină stimularea descoperirii lor” (Vilar, 1974, p. 247).

211. Lûthy (1959, p. 95), care se întreabă dacă penuria de metale prețioase este conceptul just și sugerează folosirea mai degrabă a termenului „lipsă a lichidității”, subliniind că în vremea aceea cuvîntul *resserrement* (restrîngere) însemna atît stocarea cît și insuficiența banilor.

212. Lûthy (1959, p. 97). Aceasta a avut implicații permanente. Vilar subliniază că, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, „Anglia și-a bazat circulația monetară pe relațiile cu Brazilia și Portugalia, și deci pe aur; Franța și-a dezvoltat relațiile îndeosebi cu Spania și regiunea Caraibelor și, drept urmare, ea a contat pe argint ca bază a circulației sale monetare” (1974, p. 324).

213. Vilar (1974, p. 287).

214. Vezi Spooner (1956, p. 3-4).

215. Vezi Pillorget (1966, p. 129).

216. Vezi Lûthy (1959, p. 98).

217. Ashton îl acuză pe Christopher Hill tocmai pentru aceasta: „Pentru el, ca și pentru un whig, secolul al XVII-lea este într-adevăr marea epocă eroică a apariției liberalismului modern” (1965, p. 581).

218. Plumb (1965, p. XXII). J.R. Jones susține și el că înaintea anului 1640 ineficacitatea Angliei „în raporturile sale cu olandezii a fost hotărîtoare” (1968, p. 41).

219. Vezi Burckhardt (1965, pp. 144-145, 152-153, 180), care spune: „Creșterea puterii și a posesiunilor sale a fost pentru Ludovic al XIV-lea mai înfrî de toate un mijloc de a le păstra.”

220. Wilson explică nivelul înalt al impozitelor olandeze prin cheltuielile pentru apărare. Despre perioada ce a urmat obținerii independenței, el spune: „Lupta pentru propria apărare dădea probabil mai multe satisfacții decît obligația de a se supune neputincios unui suzeran. Nu era mai puțin costisitoare” (1968, p. 235). Smit notează că cheltuielile de război mereu crescînde din ultimul sfert al secolului al XVII-lea „depășeau posibilitățile de impunere, sau ale populației din această țară”. Pentru a putea face față competiției, olandezii ar fi trebuit

să cheltuiască „nebunește...într-o țară în care impozitele erau deja la nivelul lor cel mai înalt” (1975, p. 62).

221. Finer afirmă că unitățile militare „au luat o mare amploare, în toate cazurile, după încheierea Războiului de 30 de ani, în 1648” (1975, p. 101).

222. Perjés (1970, p. 3). Glamann reliefează faptul că la sfârșitul secolului al XVII-lea flota britanică avea 20.000 de oameni în serviciu pe mare, „o cifră comparabilă cu populațiile contemporane ale unor orașe, cum ar fi Bristol și Norwich” (1977, p. 200).

223. Carswell susține că, în anul 1685, forțele militare ale Angliei și ale Olandei erau „comparativ egale” ca putere, fiecare depinzând pentru ducerea unui război de un „efort, în mod special unit”, dar că Franța avea o „mare forță profesională” (1969, p. 24). 224. Vezi Carter (1975a, p. 12, 33).

224. Vezi Carter (1975a, pp. 12, 13).

225. Despre rezistența din 1683 a comercianților din Amsterdam și despre schimbarea lor de poziție din 1688, vezi Smit (1968, p. 33). Despre „simbioza ostilă” anglo-olandeză care a dus la o asociere dominată de englezi, vezi Hobshawm (1960, p. 112). Despre faptul că lui Ludovic al XIV-lea i-a trebuit cîtva timp să constate că Anglia devenise „principala sa rivală”, vezi Bourde (1960, p. 54).

226. Tapié (1960, p. 12).

227. Bourde (1960, p. 63).

228. Vezi Hobshawm, care afirmă: „Ceea ce este impresionant pentru Franța de la sfârșitul secolului al XVII-lea nu este colbertismul, ci relativul său eșec; nu reforma monarhiei, ci eșecul ei, *în ciuda unor resurse mult mai mari*, în a concura din punct de vedere economic - și deci, *în cele din urmă, militar* - cu rivalii săi maritimi și, *drept rezultat*, înfrîngerea ei de către acești rivali” (1960, p. 111, subl. noastră).

229. Mousnier (1967, p. 269).

230. Léon și Carrière (1970, p. 190).

231. Delumeau (1966, p. 94).

232. Wilson (1965, p. 57). Aceasta este oare ceea ce vrea să spună Hinton cînd vorbește despre calitatea flexibilității în sistemul mercantil englez? Vezi Wilson (1939, pp. 71-83) și comparați cu Harper (1939b) despre importanța rolului deciziilor administrative în interpretarea Actului de navigație.

233. Fraza aparține lui Minchinton (1974, p. 111). Vezi, de asemenea, Parker (1974a, p. 561).

234. Această realitate a relației dintre finanțele publice și profitul particular poate fi considerată ca avînd efect multiplu. De Maddalena, de exemplu, subliniază că în Franța și în Germania occidentală, concentrarea proprietăților realizată de noii proprietari de pămînt burghezi a fost continuată „cu prudență, deoarece încorporarea fermelor jărănești însemna și asumarea obligațiilor fiscale care veneau cu ele” (1974a, p. 293). De aceea Jacquart poate vorbi despre stat ca fiind „adevăratul profitor al secolului al XVII-lea” (1978b, p. 406).

235. Parker (1974a, p. 572).

236. Fabvre (1933, p. 270).

237. Despre ostilitatea lui Colbert față de perceptori (*traitants*), vezi Marsin (1970, p. 269). Lúhy notează, totuși, că acești *fermiers* și *traitants* erau un rău necesar pentru că ei făceau ca veniturile statului să progreseze (1959, p. 109). Obiectivele mercantile nu erau numai în domeniul industriei. Vezi Le Roy Ladurie: „Statul a jucat astfel față de marile ferme senioriale cu vocație capitalistă același rol de părinte bun pe care l-a jucat în alte părți față de manufacturile colbertiene” (1974b, p. 16). Dessert și Jourmet (1975) descriu ceea ce ei numesc un „Colbert lobby”, reprezentînd pe *financiers*, care din 1663 pînă în 1687 au ocupat *la Ferme générale*; adică au preluat cea mai mare parte a impozitelor pe pămînt pentru întreprinderile lor industriale și de export-import. În acest sens, colbertismul a reprezentat un transfer al resurselor de la *traitants* și *fermiers* de nivel scăzut și neproductivi la persoane productive de înalt nivel.

238. Vezi Rule (1969, p. 32) și Goubert (1970f, p. 123).

239. „Colbert și-a îndeplinit bine misiunea și, deși francezii plătiseră desigur scump, aceasta s-a realizat probabil pentru că au putut s-o facă” (Goubert, 1970f, p. 124).

240. M.P. Ashley (1934, p. 97).

241. Vezi Roseveare (1969, p. 61; 1976).

242. Swart (1975, p. 45) și Smit (1975, p. 63).

243. Vezi Roofda (1964, pp. 126-127). Despre teoriile politice absolutiste în Republica olandeză, vezi Kossmann (1976, pp. 12-17) și Bouwsma (1970, p. 9).

244. E. Barker (1966, p. 7).

245. Heckscher (1935, I, p. 104).

246. Meuvret (1971a, p. 29). Mai mult decît atît, este absurd să compari această situație ca fiind nefavorabilă în raport cu Anglia, a cărei zonă a tarifelor unificate era numai cu puțin mai mare decît aceea a celor Cinci mari ferme. După cum spune Crouzet, unificarea realizată de Anglia „nu trebuie supraestimată” (1972, p. 78).

247. Vezi Asher (1960, p. 48), a cărui explicație a eșecului sistemului colbertian al necesității navale, care era mult mai echitabil decît sistemul înrolării forțate a marinarilor, constă în faptul că monarhia absolută nu era destul de puternică (vezi pp. 91-95).

248. Plumb (1967, p. 13).

249. De exemplu, James Harrington în lucrarea *Commonwealth of Oceana* (1656) spune: „*Nobilimea*, categorie în care... includ și *Gentry*, așa cum fac și francezii cu termenul *Noblesse*” (citat de Wilson, 1965, p. 109). Nu este corect să se sugereze că nici un istoric de mai tîrziu n-a recunoscut aceasta. De exemplu, Habakkuk afirmă că aristocrația engleză plus *gentry* constituiau „o singură, chiar dacă nu foarte omogenă, clasă socială” (1967, p. 2). Vezi, de asemenea, afirmația lui C.E. Labrousse potrivit căreia în clasa deținătoare de proprietăți (*la classe propriétaire*), care include lumea nerentieră, nețăărănească a nobilimii, clerul și burghezia înstărită (*bonne*), „se contopesc cele trei

ranguri. De altfel, ea nu pune deloc sub semn de întrebare existența lor. În acest caz, clasa nu contrazice rangul" (1970, p. 474).

250. Citat de C. Hill (1975a, p. 281).

251. „Adevărata demarcare în societatea proprietarilor de pământ englezi nu se făcea între vechile familii de proprietari și cele noi, ci între acei proprietari cu terenuri și profituri foarte limitate care considerau vremurile anormale și necazurile lor neglijate, și cei mai întreprinzători sau mai norocoși care vedeau numai avantaje în expansiunea economică și în mobilitatea socială" (Mingay, 1963, p. 107).

252. Rabb (1975, p. 71).

253. E. Barker (1966, p. 31). Continuarea acestei situații a avut loc în 1688. Ceea ce părea să fie triumful parlamentului asupra monarhilor va însemna de fapt, în secolul al XVIII-lea, „creșterea puterii executive, care...a realizat supunerea legislaturii, ceea ce Stuarții încercaseră mereu să facă, nereușind însă niciodată" (Plumb, 1967, p. 65).

254. Stone (1972, p. 49). Ca și Stone, Zagorin afirmă că „nu a urmat nici o schimbare socială importantă" (1959, p. 400).

255. C. Hill (1969, p. 135). În afara schimbărilor în structurile politice, pe care nimeni nu le neagă, Hill subliniază abolirea proprietăților feudale și sfârșitul eforturilor guvernamentale de a controla împrejurimile. El spune: „În domeniul politicii comerciale, coloniale și externe, sfârșitul Evului Mediu în Anglia s-a produs în 1650-[16]51, când guvernul republican a fost liber să-și îndrepte atenția spre exterior" (p. 155). Pentru Hill, Evul Mediu este asemenea unui robinet; se pare că diferite robinete s-au închis în momente precise diferite: „În industrie și în comerțul intern... Evul Mediu a luat sfârșit în 1641, când guvernul central și-a pierdut puterea de a subvenționa monopolurile și de a controla administrația zonelor sărace" (p. 169). „În domeniul finanțelor, Evul Mediu a luat sfârșit în Anglia în 1643, când s-au introdus două tipuri noi de impozite, accizul și impozitul funciar" (p. 180).

256. Wilson (1957a, p. 153).

257. Vezi Thirsk (1954).

258. Stone (1966, p. 51).

259. După 1660, „au fost ridicate bariere împotriva mobilității sociale care purta amprenta contrarevoluției" (Thirsk, 1976, p. XX).

260. Supple afirmă: caracteristicile înseși ale climatului pieței care diferențiau poziția Angliei de cea a celorlalte țări europene erau în mare parte o funcție a acțiunii statului". Cu toate acestea, el adaugă că această acțiune a statului era indirectă. Pentru Supple, pe primul plan se află stabilitatea politică și armonia socială după luptele civile din secolul al XVII-lea (1973, pp. 314-316).

261. „Revoluția [de la 1688] a demonstrat ultima solidaritate a clasei proprietarilor" (Hill, 1961a, p. 276).

262. Trevelyan (1963, p. 45).

263. Pinkham (1963, p. 85). Vezi, de asemenea, J.R. Jones: „Cu toate acestea, încercarea lui Iacob de a folosi clasele mijlocii urbane

pentru a înlocui clasa proprietarilor de pământ ar trebui să-i facă pe istorici să ezite înainte de a se grăbi să descrie Revoluția ca pe o revoluție burgheză. La drept vorbind, ea era exact opusul" (1972, p. 15).

264. Vezi Trevor-Roper: „În Irlanda și Scoția, regele începuse să recurgă la vechile clase ale regalității, la aristocrația «oficială» seculară, tolerantă și la *gentry*, pe al căror sprijin s-ar fi bazat uniunea tatălui său... Dar, întrucât aceste grupuri s-au dovedit a fi insuficiente, el s-a retras, în ambele țări, spre granița celtică. El a devenit conducătorul mișcării «Old Irish» împotriva coloniștilor englezi în Irlanda și al scoțienilor din nord împotriva părții de sud colonizată a Scoției" (1967, p. 710). Legătura cu cei din nord urma să supraviețuiască mai târziu sub forma iacobismului.

265. C. Hill (1969, p. 137).

266. Vezi Wallerstein (1974, pp. 293-297).

267. Vezi Pillorget (1975, p. 879). Desigur, aceste regiuni vor pierde adeseori și din punct de vedere economic. Despre modul în care aceasta a afectat Țara Bascilor, vezi Goyhenetche (1975, pp. 5-32).

268. Aceasta ne apare foarte clar dintr-o serie de studii privind politica lui Ludovic al XIV-lea față de personalul său funcționaresc. Fie că ne referim la secretarii de stat, la ofițerii din armată sau la funcționarii din domeniul juridic, este clar că persoanele înstărite și competente erau recrutate în mod eficace și recompensate cu avansări în ceea ce privea statutul lor. Vezi Bluche (1959, pp. 18-22), Corvisier (1959, pp. 45-46) și Goubert (1959, p. 73).

269. „Totuși, burghezii rămîneau... nemulțumiți. Puterea, la care rîvneau cu atîta ardoare, o aveau și în același timp nu o aveau. Dacă, de la Colbert, o mare parte a miniștrilor erau de origine burgheză mai mult sau mai puțin îndepărtată, aceștia și-au renegat în mare măsură originea de îndată ce au ocupat un loc în consiliile guvernamentale și s-au integrat nobilimii" (Léon, 1970d, p. 643).

270. Vezi dezbaterile în Adams (1974). Aceasta este atît de adevărat încît unii protestanți contemporani susțin că revocarea Edictului de la Nantes a constituit salvarea protestantismului francez de regalism și conformism, forșînd o reîntoarcere la „trăsăturile sale originale" după revocare (Léonard, 1940, p. 11).

271. Lüthy (1959, p. 12).

272. Robert (1967, p. 47).

273. Le Roy Ladurie (1971, p. 28), care compară în mod explicit Anglia cu Franța: „Monarhia engleză într-un stil nou va face pace [în 1688] cu fosta opoziție; exact cum a făcut Ludovic al XIV-lea cu clerul care sprijinise anterior Liga și Fronța" (1975c, p. 36).

274. Vezi Jacquart (1975, pp. 344-345; 1978c, p. 492), Le Roy Ladurie (1974c, pp. 8-9) și C.S.L. Davies (1973, pp. 125-127).

275. Despre „docilitatea" notabililor în Provența după 1661, vezi Pillorget (1975, pp. 863-866). Vezi, de asemenea, Busquet *et al.* „[Această docilitate] este o dovadă, poate cea mai bună, a succesului obținut de guvernul regal în opera de unificare căreia i se consacrase" (1972, p. 79).

276. Citat în C. Hill (1975b, p. 204). Hill este de acord: „Ce a obținut în definitiv mulțimea de la Revoluție? Acciz, locuințe gratuite, jaf, încorporare în armată; nu drept de arendă stabil, abolirea titlurilor sau protecția lucrătorilor industriali împotriva patronilor lor.” După cum spune J.R. Jones, oamenii de rînd, cei care au luptat pentru revoluție, „nu s-au dovedit a fi beneficiarii ei” (1972, p. 16). Acest lucru era valabil pentru mica *gentry* rurală în anii 1688-1689 în Anglia - după cum fusese pentru militanții calviști, marinarii săraci, pentru săracii de la orașe și pentru mica burghezie după Răscoala din Țările de Jos.

277. Vezi Léon (1970e, p. 684).

278. Léon (1970e, p. 686).

279. Grassby (1960, p. 38). Departe de a fi incompatibilă, aristocrația franceză a fost, așa cum subliniază Supple, „forțată într-o anumită măsură [să contribuie] cu capital și prestigiu la societățile pe acțiuni din secolul al XVII-lea și al XVIII-lea” (1977, p. 450).

280. Schumpeter (1943, p. 135).

281. Citind exemple atît din Anglia cît și din Franța, Supple spune: „Acțiunile de afaceri ale aristocrației nu au fost ... nicăieri mai active decît în minerit și în industria grea” (1977, p. 499). Despre rolul aristocrației în industria prelucrătoare din Franța vezi, de asemenea, Deyon (1978d, p. 277).



*Invazia lui Morgan în Puerto del Principe, de John Esquemelin, publicată în Americaensche Zee-roovers în 1678 și republicată în Bucaniers of America în 1684. Nu este sigur dacă Esquemelin era francez, flamand sau olandez. Esquemelin a fost bărbierul-chirurg al corsarilor timp de șase ani. Cartea sa rămîne principala sursă de informații privind pirajii, descrierile sale fiind confirmate de documentele oficiale ale statului din vremea aceea.*



## **Capitolul IV**

# **PERIFERIILE ÎNTR-O PERIOADĂ DE CREȘTERE LENTĂ**

Perioadele de expansiune a economiei mondiale sînt relativ ușor de reconstituit. Producția sporește în totalitatea ei și în cele mai multe locuri. Utilizarea forței de muncă este extensivă. Populația este în creștere. Semnul momentului este prosperitatea. Faptul că salariile reale pentru un mare număr de oameni pot de fapt să scadă este mai puțin sesizabil în condițiile unei inflații permanente a prețurilor nominale. Sîntem în prezența unei considerabile efervescențe sociale, dar alimentată de optimism, chiar de unul îndrăzneț. Mobilitatea individuală se arată a fi la ordinea zilei. Progresul pare a fi darul Providenței.

Perioadele de declin sînt mult mai complexe. În primul rînd, este mult mai evident că ele sînt inegale. Apar regresul, stagnarea, retragerea capitalurilor, timpurile grele - dar nu pentru oricine. Producția totală, aceea a economiei mondiale luată în ansamblu, calculată ca valoare generală sau cantitativ pe cap de locuitor, poate să rămîină constantă. Dar aceasta ar putea fi rezultatul unei creșteri în anumite regiuni ale lumii a volumului producției sau a ratei productivității ori a amîndurora, concomitent cu o descreștere în alte regiuni. Salariul real al angajaților poate crește, dar procentul șomerilor poate crește și el.

Un tablou deosebit de sumbru poate apărea în zonele periferiale ale economiei mondiale. Acestea sînt regiunile cele mai slabe din punct de vedere politic. Ne putem aștepta ca grupurile conducătoare din zonele centrale și

semiperiferiale să caute să mențină nivelul lor de producție și de angajare de personal pe cheltuiuala zonelor periferiale. Și totuși, din mai multe motive, periferia nu dispare complet din economia mondială. În primul rând, deoarece agenții ei capitaliști doresc să rămână în economia mondială; ei luptă pentru aceasta. În al doilea rând, agenții capitaliști din centru sînt preocupați de o eventuală ascensiune ciclică a economiei mondiale în ansamblu, pentru care au nevoie de terenurile și energiile reprezentate de pămîntul și populația periferiilor. În al treilea rând, țările din centru continuă să aibă nevoie, chiar în momentele de declin, de unele produse ale periferiei - parțial pentru că, din considerente ecologice, ele nu pot fi obținute din altă parte, și într-o anumită măsură deoarece costul mîinii de lucru în această zonă este mai scăzut ca oricînd comparativ cu centrul.

Ceea ce trebuie să accentuăm în primul rând este faptul că un declin constituie o încetinire a activității, nu o încetare a ei. Aceasta înseamnă, în termeni economici, o serie de obstacole în procesul obținerii profitului care, dacă vreți, separă oaia capitalistă de capre. Cei puternici nu numai că supraviețuiesc, dar adesea prosperă. De aceea, pentru statele din zona periferială, o criză în economia mondială prilejuiește atît involuție cît și evoluție; atît un declin aparent în monetarizarea activității economice, cît și apariția de noi întreprinderi; atît abandonarea, cît și restructurarea sau dislocarea unor întreprinderi în alte regiuni; atît un declin în ceea ce privește rolul lor specializat în economia mondială, cît și o accentuare a acestuia. Pentru a evalua acest paradox aparent, trebuie să începem cu începutul. Ce anume determină o inversare de durată seculară a tendințelor în economia mondială? Un sistem capitalist implică mecanismul pieței. Piața nu este liberă - departe de aceasta -, căci ea este afectată de ajustări politice, de evoluții mai lente în materie de cultură și de preferințele din acest domeniu. Dacă, totuși, din partea pieței nu vine nici un fel de reacție, este greu să vorbim despre un sistem capitalist.

După cum știm, piața reacționează la variațiile cererii și ale ofertei. Desigur, acestea nu sînt niște forțe mistice care apar pe piață de o manieră imprevizibilă. Cererea și oferta se determină reciproc și instituțional; însă, dacă decalajul se menține prea mare pe o perioadă

prea îndelungată, piața se vede nevoită să țină seama de aceasta. O perioadă de expansiune tinde de-a lungul timpului să creeze o ofertă mai mare decât cererea - pentru simplul motiv că producția este determinată de producătorul individual (pentru care, într-o perioadă de expansiune, creșterea producției presupune bune perspective de profit), pe cînd cererea este determinată în mod colectiv (prin intermediul mecanismului politic care organizează distribuția venitului). Mai devreme sau mai tîrziu, avînd în vedere distribuția existentă pe plan mondial, cererea apare ca insuficientă, la scară internațională, față de producția care crește în mod constant. Două lucruri pot elimina decalajul: inversarea procesului de creștere a producției, oprirea acesteia, sau cel puțin încetinirea ritmului ei, și redistribuirea veniturilor, astfel încît cererea globală să crească și să permită, în cele din urmă, o nouă expansiune.

De fapt, ambele fenomene se produc, și chiar în această ordine. Producția stagnează, iar mai tîrziu apare redistribuția politică a veniturilor. Acesta este profilul social al unei perioade de declin, dar trebuie să facem imediat anumite precizări. Producția stagnează mai mult în statele din vechile periferii decât în alte părți; iar redistribuția politică a venitului are loc mai mult în economiile centrale și în zonele semiperiferiale (sau cel puțin în unele din acestea) decât în cele periferiale. Aceasta este, după cum vom vedea, tocmai istoria îndelungatei perioade de declin din secolul al XVII-lea, a perioadei de la 1600/1650 pînă în 1750. Se putea da și o altă explicație a acestui model pornindu-se de la lipsa cererii efective. Am considerat că această perioadă de declin a început între 1600 și 1650. Ambiguitatea respectivă, care se regăsește pe tot cuprinsul cărții, nu se datorește necunoașterii, ea este expresia modului normal de trecere de la expansiune la declin. În mod firesc, expansiunea mai continuă încă un timp îndelungat, dar declinul a început deja și de aceea el face parte din ambele perioade.

Am arătat deja că această răsturnare specifică a tendințelor seculare pare să se compună din trei unde de șoc comerciale succesive: una prin anii 1590, alta prin anii 1620 și ultima prin anii 1650.<sup>1</sup> Este aceeași perioadă în care economia mondială europeană a fost afectată de instabilitatea monetară - creșterea valorii monedei în

jarile baltice, inflația monedei de cupru din Spania, scăderea bruscă a producției metalelor prețioase în cele două Americi. Este, de asemenea, momentul în care au avut loc diverse dezastre cauzate de războaie, epidemii și foamete, care au afectat populația. Combinația acestor evenimente nu a fost întâmplătoare. Ce face un producător de culturi de export din periferie atunci când piața devine brusc nefavorabilă? Din punctul lui de vedere, există două soluții valabile. El poate să încerce să-și mențină venitul net prin creșterea volumului exportului său și/sau prin diminuarea costurilor de producție. Una dintre soluții sau amândouă dau rezultate bune pe termen scurt la nivel de producător individual, dar pe termen mediu înrăutățesc în general situația producătorilor periferiali dintr-o zonă dată. Creșterea producției culturilor de export face să crească și mai mult producția globală pe o piață în care cererea este deja restrânsă. Diminuarea costurilor de producție epuizează potențialul producției viitoare în măsura în care ea se realizează - așa cum foarte probabil se întâmplă în zonele periferiale - prin intensificarea exploatării resurselor naturale sau umane.

Vom încerca să demonstrăm că este exact ceea ce s-a întâmplat în principalele zone periferiale ale economiei mondiale a secolului al XVI-lea. Piețele slabe ale anilor 1590 și 1620 au condus la creșterea volumului producției și/sau la creșterea ritmului exploatării resurselor. Prin anii 1650, dacă nu chiar mai devreme, producătorii din zonele periferiale au fost siliți de consecințele acestei prime tactici să apeleze la cealaltă alternativă valabilă, retragerea parțială din producția pentru piață - cel puțin pentru acea parte a pieței mondiale în care producătorii găsiseră un deuseu în secolul al XVI-lea.<sup>2</sup> Să începem cu periferia reprezentată de Europa răsăriteană. În secolul al XVII-lea, a scăzut prețul produselor de export, productivitatea, valoarea și cantitatea totală ale produselor exportate, îndeosebi pentru cerealele din Polonia și vitele din Ungaria (dar nu numai pentru acestea). Problema prețurilor este cea mai cunoscută întrucât întreaga imagine a declinului economiei din secolul al XVII-lea se bazează pe prăbușirea prețurilor produselor agricole. Între 1615 și 1650, prețul grâului polonez a scăzut, apoi a cunoscut o creștere temporară, urmată, pe la mijlocul secolului al XVII-lea, de „o

violentă cădere și un declin de lungă durată ale prețurilor<sup>.3</sup> Creșterea prețului vitelor din Ungaria și-a încetinit ritmul la începutul secolului al XVII-lea, pentru ca „după o altă perioadă scurtă de avânt din anii 1620, să se oprească total.”<sup>4</sup> Pe la mijlocul secolului al XVII-lea, la Viena prețul vitelor din Ungaria scăzuse „considerabil.”<sup>5</sup> Și pentru agricultura cehă, cei 100 de ani ce au urmat anului 1650 au reprezentat „un secol al stagnării.”<sup>6</sup>

Prețurile de export nu numai că au scăzut în termeni absoluți, dar este probabil să fi scăzut și în termeni relativi, ceea ce înseamnă că raportul de schimb a devenit „din ce în ce mai defavorabil” pentru exportatorii din zonele periferiale.<sup>7</sup> În același timp, „a crescut rapid volumul importului articolelor de lux”, în special în al doilea sfert al secolului al XVII-lea<sup>8</sup> - un fel de ultimă plăcere a micii nobilimi din periferie. Declinul exporturilor, coroborat cu creșterea importurilor (cel puțin în perioada de tranziție) a condus la o modificare dramatică a balanței comerciale. De exemplu, comerțul maritim al Poloniei în zona baltică a trecut de la un excedent de 52 % în 1565-1585 la 8% în 1625-1646 și după aceea la o balanță comercială deficitară în cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea.<sup>9</sup> Maczak vorbește despre balanța comercială pasivă a Poloniei ca rezultat al „fatalului deceniu 1620-1630”.<sup>10</sup> Înrautățirea balanței comerciale a fost agravată de incapacitatea întreprinderilor economice slab protejate din Polonia de a rezista efectelor negative ale instabilității monetare cauzată de inflație. Negustorii olandezi cereau negustorilor de la Gdansk să accepte ca o parte din plățile lor să fie efectuate în monedă slabă (de exemplu, talerii din Löwen) alături de mai puternicii ducați și taleri. Evident, această monedă putea fi blocată de autoritățile politice, dar înșiși negustorii din Gdansk se opuneau unor astfel de măsuri protectoare, deoarece și unii și alții „se temeau de perturbări grave în comerțul exterior”<sup>11</sup> și nu considerau asemenea protecție esențială, pentru că această povară, impusă lor de olandezi, o puteau trece „pe umerii burgheziei mijlocii, nobililor și țăranilor”.<sup>12</sup>

Evaluările în ceea ce privește evoluția recoltelor de cereale din Europa răsăriteană sînt multiple, dar există un consens potrivit căruia în secolul al XVII-lea s-a înregistrat o scădere evidentă. Cît de mare a fost aceasta

este o problemă oarecum controversată. Cei optimiști vorbesc despre o simplă stagnare a producției de cereale într-o perioadă în care producțiile de grâne din nord-vestul Europei creșteau. Cei mai puțin optimiști vorbesc despre o scădere semnificativă.<sup>13</sup> Explicația generală a reducerii producției de grâu constă în faptul că „producția destinată pieței era dominată de proprietarii de pământ care recurgeau în cea mai mare parte la munca forțată.” Aceeași explicație o dă Pach pentru a arăta cauza declinului exportului de vite din Ungaria.<sup>14</sup> Dar de ce trebuia ca această dominație să ducă la o reducere a producției? Ni se prezintă două considerente. Unul se referă la mărirea exigențelor în privința muncii de clacă prestată în folosul marilor proprietari, care „a determinat pe mulți țărani să nu mai crească animale de tracțiune și să treacă în rîndul argaților”; și, drept consecință, recoltele țăranilor fiind în general mai mari decît cele obținute de aristocrație, producția totală a scăzut.<sup>15</sup> Cel de-al doilea considerent ar consta în faptul că producția a crescut „cu prețul devierii de la principiile fundamentale ale rotației culturilor”,<sup>16</sup> ceea ce cu timpul a condus la degradarea solului. Istovirea oamenilor și a solului a permis menținerea aceluiași nivel al producției totale timp de 50-60 de ani; era însă o metodă autodistrugătoare. Aceasta se poate constata din faptul că, în ciuda tuturor eforturilor făcute pentru creșterea producției și reducerea costurilor, în ansamblu exporturile au scăzut. La sfîrșitul secolului al XVI-lea, circa 180 000 tone de grâu erau expediate anual din portul Gdansk; în secolul al XVII-lea, circa 54 000 tone; la începutul secolului al XVIII-lea, numai 18 000 tone<sup>17</sup>. Abel arată că în 1620 ar fi fost un moment de prăbușire,<sup>18</sup> dar Jeannin susține că registrele de la Øresund arată că 1649 sau 1650 a fost „anul record, depășind recordul anului 1618”, sugerînd astfel că anul de răscruce a fost 1650 mai degrabă decît 1620.<sup>19</sup>

Situația exportului de animale este aceeași. În Ungaria, perioada anilor 1550-1600 a fost „Epoca de Aur”,<sup>20</sup> după care a urmat un declin. Exportul de vite din Polonia către Silezia, Saxonia și regiunea Rinului „și-a pierdut din importanță” o dată cu începutul Războiului de 30 de ani, din cauza pericolului pe care îl reprezenta deplasarea vitelor.<sup>21</sup> Același lucru se poate spune despre exportul de vite din Danemarca, care, în acest context,

face parte din același tablou.<sup>22</sup> Pach argumentează că declinul în domeniul comerțului cu vite a fost mai puternic decât acela din domeniul grâului și, drept urmare, Ungaria a avut mai mult de suferit decât Polonia, pentru că, în timp ce grâul era vândut „pe coasta Atlanticului, centru al comerțului internațional modern în ascensiune”, vitele erau vândute orașelor din sudul Germaniei care „au căzut ele însele victime ale modificării rutelor comerciale internaționale”.<sup>23</sup> Produsul care deținea al treilea loc important în exportul Europei răsăritene în secolul al XVI-lea fusese cuprul. Și în acest caz s-a înregistrat o scădere sensibilă a exportului prin 1620.<sup>24</sup> În toate aceste cazuri - grâu, vite, cupru - explicația constă în supraproducția pe plan mondial. În ceea ce privește grâul, a avut loc o creștere, chiar dacă a fost „o mică creștere”, la producția de cereale în sudul și vestul Europei, dar destul de mare, după cum spune Faber, pentru a justifica „dezastruoasa recesiune a comerțului cu grâne din Olanda” în cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea.<sup>25</sup> În ceea ce privește vitele, „scăderea prețurilor a fost determinată de reducerea cererii”.<sup>26</sup> În cazul cuprului, factorul principal l-a constituit „supraabundența cuprului suedez pe piață”.<sup>27</sup>

În toate aceste cazuri, situația exportului a fost înrăutățită, dar nu cauzată de război și de distrugerile din țările respective - îndeosebi cele provocate de invadarea Poloniei de către suedezi (1655-1660), de luptele intermitente timp de o sută de ani în Ungaria, începînd cu războiul de 15 ani (1591-1606) pînă la războiul de independență al lui Rákóczi (1703-1711), și de războiul danezo-suedez (1643-1645).<sup>28</sup> Dar distrugerile războiului, care implică și reducerea totală a ofertei, nu constituie o explicație în sine. Așa cum ne reamintește Vera Zimányi: „Secolul al XVI-lea a cunoscut, în întreaga Europă, războaie nu mai puțin devastatoare, dar în epoca respectivă ele n-au făcut decât să stimuleze producția, să creeze conjuncturi favorabile etc., și, drept rezultat, să determine creșterea prețurilor”.<sup>29</sup> Ce s-a schimbat deci față de secolul al XVI-lea? Economia mondială europeană trecuse de la o situație în care oferta era inferioară cererii în inversul acesteia, în care oferta depășea cererea. În primul caz, distrugerile au tins să facă cererea și mai acută. În cel de-al doilea, distrugerile au

tins să ofere o bună justificare pentru reducerea producției globale.

Cum s-a repartizat o asemenea reducere globală? Aceasta este problema-cheie, pentru că ea a determinat, sau mai degrabă a restructurat, relațiile sociale din zonele periferiei. Am văzut deja că în Europa răsăriteană munca aservită în sistem fiscal-comercial pentru obținerea culturilor pentru piață (așa-numita a doua iobăgie) s-a răspândit în secolul al XVI-lea ca un mecanism de control al forței de muncă în sectorul capitalist care se dezvoltă. Ceea ce trebuie acum să explicăm este pentru ce pretențiile formulate față de iobagi au crescut *încă și mai mult* pe piețele de export în declin din secolul al XVII-lea. Trebuie să începem cu faptul că în secolul al XVI-lea culturile pentru piață se produceau atât pe proprietățile senioriale, cât și pe loturile țăranilor aproximativ la același nivel de eficiență.<sup>30</sup> Cu toate acestea, secolul al XVII-lea este marcat de o considerabilă concentrare a pământurilor în întreaga Europă răsăriteană, cu alte cuvinte o tot mai mare parte din suprafețele cultivate și din producția destinată pieței trecea în mâinile seniorilor în detrimentul țăranimii. Acesta este cazul în Polonia<sup>31</sup>, Cehia<sup>32</sup> și Livonia.<sup>33</sup> Într-adevăr, în cazul Poloniei, Maczak analizează în mod concret deosebiriile dintre secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, pe de o parte, și secolul al XVI-lea, pe de altă parte, subliniind că „micul grup al țăranilor liberi înstăriți...a dispărut complet...fiind victimă directă a lăcomiei latifundiarilor”.<sup>34</sup>

Să clarificăm ce s-a întâmplat. Procesul de extindere a suprafeței totale cultivate, care s-a manifestat în secolul al XVI-lea ca reacție la condițiile favorabile de pe piața mondială, a încetat, parțial chiar s-a inversat; dar, din suprafața cultivată, o parte tot mai mare aparținea direct seniorilor. Cu alte cuvinte, cerința de dezvoltare a producției de piață s-a realizat în secolul al XVI-lea în Europa răsăriteană pe două căi: prin lucrarea pământului de pe marile domenii ale latifundiarilor cu muncă obligatorie și, de asemenea, printr-o *oărecare* dezvoltare a agriculturii realizată de țăranii înstăriți. „Pe la începutul secolului al XVII-lea, lupta a luat însă sfârșit cu victoria tendinței moșierului (*Gutsherr*) de a folosi munca forțată a iobagului”.<sup>35</sup>

Marele domeniu prezenta mai multe avantaje față de proprietatea țărânească, și chiar față de proprietățile de



mărimе mijlocie. Nesiguranța realizării recoltelor favoriza domeniile mai mari, întrucât acestea, datorită varietății suprafețelor pe care le aveau sub control, beneficiau de un fel de asigurare internă pentru cazurile în care recolta era slabă.<sup>36</sup> În afară de acest avantaj care privea oferta, mai exista și un avantaj în ceea ce privea cererea. În acest sens, accesul direct al marilor proprietari la piață, faptul că puteau ei înșiși să-și transporte marfa în port, fără intermediari, constituia „un considerabil privilegiu economic”, despre care Kula credea că „a fost parțial la baza” procesului de concentrare a pământurilor.<sup>37</sup> Faptul că aceste avantaje au devenit cu atât mai mari cu cât dificultățile economice au crescut apare clar în remarcabilul tabel (vezi tabelul 3) în care Kula calculează raportul de schimb (puterea de cumpărare a produselor pe care le vindeau în raport cu acelea pe care le cumpărau) pentru trei grupuri sociale diferite din Polonia de-a lungul timpului.

**Tabelul 3**  
*Modificări ale raportului de schimb pentru grupurile sociale din Polonia*

	1550	1600	1650	1700	1750
Magnați	100	276	385	333	855
Nobili	100	80	144	152	145
Țărani	100	205	169	118	51
Magnați		100	139	121	310
Nobili		100	180	190	181
Țărani		100	82	58	25

Deși nu ar trebui să supraevaluăm asemenea date incerte,<sup>38</sup> folosirea a doi indici de bază diferiți, 1550 și 1600, conduce la câteva concluzii. Perioada de maximă expansiune, 1550-1600, a fost favorabilă magnaților, dar și țăranilor - în detrimentul nobililor. De îndată ce au apărut perioadele de criză, țăranii au simțit imediat efectul lor. Atât nobilii cât și magnații s-au descurcat bine. Dacă luăm ca bază anul 1600, este clar că nobilii au putut face față relativ mai bine decât marii latifundiați (dar numai pentru o perioadă de timp); este de asemenea clar,

---

\* Reprodus după Kula (1970, p.94) cu permisiunea autorului.

dacă folosim ca bază anul 1550, că, în termeni absoluți, magnații i-au depășit totdeauna pe nobili.

De ce a trebuit să fie așa? Aș sugera un mecanism foarte simplu. În perioadele dificile, pentru un producător există două căi de a maximaliza vânzările: să reducă costurile și să elimine concurenții. Magnații (și nobilii) s-au străduit să reducă costurile prin intensificarea muncii de clacă în detrimentul celei plătite.<sup>39</sup> Aceasta nu numai că a redus costul mediu, dar a și făcut să *crească* producția totală, care a constituit un al doilea mijloc de compensare a pierderilor datorate prețurilor reduse de pe piață<sup>40</sup>; și pentru ca seniorul să se asigure că producția sporită de pe pământul său își va găsi o piață de desfacere, acesta cumpăra terenurile țăranilor și chiar ale nobililor<sup>41</sup>, dintre care mulți erau dispuși să vândă din cauza stării lor falimentare *de facto*. Chiar dacă seniorii nu au pus în exploatare noile terenuri agricole, ei s-au abținut cel puțin de a le folosi pentru a produce bunuri în concurență cu vechile lor pământuri. Acest proces foarte plauzibil de investiție în terenuri, chiar dacă nu se intenționa ca ele să aducă imediat venituri din culturile de export, a fost fără îndoială încurajat de criza financiară de la începutul secolului al XVII-lea, care a împins pe marii latifundiați într-o „cursă, motivată din punct de vedere psihologic, de a stoca bunuri pentru a se asigura împotriva nesiguranței de pe piața monetară”.<sup>42</sup> Mărfurile, inclusiv pământul, păreau să fie pentru perioade mai lungi de timp valori de rezervă mai sigure decât banii.

Ce s-a întâmplat cu aceste terenuri care au fost însușite cu scopul de a fi scoase în afara concurenței? Ele au reprezentat, neîndoielnic, o „deplasare spre producția de subzistență”,<sup>43</sup> sau, dacă vreți, o involuție, dar nu o negare a modului capitalist de producție. Ele au reprezentat o inteligentă adaptare la condițiile pieței, un mijloc în mâinile capitaliste (magnați și nobili) de a optimiza profiturile (sau de a-și reduce pierderile) în cazul unei piețe slabe - o reducere globală a stocurilor și o stagnare generală a producției. Țăranii nu au putut probabil să-și extindă sau să-și reducă eforturile ca o reacție la fluctuațiile pieței mondiale, dar ei nu erau antreprenori; ei erau semiproletari, al căror efort de muncă era în mare măsură funcție de reacțiile antreprenorilor la piața mondială.<sup>44</sup>

Retrocesiunea nu a însemnat abandonarea producției capitaliste, așa cum o demonstrează supraviețuirea, chiar prosperarea piețelor regionale, în contrast cu declinul exporturilor de produse înspre țările din centru. Șpiesz subliniază că, încă din secolul al XVI-lea, teritoriile din Europa centrală produceau pentru piețele regionale și că aceasta explică modul în care ele diferă de regiunile din estul Europei care exportau în Europa occidentală. El denumește relațiile de producție din Europa centrală - Boemia, Moravia, Slovacia, Silezia Inferioară, Lausitz Inferioară, Austria (fără Tirol), Saxonia, Turingia și Ungaria de vest - *Wirtschaftsherrschaft*, în contrast cu cea de-a doua iobăgie. Chiar și în aceste țări, în secolul al XVII-lea situația țăranilor s-a înrăutățit.<sup>45</sup> Ceea ce trebuie remarcat însă este că în secolul al XVII-lea rolul unor centre comerciale din Polonia care anterior serviseră comerțul transcontinental, cum ar fi Cracovia și Poznan, a încetat din cauza efectelor combinate ale Războiului de 30 de ani și ale războaielor suedeze; dar, cu toate acestea, în cea de-a doua parte a secolului al XVII-lea, ele au înflorit ca centre comerciale regionale.<sup>46</sup> Intensificarea concentrării terenurilor agricole a mers paralel cu o multiplicare a zilelor de muncă de clacă. Evident, dacă seniorul avea un teren mai mare, el avea nevoie de mai multă forță de muncă; iar dacă țăranul avea mai puțin pământ, el dispunea de mai mult timp pe care să-l consacre muncii de clacă - adică se presupune că îi mai rămânea suficient timp să-și lucreze pământul pentru a se putea hrăni<sup>47</sup>, dar nu mai putea să-și lucreze propriul pământ în asemenea măsură încât să și vîndă. Avem date care atestă creșterea cantității de muncă de clacă în secolul al XVII-lea în Polonia<sup>48</sup>, în Elblagul de răsărit<sup>49</sup>, Ungaria<sup>50</sup>, Boemia<sup>51</sup>, România<sup>52</sup> și Danemarca<sup>53</sup>.

Există o ultimă întrebare privind relațiile de producție. Dacă o creștere a muncii de clacă era normală în secolul al XVII-lea, pentru ce nu s-a ajuns la același nivel ridicat încă în secolul al XVI-lea? Un răspuns ar putea fi că aceasta a cerut timp. Un alt răspuns ar fi că un nivel ridicat al muncii de clacă se justifica în condițiile unui declin al pieței datorat diverselor motive prezentate, dar un nivel mediu era mai adecvat pentru perioadele de expansiune a pieței întrucât în astfel de condiții un nivel ridicat implica și unele efecte negative. De la un anumit punct, munca de clacă era extenuantă și reducea

productivitatea. Rusinski se întreabă: „Din ce moment munca de clacă începe să se dovedească regresivă din punct de vedere economic?...Ultimele cercetări ne permit să stabilim acest moment cu maximum de precizie.“ Ar fi, spune el, între 1580 și 1620 pentru centrul Poloniei și puțin mai târziu pentru Silezia și Boemia.<sup>54</sup> Aceasta ne duce înapoi în perioada de tranziție (din 1600 pînă în 1650). Putem rezuma situația astfel: în secolul al XVI-lea, munca de clacă era productivă din punct de vedere economic. Ea cuprindea aceeași muncă în care țăranul oricum s-ar fi angajat din cauza pieței favorabile; dar, instituind munca de clacă, seniorul își însușea o parte din surplusul realizat de țăran. Pe măsură ce situația se înrăutățea, seniorul pretindea țăranului un volum tot mai mare de muncă. În acel moment țăranul era determinat să muncească mai mult decît înainte. Pe termen lung, supraproducția tindea să epuizeze potențialul de muncă al țăranului și să devină contraproductivă; dar, cu toate acestea, pe termen mediu ea asigura suportarea de către țărani și nu de seniori a celei mai mari părți a pierderilor datorate unei piețe mondiale nefavorabile.

Evident, țăranul nu era mulțumit de această situație. „Cu cît proprietatea era mai mare, cu atît contrastul dintre terenurile de rezervă feudale și loturile țărănești (*Guts-und Bauernwirtschaft*) era mai izbitor.“<sup>55</sup> Ca o consecință, asistăm la fuga țăranilor de pe pămînturile nobilimii și la sabotaje. Apoi, intrăm într-un alt paradox aparent. A apărut simultan o creștere atît a muncii de clacă, cît și a muncii salariate. Acest paradox nu este greu de explicat dacă ne amintim că existau de fapt *trei* modalități prin care seniorul din răsăritul Europei era legat de muncitorii rurali: munca de clacă, salariile și învoielile de muncă (*censul*). Censul, ca formă opusă atît muncii de clacă cît și salariilor, a fost principala formulă a secolelor al XIV-lea și al XV-lea în Europa de răsărit. În secolul al XVI-lea, expansiunea economiei mondiale a condus la reînstituirea și extinderea muncii de clacă în locul învoielilor. De fapt, în acele regiuni care se aflau în imediata apropiere a porturilor de export, cum ar fi de exemplu Prusia occidentală, nordul „Marii Polonii“ și Kujawy, țăranii au putut să reziste mai ușor instituirii muncii de clacă în secolul al XVI-lea și să-și însușească o mai mare parte din profitul pieței continuînd să folosească sistemul învoielilor.<sup>56</sup> Această situație se

datora, probabil, apropierii de porturi, ceea ce făcea ca țărani să-și vîdă relativ mai ușor produsele la prețuri competitive. În secolul al XVII-lea, însă, dat fiind piața mai restrînsă, posibilitățile arendașilor-țărani care mai rămăseseră în răsăritul Europei să reziste presiunilor seniorilor au dispărut, iar sistemul învoielilor a început să fie și mai puțin folosit - urmînd să fie înlocuit *atît* prin munca de clacă, *cît* și prin munca salariată.<sup>57</sup>

Din punctul de vedere al muncitorului rural, munca remunerată nu era în mod necesar preferabilă unui sistem de muncă neplătită. De fapt, pe rezerva feudală, muncitorii remunerați erau în mare măsură fie argați, fie muncitori zilieri, iar aceștia din urmă „se găseau într-o situație de și mai mare dependență” decît iobagii care trebuiau să presteze muncă de clacă.<sup>58</sup> Iobagii nu numai că se bucurau de mai multă siguranță decît zilierii, în sensul că nu puteau fi concediați, dar aveau și un statut social mai bun și un venit real mai mare. Oricît de straniu ni s-ar părea, ei aveau, de asemenea, mai multe posibilități. În realitate, în ciuda constrîngerilor juridice care li se impuneau, „iobagii ai căror seniori căutau să le impună obligații prea mari puteau oricînd să-și schimbe seniorul”, din cauză că autoritățile publice erau slabe.<sup>59</sup> În acest conflict dintre senior și țăran, care era în realitate un conflict de clasă între burghezi și proletari, țăranul nu era complet privat de capacitatea de a-și apăra interesele, chiar și în acele timpuri grele. Seniorul/burghez trebuia în această situație să găsească alte mijloace decît simpla reducere a salariilor reale prin mijloace legale, în scopul de a-și extrage surplusul. El a trecut, așa cum era logic, la producție industrială, astfel încît țăranul să fie legat de el nu numai ca simplu angajat, ci și în calitate de consumator.

Dacă în secolul al XVII-lea a avut loc un proces de pauperizare a țăranilor, se pune întrebarea ce puteau aceștia să cumpere? Industriile urbane, așa cum existau ele, dispăreau pe la sfîrșitul secolului al XVI-lea din cauza „pauperizării, care luase deja amploare, a principalelor mase ale populației”.<sup>60</sup> Ce ar fi putut atunci să producă seniorii pentru ca țărani să-și poată permite să cumpere? Produse textile simple cumpărate pentru anumite ocazii, ceva sticlărie și articole din metal și, în anii slabi, cereale. În orice caz, se pare că a existat o deplasare a meseriașilor din orașe spre marile domenii

pentru a lucra în manufacturile acestora.<sup>61</sup> Industria cea mai înfloritoare era, fără îndoială, aceea care producea suportul perpetuu pentru săracul care devenea tot mai sărac - și anume alcoolul. Ne gândim la gin în cazul noilor fabrici din mediul urban al Angliei de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și la whisky în cazul populațiilor băștinașe dezrădăcinate din zonele de frontieră din secolul al XIX-lea. De asemenea, ne gândim la vodca și berea din Polonia și respectiv la vinul din Ungaria în cazul țărănimii pauperizate din secolul al XVII-lea. Instituția-cheie se numea *propinatio*, „invitație la băut“, ceea ce însemna de fapt monopolul seniorului asupra producerii și vânzării băuturilor alcoolice.<sup>62</sup> În perioada dintre 1650 și 1750, *propinatio* devenea adesea principală sursă de venit a nobililor.<sup>63</sup>

Rezultatul net al concentrării pământului, scăderea continuă a învoielilor, plus *propinatio* însemnau că, în ciuda slabei piețe mondiale pentru culturile lor de export, în ciuda distrugerilor provocate de războaie, clasele sociale superioare din Europa de răsărit au reușit să depășească destul de bine această perioadă. Fără îndoială, ele nu au putut fi la fel de prospere ca pătura conducătoare de la Amsterdam sau ca seniorii din nordul Franței, dar scăderii drastice a venitului net al periferiei estului Europei i-au căzut victime, în primul rând, păturile sociale inferioare.<sup>64</sup> Meșteșugarii de la oraș și țărani mai bogați s-au ruinat, iar țărani săraci au devenit și mai săraci. Deși clivajul social s-a accentuat, unii au putut totuși să urce pe treptele sociale. Aceștia erau oamenii apropiați curților - nu atât ai regilor ca în Franța, ci ai numeroșilor potențați senioriali.<sup>65</sup> Aceasta a fost denumită *refeudalizare*, dar Makkai insistă pe bună dreptate că termenul este impropriu; ar trebui să i se spună, susține el, o „inflație a nobilimii“<sup>66</sup>.

În capitolul precedent, am schițat un tablou al compromisului social din Anglia și Franța dintre noii capitaliști și vechii aristocrați, două categorii care s-au suprapus mult mai mult decât se crede azi sau decât se credea la timpul respectiv; dar ele s-au suprapus imperfect și de aceea suprapunerea s-a făcut cu fricțiuni considerabile în perioada de expansiune a economiei mondiale. Conflictul a devenit cel mai acut în perioada de tranziție, ultima perioadă a inflației care a mers paralel cu nivelarea expansiunii pe plan mondial; dar, în

perioada 1650-1750, egalizarea unei perioade de declin și de mercantilism au impus realizarea unei înțelegeri între cele două păături suprapuse, care s-a concretizat spre sfârșitul secolului al XVII-lea în noi aranjamente constituționale (folosind expresia în sensul cel mai larg). A avut loc ceva asemănător în periferia Europei răsăritene? În centru existau doi factori care în periferie erau absenți. În primul rând, pentru acele păături existente în țările centrului, perspectivele profiturilor capitaliste au rămas în ansamblu relativ mai mari, și aceasta trebuia să fi facilitat concesiile reciproce. Într-o oarecare măsură, aceasta a meritat. În al doilea rând, trăind în centru, păăturile sociale superioare au profitat în mod colectiv, dacă nu individual, de consolidarea mecanismelor statului; în schimb, aceste mecanisme au putut acționa ca o frână instituțională asupra conflictelor interne dintre păăturile superioare.

Zonele periferiale nu beneficiau nici de compensațiile economice, nici de un aparat de stat puternic. Monarhia și-a pierdut din ce în ce mai mult puterea în Polonia. Ungaria era împărțită în trei părți, din care două erau sub stăpânire străină și în final va fi în aceeași situație și cea de-a treia. Teritoriile cehilor erau și ele sub dominație străină. Într-adevăr, cu excepția regiunii Brandenburg-Prusia - un caz special despre care vom vorbi mai târziu, secolul al XVII-lea a marcat continuarea prăbușirii autorităților naționale autohtone. Statul polonez, singurul care se bucura de existența unui suveran autohton pe tot teritoriul său etnic, s-a numit de fapt *Rzeczpospolita*, denumire care deriva din latinescul *Respublica*, și care era considerată în mod obișnuit Comunitate a *gentry*-lor. Statele străine interveneau, însă, sistematic în alegerea regelui și adesea era ales un rege de altă naționalitate decât poloneză. Trei conducători ai Ungariei secolului al XVII-lea (Gabriel Bethlen, Zrínyi și Francisc Rákóczi II) au căutat să „creeze un stat ungar suficient de puternic pentru a putea face față noilor condiții din Europa”<sup>67</sup> și au încercat să formeze o armată puternică, folosind ca premisă perceperea de impozite.<sup>68</sup> N-au reușit din cauza opoziției unite a aristocrației ungare și a monarhilor habsburgi, care au realizat un acord reciproc, avantajos și de durată după ce Ungaria a fost înfrântă în războiul de independență din 1711. „În Ungaria scutirea de impozit pentru nobilime s-a prelungit

cu încă un secol, comerțul cu cupru a căzut în mâinile olandezilor, în timp ce profitul intermediarului a fost investit de statul habsburgic în modernizarea minelor din Austria".<sup>69</sup>

În țările din centru, păturile mai noi, în ascensiune, fie *gentry*, fie *noblesse de robe*, puteau conta pe faptul că mecanismul statal putea frâna pretențiile vechii aristocrații și îndeosebi ale celor care nu erau competitivi pe piață. În Europa răsăriteană, însă, această posibilitate era ca și inexistentă. Aceste pături căutau să înlocuiască statul puternic cu „comunitatea micii nobilimi”, adică să impună prin presiuni legale și morale egalitatea dinăuntru păturii superioare care reprezenta 5-10 % din populație, deși inegalitatea și conflictele sociale și economice *din cadrul* acestui grup superior erau de fapt destul de pronunțate,<sup>70</sup> fiind accentuate de dificultățile economice ale timpului.<sup>71</sup> În Polonia, eforturile micii nobilimi de a obține câștig de cauză în tribunale împotriva abuzurilor marilor proprietari sau reparații legale au fost totuși zadărnice. Magnații mituiau pe judecători și dizolvau Seimul și dietele locale ori de câte ori acestea le scăpau de sub control.<sup>72</sup> În Ungaria, mica nobilime a încercat un război cu nobilimea și a pierdut. În Polonia, ea a transformat mitul sarmat - la început a intenționat doar să demonstreze că populațiile diferite din punct de vedere etnic din teritoriile polono-lituaniene descindeau dintr-un strămoș comun proto-slav: sarmații - într-un mit care explica originile unei nobilimi cuceritoare care a dat naștere clasei conducătoare.<sup>73</sup> În acest fel, „mica nobilime, și numai ea, a fost identificată cu națiunea poloneză, excluzând alte clase sociale din comunitatea națională sub pretextul că ar fi de origini diferite”.<sup>74</sup> Apărătoare a credinței creștine și xenofobă, mica nobilime a promovat cu mult zel această concepție ducând-o pînă la extrem,<sup>75</sup> făcîndu-se, fără îndoială, vinovată de „megalomanie”<sup>76</sup> și „mitomanie morbidă”.<sup>77</sup> Dar, dacă nu exista posibilitatea unei Revoluții Glorioase, ea a trebuit să se mulțumească cu sarmatismul, chiar dacă acesta implica „stagnarea culturală și o atrofiere a activității creatoare intelectuale”.<sup>78</sup>

În timp ce în țările din centru perioadele de recesiune economică mondială au condus la naționalism (mercantilism) și la compromisuri constituționale între păturile sociale superioare, avînd drept consecință



slăbirea capacității de revoltă a păturilor inferioare, statele est-europene, datorită slăbiciunii lor, nu au putut nici să folosească avantajele tacticii mercantile și nici să garanteze realizarea vreunui compromis între păturile superioare. Aceasta a făcut ca în zonele periferiale să se ascută conflictul de clasă<sup>79</sup>, să se accentueze regionalismul și să se reducă conștiința națională<sup>80</sup>, să se caute țapii ispășitori din interiorul țării<sup>81</sup> și să se intensifice starea de tensiune din rîndul țăranimii.<sup>82</sup> *Mutatis mutandis*, vom vedea că același lucru este valabil și în vechile zone periferiale din sudul Europei și din cele două Americi. O rapidă privire generală a țărilor creștine de pe coastele Mării Mediterane relevă faptul că situații identice existau și în secolul al XVII-lea, care era caracterizat drept secol al „stagnării în afaceri”<sup>83</sup>. Prețul la exportul de produse de bază a scăzut. În Spania, prețurile la grâu s-au micșorat după 1585, rămînînd la același nivel în tot cursul secolului al XVII-lea, așa cum s-a întîmplat și cu prețurile la vin, orez și ulei.<sup>84</sup> În Sicilia, exportul de mătase a înregistrat un declin, la fel ca exportul de grâu și vin după 1640; dar Aymard observă că reducerea exporturilor a fost compensată de o continuă creștere a populației, ceea ce a determinat și o creștere a consumului „intern”.<sup>85</sup> Aceasta poate să însemne, însă, că producția de cereale pe cap de locuitor scădea, fenomen pe care l-am mai întîlnit și în Europa de răsărit.

Care este explicația? Cancila vorbește despre „acțiunile intense de colonizare” în Sicilia din 1573 pînă în 1653<sup>86</sup>. DaSilva relatează că un specialist îngrijorat din Spania scria în 1609-1610 că abuzurile se înmulțeau, nu se mai respecta rotația trienală a culturilor și în felul acesta producătorii „își sleiau ogoarele”<sup>87</sup>. DaSilva spune că această situație a dus, în perioada dintre anii 1570 și 1630, la căutarea a noi terenuri, care au fost apoi și ele sleite. Această degradare a pămîntului a afectat în primul rînd pe micii producători,<sup>88</sup> determinînd noi concentrări de terenuri agricole. În timp ce acest proces al degradării solului a dus la reducerea disponibilităților la export, concentrarea pămînturilor care a rezultat din aceasta a dus la accentuarea monetizării relațiilor de producție, deoarece „imposibilitatea țăranilor (*contadini*) și a celorlalți săteni de a produce pentru propria existență lucrîndu-și propriul pămînt a extins piața internă”.<sup>89</sup> Am

observat același fenomen de extindere a piețelor *regionale* din Europa răsăriteană în momentul în care comerțul internațional era în declin. Evoluția demografică a urmat același curs. Populația Spaniei a scăzut datorită calamităților din ultimii ani ai secolului al XVI-lea și expulzării moriscilor. Din 1609 pînă în 1638 s-a înregistrat o scădere a populației Valenciei cu 35 %, dar această „criză demografică puternică” s-a produs mai degrabă după stagnare decît înaintea ei.<sup>90</sup>

În ceea ce privește sudul Italiei, o scădere a populației a avut loc la Neapole. Sicilia, potrivit afirmațiilor lui Aymard, n-a suferit decît o „încetinire” a expansiunii demografice (mai degrabă decît un declin); dar el adaugă că cifrele referitoare la Sicilia ascund o „netă diferențiere regională”; insula a fost fragmentată în două, cu nordul, nord-estul și centrul care stagnau, nemaiputînd să-și asigure singuri aprovizionarea cu alimente.<sup>91</sup> Se pune întrebarea dacă nu cumva era vorba și de o reducere demografică ascunsă. Verlinden relatează că în sudul Italiei și în Sicilia importanța sclaviei s-a redus în secolul al XVII-lea față de nivelul maxim atins în secolele al XV-lea și al XVI-lea, deoarece comerțul cu sclavi africani (care altădată erau aduși în țările mediteraneene de portughezi) a fost deviat spre cele două Americi, iar oferta de sclavi turci și alți musulmani se redusese considerabil.<sup>92</sup> Nu a însemnat oare aceasta o scădere a numărului total al populației care a scăpat statisticilor? Se presupune că „neîndoielnica restrîngere” a activității economice stă la originea *apariei* manufacturilor *locale* de la Aquila pînă la Salerno în statul Neapole<sup>93</sup>; totuși, acest lucru era valabil nu numai pentru Neapole, dar și pentru întreaga Italie, ca și pentru Languedoc. Ar putea fi aceasta, întreabă Braudel, „dovadă unei îngrijorări, o reacție difuză la insuficiența schimburilor comerciale”?<sup>94</sup> Rezultatele acestei presiuni exercitate asupra micilor producători rurali, cei care au pierdut cu adevărat în perioada de regres, au dus la un conflict acut de clasă. Vorbind despre răscoala țăranilor din 1647-1648 de la Neapole, Emilio Sereni scrie că aceasta a constituit „reacția populației rurale la opresiunea și la abuzurile feudale, accentuate acum de aviditatea mercantilă a noilor baroni”. El afirmă: „decît să vorbim despre «refeudalizare», am putea mai bine să vorbim despre

comercializarea proprietății feudale”.<sup>95</sup> Regresul economic, presiunea crescîndă asupra pămîntului și asupra forței de muncă, concentrarea, intensificarea comercializării terenurilor și a forței de muncă - toate acestea au mers, de fapt, mîna în mîna afit în sudul cît și în răsăritul Europei.

Să ne întoarcem acum la America hispanică, unde „recesiunea din secolul al XVII-lea” a constituit mult timp tema unei controverse majore și să începem cu *hacienda* care a apărut și s-a dezvoltat ca instituție agricolă cheie a zonelor periferiale ale economiei mondiale. Cum trebuie să definim și să privim *hacienda*? Cînd a apărut ea? S-a vorbit deja despre o dezbatere în contextul secolului al XVI-lea pe tema dacă trebuie să descriem relațiile de posesiune a pămîntului ca „feudale”<sup>96</sup> sau „capitaliste”. Este posibil să se susțină, așa cum face Frédéric Mauro, că, dacă în America hispanică secolele al XVI-lea și al XVIII-lea au înregistrat cel puțin „o creștere a importanței speculatorilor, a negustorilor, a proprietarilor de mine, a burgheziei urbane și...chiar a birocrăției regale”, secolele al XVII-lea și al XIX-lea au reprezentat triumful „societății patriarhale”.<sup>97</sup> Din această perspectivă, capitalismul și feudalismul sînt considerate ca tendințe concurențiale legate de foarte îndelungatele cicluri A și B ale economiei mondiale. Ceea ce trebuie analizat cu prioritate, prin urmare, este secolul al XVII-lea și nu al XVI-lea. Tema de bază a lucrării lui François Chevalier este triumful unei *hacienda* „necapitaliste”, care își asigură propriile necesități alimentare, un triumf despre care se spune că este consecința restrîngerii activității economice mondiale:

„În primele decenii ale secolului al XVII-lea, avîntul luat de producția de argint s-a stins, înăbușind primele inițiative ale unui capitalism care abia lua naștere. Pămîntul a devenit unica sursă de venit... Cele mai mari moșii erau autosuficiente. Marea rafinărie de zahăr, plantația, celelalte terenuri de cultură și topitoria cu anexele sale agricole produceau aproape tot ce aveau nevoie... Am avut adesea ocazia să amintim de Evul Mediu... [Proprietarii de *hacienda*] constituiau în realitate o aristocrație; unii au reușit să obțină titluri. Statul

Marqueses del Valle este, în cele din urmă, o palidă replică a Ducatului Burgundiei".<sup>98</sup>

O abordare alternativă privind *hacienda* mexicană din secolul al XVII-lea este adoptată cu o mare vigoare de André Gunder Frank:

„Creșterea latifundiilor în Mexicul secolului al XVII-lea nu a reprezentat o restrângere a activității economice datorată depresiunii și concretizată în ceea ce a ajuns să se numească o *hacienda* feudală, ci, dimpotrivă, *hacienda* s-a dezvoltat și a înflorit în această perioadă, ca în toate celelalte perioade și locuri din America Latină datorită faptului că evoluțiile economice din alte țări și zone ale lumii au făcut producția latifundiilor deosebit de rentabilă.”<sup>99</sup>

Am putea să evaluăm mai bine aceste perspective nefavorabile dacă am analiza mai în detaliu unele dintre aceste procese istorice. Prima problemă o constituie perioada în care a avut loc declinul. Lynch afirmă că cea mai mare producție de argint din Mexic s-a înregistrat în anii 1590 și că „după aceea, perioada de avânt a încetat.”<sup>100</sup> Totuși, pentru comerțul Indiilor în general, el acceptă punctul de vedere al lui Chaunu potrivit căruia între 1593 și 1622 a avut loc o simplă „inversare a principalei tendințe” și că marea recesiune a avut loc între 1623 și 1650.<sup>101</sup> MacLeod, în schimb, vorbind despre America Centrală, denumesc perioada dintre 1576 și 1635 o „jumătate de secol de tranziție” și apreciază că recesiunea a avut loc cam între 1635 și 1720.<sup>102</sup> După părerea lui Berthe, criza profundă a agriculturii mexicane s-a produs între 1630 și 1680.<sup>103</sup> În sfârșit, Mellafe, vorbind despre America spaniolă în general și despre Chile în special, afirmă că „adevărata criză începe după 1650,” adăugând: „căderea Cartaginei, în anul 1595, a fost primul avertisment privind lupta sîngeroasă și distructivă care va dura două secole.”<sup>104</sup>

Ca de obicei, eschivările dibace de a avansa anumite date reflectă complexitatea unei realități în care declinurile par să înceapă înainte ca ciclurile ascendente să ia sfârșit. Apare destul de limpede că în America hispanică a avut loc o suprapunere ciclică (sau tranziție), care a început probabil încă din anii 1570, dar mai plauzibil prin anii 1590, și care a luat sfârșit cam între 1630 și 1650. Într-o asemenea perioadă ar trebui să ne așteptăm la o criză a profiturilor în sectoarele principale

și din această cauză la eforturi din partea marilor proprietari și investitori în scopul de a recupera din pierderi prin acțiuni pe termen scurt, ceea ce, în fapt, duce la înrăutățirea situației pe termen lung. Ceea ce s-a și întâmplat. Argintul, principalul produs de export al Americii hispanice din secolul al XVI-lea, a ajuns la un nivel maxim între 1590 și 1630, ca după aceea cifrele să arate un declin brusc și puternic. Statisticile oficiale de comerț în această privință pot fi înșelătoare, pentru că exista un comerț clandestin în continuă creștere; cu toate acestea, datele descriptive din regiunile miniere par să indice că exista într-adevăr „o reală scădere a producției”.<sup>105</sup> De ce a trebuit să se întâmple așa? Un prim motiv ar fi lipsa forței de muncă. Totuși, în ciuda descreșterii populației și a ușoarei creșteri a costului forței de muncă, se pare că proprietarii de mine găseau forța de muncă de care aveau nevoie. În Mexic, ei au recurs la munca salariată, iar la Potosí pur și simplu recurgeau la muncă forțată adusă de la mari distanțe. Esențialul este că producția scădea chiar atunci când exista forță de muncă, așa cum susține Davis: „Într-adevăr, la mijlocul secolului al XVII-lea, conducerea a numeroase mine de la Potosí acceptau ca indienii să plătească birul în bani, în loc de *mita* sau munca obligatorie pe care trebuiau s-o presteze, preferând acest venit sigur oricăror profituri pe care minele le-ar fi putut aduce”.<sup>106</sup>

Se înregistra atunci o lipsă de mercur? Este clar că între anii 1630 și 1660 a avut loc o asemenea penurie. Bakewell numește dificultățile în procurarea mercurului „singurul factor determinant important al variațiilor producției [de argint]”; dar Davis nu crede că ele au fost „hotărâtoare”.<sup>107</sup> Întrebarea este de ce era mai mult mercur în anii 1660 decât în anii 1630? Probabil că era rentabil să se facă ceea ce era necesar pentru obținerea mercurului în anii 1660 și nu în anii 1630. Să ne reamintim că, deși oferta de metale prețioase era factorul principal în formarea prețului în epoca aceea, „aurul, ca și argintul [aveau] prețul lor”, iar „banii în general, îndeosebi în cadrul unui sistem metalic, nu erau decât o marfă ca oricare alta.”<sup>108</sup> André Gunder Frank este de acord cu aceste afirmații și explică scăderea producției ca fiind *rezultatul* pe termen lung al inflației prețurilor:

„Atunci, prețurile fixe pentru argint nu au însemnat oare o reducere a câștigurilor, deși costurile au rămas și ele fixe? A spune că în timpul unei inflații prețurile bunurilor și ale serviciilor au crescut înseamnă să spui, cu alte cuvinte, că valoarea sau cursul banilor a scăzut. Și nu erau oare bani ceea ce proprietarii de mine câștigau din minele lor datorită faptului că prețul argintului era fix? Implicația constă în faptul că ei se confruntau atît cu o creștere a costurilor cît și cu o scădere a veniturilor - motiv suficient pentru orice capitalist să-și reducă producția și, dacă era posibil, să-și investească banii într-o altă afacere.“<sup>109</sup>

Scăderea exportului de metale prețioase, sectorul principal, a afectat, la rîndul său, și celelalte „culturi de export“. În ceea ce privește producția indigoului din America Centrală, MacLeod susține că situația tehnicii de transport pe mare din secolul al XVII-lea a creat o rată instabilă a profitului pentru produsele transportate pe Oceanul Atlantic. „În timpurile bune, indigoul s-a menținut aproape de aur și argint. În timpurile mai dificile, indigoul se afla prea departe de Europa pentru a putea să aducă profituri consistente“.<sup>110</sup> Această chestiune legată de indigo poate fi aplicată și la alte produse.<sup>111</sup>

Două grupuri puternice au avut de suferit imediat după scăderea prețurilor la export: spaniolii, care controlau întreprinderile productive, și statul, care fixa impozitele acestora. Rata impozitelor crescuse deja considerabil în cea de-a doua jumătate a secolului al XVI-lea<sup>112</sup>, dar începutul dificultăților economice în Spania și în imperiul său a coincis cu o perioadă de intensă activitate militară (Revoluția din Țările de Jos, urmată de Războiul de 30 de ani). Confruntat cu decalajul crescînd dintre veniturile reduse și cheltuielile tot mai mari, statul spaniol a recurs la „baterea nelimitată a monedelor din argint inferior aliat cu cupru (*vellón*) la începutul secolului al XVII-lea“<sup>113</sup>, și cînd aceasta nu i-a ajuns, el a încercat „să stoarcă și ultima picătură“ din imperiu.<sup>114</sup> Astfel, în Mexic și Peru, statul spaniol, pe de o parte, a mărit impozitele, iar pe de altă parte, a încercat să aplice impozitele cu mai multă eficacitate.<sup>115</sup> Aceasta era de fapt o autoînfrîngere. Cînd, în 1620, Filip al III-lea a confiscat o optime din metalele prețioase transportate

particular (oferind în locul lor monede din argint inferior aliat cu cupru - *vellón* sau *juros*), cu siguranță că el a depozitat în mod direct pe negustori de capitalul lor; însă, ceea ce era mai important era că, drept urmare, aceștia au refuzat să mai transporte în Spania metalele prețioase (fără îndoială, un alt factor care a determinat reducerea producției de argint). Drept rezultat, venitul Coroanei provenit din *avería*, impozitul *ad valorem*, care se plătea pentru escortare, a scăzut. Pentru a menține flotele, Coroana a trebuit să mărească și mai mult rata *averíei*, care era, după cum spune Lynch, „o nouă incitare la fraudă”, transformând Coroana într-un „parazit care trăia pe spinarea comerțului și coloniilor americane”. De asemenea, Coroana a compensat prin acordarea mai multor recompense (*mercedes*) spaniolilor. Era o spirală. „Jaful și parazitismul au făcut din fraudă și contrabandă un mod de viață”<sup>116</sup> - ultimele două, așa cum vom vedea, au făcut să progreseze și mai mult semiperiferizarea Spaniei.

În timp ce unii creoli sufereau din cauza efectelor dificultăților economice și căutau salvarea în funcțiile publice<sup>117</sup>, extinzând astfel și mai mult parazitismul din cadrul funcționării de stat, alții se adaptau destul de bine vicisitudinilor pieței mondiale. Producția de metale prețioase, care constituise pînă atunci principala sursă de export, s-a redus; producția de cereale, însă, a crescut. Aici ia naștere confuzia. Avînd în vedere că cerealele americane (spre deosebire de cele din Europa de răsărit) n-au reprezentat un export al periferiei spre regiunile centrului, adesea se susține că o astfel de producție era necapitalistă. Bazant afirmă că, din contră: „Producția [de grâu] pe scară largă era, fără îndoială, producție pentru piață, folosind capital.” El ne reamintește că, deși grâul nu era consumat de peoni, care mînceau turtă de mălai (*tortillas*), „cu toate acestea exista o importantă piață a grâului: populația albă a orașelor”.<sup>118</sup> În plus, această producție cerea capital mare sub forma morilor, animalelor și hranei pentru forța de muncă.

S-ar putea susține că acest lucru este valabil pentru grâu, dar nu și pentru porumb. Și în acest caz, însă, comercializarea era importantă:

„Muncitorii (indieni, mulatri, negri, metiși), ca și cătării și caii care trăgeau utilajele, întreaga forță de muncă folosită în mine depindeau de cereale

porumb). Pentru a-i putea hrăni, începînd de la sfîrșitul secolului al XVI-lea, în jurul minelor s-a creat o centură de *haciendas* agricole și zootehnice destinate în mod special aprovizionării acestora.<sup>119</sup>

Aceasta nu înseamnă că aceste *haciendas* nu erau afectate economic; perioadele cu condiții economice nefavorabile din regiunile miniere au dus la „ani dificili, uneori la recesiune”,<sup>120</sup> care adesea era agravată de crearea a noi *haciendas* concurente. Totuși, trebuie să arătăm că piața avea o limită regională și că nu era rentabil să se treacă de această limită în condițiile unei economii mondiale în recesiune.<sup>121</sup> Aceasta este, fără îndoială, originea *conjuncturală* a descrierii clasice a deosebirii *structurale* dintre *haciendas*, care aprovizionau piețele mai mici, și plantațiile de trestie de zahăr, care livrau piețelor mari.<sup>122</sup> În cadrul limitelor regionale, producția realizată de *hacienda* era destul de rentabilă. Dacă vreți, acest fenomen s-ar putea numi autosuficiență economică, dar în ceea ce mă privește, mi se pare mai plauzibil ca acest fenomen să fie, așa cum spune și Bakewell, „rezultatul trecerii în Lumea Nouă la o economie diversificată și, ca să folosim limbajul contemporan, o economie capitalistă de tip european; precum și rezultatul folosirii acestei economii pentru exploatarea bogatelor resurse ale Americii de Mijloc în propriul său avantaj”.<sup>123</sup> Avantajele rezultate nu au putut influența o entitate abstractă denumită America de Mijloc, ele au influențat un grup social concret și anume proprietarii de pămînt din America de Mijloc.

Ca și în Europa de răsărit, însă, încetinirea ritmului economiei mondiale în totalitatea ei reclama folosirea mai intensă a resurselor de bază (pămînt și muncă) pentru a menține nivelul profitului. Declinul rapid al populației indiene din întreaga Americă hispanică este acum o poveste bine cunoscută,<sup>124</sup> iar în acest sens rolul epidemiilor este clar stabilit.<sup>125</sup> Acest declin a creat pentru proprietarii de pămînt spanioli atît înlesniri, cît și dileme. Scăderea numărului de producători indieni (prin moarte și prin sechestrări de pămînt), alături de creșterea populației spaniole și metise în zonele urbane și miniere, a creat piața regională și prețurile sale ridicate pentru proprietarul *haciendei*. Pe de altă parte, proprietarul avea nevoie de muncitori. În aceasta trebuie căutat mobilul luptei pentru acumularea de capital. Faptul că a existat o



încetinire pe plan mondial a acumulării capitalului însemna că sectoarele capitaliste din America hispanică se aflau într-o concurență acută cu acelea din Spania pentru o „plăcintă” economică mai mică. Am menționat deja mărirea impozitelor de către Coroană, care a transferat surplusul din cele două Americi. Din punctul de vedere al Noii Spanii, altădată cea mai dinamică regiune din cele două Americi, ceea ce a prejudiciat cel mai mult a fost încercarea Coroanei spaniole de a reduce legăturile directe ale Mexicului cu Peru și Filipine. Fără îndoială, contrabanda era larg răspândită, dar tot fără nici o îndoială politica Coroanei a avut o „serioasă influență contrară asupra Mexicului”.<sup>126</sup>

Conflictul privind profiturile nu s-a manifestat doar în dispute cu privire la controlul drumurilor comerciale, ci și în dispute în ceea ce privește controlul asigurării forței de muncă. Sistemul de *repartimiento* funcționa de la mijlocul secolului al XVI-lea, dar era păgubitor din punctul de vedere al marilor producători agricoli. Deși acest sistem echivala cu muncă forțată salariată, muncitorii erau temporari, ei continuând să-și desfășoare propriile activități productive.<sup>127</sup> Furnizarea mâinii de lucru era mijlocită de administrația spaniolă, îndeosebi de *corregidores*, cu sprijinul ferm al călugărilor, care susțineau că aceasta ar fi o modalitate de a-i proteja pe indieni împotriva rapacității spaniolilor. Interesele „protectorilor” erau destul de transparente, așa cum explică Israel în contextul mexican:

„*Corregidores*...faceau în mod obișnuit averi mari prin diversele lor metode de extorcare, inclusiv prin achiziționarea forțată, la prețuri foarte mici, a grânelor indiene pentru a le vinde în orașe cu mari profituri, organizarea vânzării obligatorii de bunuri la prețuri exorbitante, perceperea unor sume de bani de la spanioli pentru favorurile ce li se făceau acestora și folosind cu viclenie *repartimiento*...În felul acesta, indienii sprijineau de fapt două economii separate, pe aceea a coloniștilor spanioli, pe de o parte, și pe aceea a districtelor indiene care funcționau mai ales în interesul acelor *corregidores*, al călugărilor și ierarhiei indiene, pe de altă parte.”<sup>128</sup>

Această dublă povară pe umerii indienilor a constituit în mod cert una din cauzele descreșterii lor demografice, creînd în plus, cu siguranță, o puternică tensiune în

cadrul sistemului politic de îndată ce au apărut dificultăți economice.<sup>129</sup>

În anul 1632, Coroana a hotărât ca în Noua Spanie să suspende munca salariată *obligatorie*, cu excepția sectorului minier. Datorită tensiunii permanente, acest lucru n-a făcut decât să accelereze tactica elaborată de proprietarii de pământ spanioli (acum denumiți *hacendados*) de a atrage muncitori permanenți cunoscuți sub numele de *gañanes* sau *laborios*. *Corregidores* au reacționat la început prin a nu scuti pe acești *gañanes* de la *repartimiento*, ceea ce însemna în fapt că, pentru a-i slăbi pe creoli ca pătură socială, *corregidores* obligau pe un indian să-l părăsească pe un creol și să treacă sub controlul altuia. Când Coroana a încercat să recurgă la alternativa abolirii totale a muncii obligatorii, indienii s-au văzut în situația de a nu mai găsi de lucru; drept care marele producător agricol a recurs la peonajul pe datorie ca un mijloc de a lega forța de muncă de pământul său.<sup>130</sup> Exproprierea pământului a întărit și mai mult acest control,<sup>131</sup> astfel, *encomienda* a devenit *hacienda*,<sup>132</sup> iar muncitorul supus muncii forțate a devenit peon. Judecând după remunerație, care este calculată în unități de timp, este posibil chiar ca situația muncitorului să se fi îmbunătățit. Lipsa mâinii de lucru dăduse muncitorului o oarecare putere de a-și negocia forța de muncă<sup>133</sup>, dar n-a plătit el oare acest nivel mai ridicat de remunerație cu un număr mai mare de ore de muncă pe care a fost obligat să le presteze? N-a fost oare, de fapt, o creștere a intensității muncii și probabil o scurtare a vieții lui? Nu a fost oare înghițit aici, ca și în Europa de răsărit, capitalul afectat înseși forței de muncă pentru a se menține nivelul producției?

Rezultatul a fost, probabil, acesta: prețurile ridicate și oferta redusă de produse agricole de la sfârșitul secolului al XVI-lea au dus la acapararea pământului și creșterea ritmului producției. Chevalier, de exemplu, vorbește despre măsura în care crescătorii de animale erau gata „să sacrifice un mare număr de animale chiar cu riscul de a-și desființa turmele.”<sup>134</sup> Proprietarii de mine, orașenii, funcționarii - pe scurt, aceia care constituiau piața regională pentru produse agricole - au încercat să țină sub control nivelul profitului producătorilor folosind mecanisme ale controlului prețurilor, cum ar fi *alhóndiga*, un hambar municipal din

care se vindea la preț fix, cu excepția produselor indiene.<sup>135</sup> Există tendința ca micii producători agricoli spanioli, constrinși de dificultăți, să sărăcească, așa cum s-a întâmplat cu producătorii meșiși, din care mulți „erau reduși la o mizerabilă existență țărănească”.<sup>136</sup> Dimpotrivă, marii producători au devenit și mai mari, extinzându-se chiar în perioada în care prețurile scădeau. Logica unei astfel de anomalii aparente este sesizată de Morner:

„*Haciendas* trebuiau adeseori să-și reducă producția datorită restrîngerii pieței și a scăderii drastice a prețurilor cînd recoltele erau îmbelșugate. Atunci de ce se mai străduiau să se dezvolte? Pentru că, deposedînd pe vecinii lor de pămînt, marii fermieri (*hacendados*) au eliminat producția concurentă sau au silit pe micii producători, care pînă acum produceau pentru propriile nevoi, să devină consumatori ai produselor *haciendei*”<sup>137</sup>.

*Hacienda*, așa-numita fermă autosuficientă, a fost tocmai mecanismul care a făcut posibilă o ingenioasă adaptare la forțele pieței. Ea putea să restrîngă sau să sporească producția în funcție de rentabilitatea fluctuantă, să accelereze sau să încetinească utilizarea resurselor, menținînd astfel în timp legătura dintre producția agricolă și economia mondială de-a lungul timpului. În plus, în *hacienda* se dezvolta noua producție textilă. Apariția ei este analoagă cu ceea ce în secolele ulterioare va fi cunoscută ca substituția importului, consecința notorie a reducerii activității economice pe plan mondial. Bakewell susține că „declinul comerțului s-a datorat, probabil, în mare măsură, faptului că Noua Spanie n-a mai avut nevoie să importe din Europa”.<sup>138</sup> El trage concluzia că „economia Noii Spanii, departe de a fi suferit vreun declin la începutul secolului al XVII-lea, a înflorit și mai mult”<sup>139</sup>; dar aceasta înseamnă să înțelegem greșit situația. Nu este posibil ca o economie ca a Noii Spanii să poată fi comparată cu aceea a Spaniei. Unii antreprenori din America hispanică și-au transferat investițiile, *inter alia*, în producția textilă, datorită fluctuațiilor pieței (creșterea populației spaniole și meșice, scăderea exportului de argint, economiile în ceea ce privește proporția mîinii de lucru din sistemul fermelor de tip *hacienda*) și în felul acesta au lovit în potențialul de export al producătorilor spanioli de textile.

Restringerea activității economice pe plan mondial nu a însemnat și un declin al activității economice capitaliste. În fapt, aceasta a marcat probabil creșterea forței întreprinderii burgheze locale.<sup>140</sup> În afară de aceasta, ca și în cazul Europei, problema care se pune nu este că a existat vreun *declin* în producția textilă generală, ci că această producție era transferată în zonele rurale, în ferme și sate indiene, și că „îmbrăcămîntea frumoasă se producea în cea mai mare parte în ateliere [obrajés]“. <sup>141</sup> Producția de textile nu era singura industrie în dezvoltare. Industria fierului și a bronzului s-a extins la începutul secolului al XVII-lea, ea contribuind la clădirea unor „biserici mari, cu grilaje în stil renascentist la uși și la ferestre (*verjas y rejas*)“. <sup>142</sup> Cînd principalele produse de export din America hispanică (îndeosebi argintul) au suferit un declin pe piața mondială, producătorii din aceste vechi regiuni ale periferiei și-au îndreptat atenția spre alte modalități de a realiza profituri. Ei și-au concentrat activitatea productivă pe piețele regionale care se dezvoltau și care, din punctul de vedere al comerțului transatlantic, reprezentau o restrîngere relativă; dar aceasta nu poate fi considerată ca o apariție a autarhiei. Între timp, în țările centrului, nivelul înalt al cererii a determinat sporirea debușeurilor pentru exportul de zahăr (și într-un volum mai mic al tutunului). Într-o anumită măsură, aceasta însemna implicarea a noi regiuni ale periferiei în economia mondială - insulele din Marea Caraibelor și din vecinătatea lor, și coloniile din sudul Americii de Nord britanice. Pentru a completa tabloul, spre această situație trebuie să ne îndreptăm atenția.

Pînă la începutul secolului al XVII-lea, cea mai mare parte a insulelor Caraibe nu erau sub control european. Spaniolii au preluat la început marile insule Trinidad și așa-numitele Antile Mari (Cuba, Jamaica, Hispaniola, Puerto Rico). Ei s-au ocupat într-o oarecare măsură de creșterea vitelor, au cultivat ceva grîne, puțin tutun și trestie de zahăr; dar principala lor preocupare era pur și simplu să controleze drumurile comerciale care duceau spre regiunile lor de primă importanță din cele două Americi. Pe neașteptate, între 1604 și 1640, englezii, francezii și olandezii au invadat zona Caraibelor, ocupînd toate insulele mai mici. Din 1625 pînă în 1654, olandezii au controlat o parte din Brazilia. În 1655, englezii au

capturat. Jamaica de la spanioli. În 1629, câțiva corsari francezi au debarcat în insula Tortuga, din dreptul insulei Hispaniola și prin 1659 ei au luat-o definitiv sub control și pe aceasta din urmă; curînd s-au deplasat în jumătatea de vest a insulei celei mari, denumită azi Haiti (deși, pînă în 1697, suveranitatea Franței asupra acestor teritorii nu a fost recunoscută oficial). După aceea, între anii 1650 și 1763, asistăm la o relativă stabilitate a împărțirii coloniilor. Ce a determinat intensificarea bruscă a instalării puterilor din nord-vestul Europei în zona extinsă a Mării Caraibilor? De ce s-a oprit brusc înainte de a acapara toate teritoriile spaniole și portugheze? Și pentru ce Caraibii au fost în secolul al XVII-lea, îndeosebi în anii 1660 și 1670, refugiul piraților și al corsarilor, Vestul Sălbatic al epocii respective, „oferind mult mai mult în ceea ce privește farmecul, emoțiile, profitul rapid și primejdia permanentă, decît așezările prozaice“ din restul Americilor?<sup>143</sup>

Pierre Chaunu afirmă că într-o perioadă între 1619/1623 și 1680, „la o dată pe care ar fi inutil să încercăm să o precizăm“, a avut loc o schimbare în natura însăși a *Carrera* spaniolă. Rigidități birocratice au luat locul mecanismelor suple care fuseseră proprii triumfătoarei *Carrera* a secolului al XVI-lea. „Din a doua parte a secolului al XVII-lea, compania Atlantic de Guadalquivir a devenit o companie printre multe altele“. <sup>144</sup> Chaunu consideră că aceasta a avut loc mai tîrziu decît considerau unii oameni din vremea aceea. În 1619, Sancho de Moncada, profesor de religie la Universitatea din Toledo, și gînditor mercantil spaniol, afirma (fără îndoială cu o anumită exagerare) că nouă zecimi din negoțul spre Indii erau în mîinile străinilor, „așa încît ei au Indiile și Majestatea Voastră titlul“. <sup>145</sup> Se va dovedi că în fond el avea dreptate. În secolul al XVII-lea, secolul mercantilismului, Spania și Portugalia n-au fost, n-au putut să fie, mercantile și astfel s-au văzut transformate în state semiperiferiale, cureaua de transmisie a intereselor puterilor din centru în regiunile periferiale. Despre semiperiferie vom vorbi mai mult în capitolul următor; despre periferie, trebuie să vorbim acum.

Într-o perioadă de criză generală, activitatea din unele domenii economice trebuie să se restrîngă. Căutînd să reducă la maximum această restrîngere a activităților lor

economice, puterile din centru se concurează intens între ele, încercînd într-o anumită măsură să-și asigure controlul preemptiv al regiunilor periferiale. Ele colonizează și în același timp caută să se descurajeze reciproc să colonizeze, ceea ce conduce la violente războaie coloniale; ele caută să formeze piața mondială în așa fel încît să fie favorizate mai mult regiunile controlabile decît cele care nu pot fi controlate (cele două Americi și mai puțin Europa de răsărit și de sud). În plus, ele caută să submineze puterile coloniale mai slabe atunci cînd se dovedește că ar fi prea costisitor să pună mîna efectiv pe teritoriile lor, așa cum a fost într-o mare măsură cazul imperiilor spaniol și portughez.<sup>146</sup> Astfel, cînd criza mondială a început, englezii, francezii și olandezii și-au îndreptat atenția spre regiunea Caraibilor pentru a o lua în posesiune înaintea altora. Ei au colonizat zonele care erau ușor de luat în posesiune și apoi, preluînd comerțul, au căutat să obțină avantajele economice pe care le-ar fi avut dacă în acele regiuni, care continuau să fie controlate de Spania și Portugalia, și-ar fi instalat în mod direct puterea colonială. Principalul mecanism pentru realizarea acesteia în secolul al XVII-lea era contrabanda.

Pentru a înțelege cum funcționa contrabanda trebuie mai întîi să aruncăm o privire asupra originii sociale a corsarilor. În secolul al XVI-lea, erau vite peste tot în America Centrală și în Insulele Caraibe. Unele dintre acestea erau sălbatice. Unele erau sub controlul indienilor, control care, cu trecerea timpului, se reducea tot mai mult, iar altele aparțineau fermelor spaniolilor. Am descris deja mutațiile de populație din America hispanică: descreșterea continuă a populației indiene, combinată cu o creștere constantă nu numai a creolilor, dar și a grupurilor de mulatri și metiși. Criza din regiunile miniere din secolul al XVII-lea a produs în zonele urbane o limitare a perspectivelor creolilor mai săraci și ale populațiilor intermediare din punct de vedere social, mulatrii și metișii. Mulți dintre aceștia au emigrat în zonele rurale. Alții au găsit plasament în rețeaua de *haciendas* și crescătorii de vite care se dezvoltau. Alții n-au găsit nici un plasament. Membrii păturilor intermediare care n-au găsit de lucru riscau să rămînă pe o treaptă inferioară, să li se reducă statutul la simpli cultivatori de produse alimentare. În zona de frontieră ei

aveau însă o alternativă. Au devenit păzitori ai animalelor sălbatice, sacrificînd dintre acestea atît cît aveau nevoie să supravieţuiască. Rîndurile acestei categorii au început să crească cu fugarii de pe corăbii. Căpitanii olandezi de nave au început să cumpere de la aceştia piei de vită, ceea ce a provocat o creştere şi mai mare a tăierilor. Evident, asemenea practici erau păgubitoare.<sup>147</sup> Cu timpul, din punctul de vedere al coloniştilor, „aceste pierderi mergeau prea departe”.<sup>148</sup>

Prin anul 1640, autorităţile spaniole au început să încerce să cureţe insulele şi regiunile de coastă ale Americii Centrale de aceşti *boucaniers*.<sup>149</sup> Unul din mijloacele pe care spaniolii le-au folosit în acest scop a fost tăierea de către ei înşişi a vitelor pentru a-i descuraja pe păzitorii de vite s-o facă ei. Englezii au făcut şi ei acelaşi lucru pentru a-i descuraja pe spanioli. În vremea aceea, vitele, practic, dispăruseră, cel puţin din insule, iar aceşti *boucaniers*, într-o situaţie disperată, au luat drumul mării, devenind pirăţi. Ei nu ar fi putut să supravieţuiască, însă, dacă olandezii în Curaçao, francezii în Santo Domingo (vestul insulei Hispaniola) şi îndeosebi englezii în Jamaica nu le-ar fi „oferit pieţe de desfacere sigure pentru capturile lor”.<sup>150</sup> Jamaica a fost baza. Insula a fost capturată de la spanioli în timpul lui Cromwell, iar în timpul Restaurăţiei ea devenise într-o asemenea măsură baza corsarilor încît unul dintre aceştia, Henry Morgan, a devenit guvernatorul unei provincii, acordîndu-i-se titlul de cavaler. Numai datorită Glorioasei Revoluţii pirateria a dispărut complet. Obiectivul lui Cromwell era să elimine monopolul Spaniei asupra comerţului spre Indiile de Vest. El a încercat mai întîi calea diplomatică, dar fără succes, după care a recurs la jaf. Strong scrie: „Cromwell era elisabetan. El are legături cu Raleigh, Gilbert şi Hakluyt. Întregul aspect al expediţiei în Indiile de Vest este elisabetan”.<sup>151</sup> Această politică, însă, nu a fost numai a lui Cromwell, pentru că statutul Jamaicai ca o „întreprindere phraterască la nivel statal” a continuat neabătut sub Carol al II-lea.<sup>152</sup> În teorie, pirateria a fost scoasă în afara legii prin Tratatul anglo-spaniol din 1670, dar în practică, ea a continuat în forţă pînă cel puţin în anul 1685, în realitate pînă la cutremurul care a distrus în 1692 marea redută a corsarilor de la Port-Royal, fiind în cele din urmă îngropată de Tratatul de la Rijswijk din

1697. În Jamaica exista o contradicție crescândă între rolul insulei de colonie producătoare de zahăr și rolul său ca bază a jafului și a contrabandei; dar chiar mai mult, necesitatea ca statele din centru să folosească pirateria ca sursă de acumulări s-a redus.

Forma de comerț prin contrabandă fusese inițiată de olandezi în ultimul deceniu al secolului al XVI-lea ca o afacere foarte practică. Războaiele cu Spania au întrerupt transporturile maritime spre Peninsula Iberică, împiedicând astfel importul de sare, atât de necesară industriei heringilor. Olandezii s-au îndreptat atunci spre importul ilicit de sare din Venezuela. Această procedură la care au apelat în situație critică a devenit o politică permanentă din cauza structurii de bază a prețurilor de pe piața mondială. Provinciile Unite au fost un producător agro-industrial mult mai eficient decât Spania. „Monopolul Sevillei nu putea aproviziona cu mărfuri suficiente [America hispanică] la prețuri rezonabile”.<sup>153</sup> Olandezii, însă, puteau. Și astfel contrabanda a devenit un mod de viață care lega pe comercianții din țările din centru de producătorii țărilor de la periferie pe care nu le controlau în mod direct.<sup>154</sup> Ori de câte ori relațiile dintre Spania și o putere din centru se înrăutățeau, și mai ales în timp de război, se creau noi colonii „destinate, în parte, să servească ca baze ale pirateriei”, care, după cum observă Pares, constituie o explicație parțială a cronologiei lor.<sup>155</sup> Aceasta poate explica de asemenea pentru ce, în final, au fost mai multe colonii engleze decât franceze, avînd în vedere că Franța era adeseori *aliata* Spaniei împotriva Angliei.

Jamaica a reprezentat apogeul sistemului de contrabandă. Ea a devenit antrepozitul comerțului de contrabandă din regiunea Caraibilor, pe care „englezii nu voiau să-l oprească...iar spaniolii nu puteau să-l oprească”.<sup>156</sup> La început, existența piraților a ajutat acest proces. Ei nu erau, în definitiv, adevărați pirați, deoarece îi jefuiau numai pe spanioli, adeseori avînd autorizarea propriului guvern pentru aceasta.<sup>157</sup> Dar cultivarea trestiei de zahăr în Jamaica a devenit mai importantă, și cînd spaniolii, în 1670, au renunțat, în fine, la vechea lor pretenție de a avea dreptul exclusiv de a înființa așezări omenești, corsarii au început să fie considerați de englezi ca o pacoste, îndeosebi pentru că numărul și disperarea lor creșteau pe măsura îndepărtării albilor săraci de pe



pământul Jamaicai din cauza extinderii plantațiilor.<sup>158</sup> Corsarii nu mai erau necesari. Producătorii din Golful Hondurasului erau bucuroși să trateze direct cu negustorii jamaicani, care își luaseră „o mare parte a riscului de a introduce în America Centrală mărfuri de contrabandă.”<sup>159</sup>

Corsarii *jefuiseră*.<sup>160</sup> Englezii. (și francezii) erau acum dispuși să se decidă pentru *comerțul ilicit*, deoarece acesta implica același transfer al surplusului, dar în același timp garanta o producție continuă, ceea ce jefuirile corsarilor nu puteau face. Odată închise bazele corsarilor, „a devenit din nou posibil pentru plantatorii spanioli să înceapă să se dezvolte în insule și de-a lungul coastelor.”<sup>161</sup> A devenit de asemenea posibil pentru englezi și francezi să negocieze direct cu spaniolii pentru un comerț „licit” cu sclavi, așa-numitul *asiento*.<sup>162</sup> În America hispanică, contrabanda reprezenta numai o mică parte a tabloului general. Ponderea mai mare o deținea zahărul, care era de mult timp unul dintre produsele de bază ale periferiei. Producția de zahăr s-a deplasat continuu spre vest din cauza unui permanent proces de sleire a solului,<sup>163</sup> ajungând spre sfârșitul secolului al XVI-lea în Brazilia (și într-o mai mică măsură în Mexic) și urmînd să treacă în secolul următor în insulele Caraibe. Spre deosebire de grâu, vite și argint, zahărul nu s-a numărat printre produsele care au dus la supraoferta din economia mondială din jurul anilor 1600, care a provocat reducerea severă a exporturilor periferiei în regiunile centrului. Zahărul se aseamăna mai mult cu lemnul, produsul principal de cultură în regiunea Mării Baltice. Eterna sa problemă o constituia degradarea ecologică și necesitatea de a se descoperi noi zone pentru a fi exploatate; dar profiturile pe care le aducea erau importante.<sup>164</sup>

În ceea ce privește zahărul, cererea absolută a crescut în cursul secolului al XVII-lea din cauza apariției în țările din centru a noi gusturi în materie de hrană. În Evul Mediu, nevoia de zahăr în Europa fusese satisfăcută în mare măsură de miere și de mustul dulce, în ambele cazuri fiind vorba de dulciuri naturale. Acum sînt descoperite noi băuturi și sînt inventate hoi feluri de desert care cer zahăr suplimentar pentru a deveni gustoase.<sup>165</sup> Prin 1580 producția de zahăr s-a mutat din insulele din Atlantic în Brazilia.<sup>166</sup> În timp ce în America

hispanică începeau să apară semnele declinului secular, se părea că în Brazilia avea loc o ascensiune. Chaunu afirmă că acest „tardiv moment de cotitură” a avut loc în Brazilia în jurul anilor 1630/1650 mai degrabă decât în 1580, datorită faptului că în perioada dintre 1570 și 1620, Brazilia, spre deosebire de America hispanică, „încă beneficia de faptul că populația tânără sporea mai rapid”.<sup>167</sup> Aceasta mi se pare nefiresc: Nu este oare mai ușor să se explice expansiunea prin relația, pe care am mai menționat-o, dintre degradarea destul de rapidă a terenurilor și cererea mondială și să se tragă concluzia că zahărul, fiind un produs al economiei mondiale, era mai puțin dependent de fluctuațiile tendențiale decât grâul și argintul? Declinul din 1630/1650 pe care îl observă Chaunu s-ar datora în fapt și de data aceasta tocmai reducerii productivității.<sup>168</sup>

În orice caz, antreprenorii olandezi au fost aceia care au introdus zahărul în Barbados exact în momentul în care exporturile olandeze din Brazilia atinseseră volumul maxim și înainte de războiul din Pernambuco din 1645, care urma să ducă la alungarea olandezilor din Brazilia. Pentru ce? Dunn sugerează două cauze: prima, aviditatea europenilor după zahăr era probabil „destul de mare pentru a garanta creșterea ofertei prin adăugarea la Brazilia a insulei Barbados”. A doua, olandezii au știut să profite de serviciile intermediarilor într-un moment în care „comerțul peste mări al Angliei a fost perturbat de războiul civil din interior.”<sup>169</sup> Poate; dar este de asemenea posibil ca olandezii să fi fost la curent cu posibilitatea de epuizare a plantațiilor de trestie de zahăr.<sup>170</sup> Faptul că olandezii căutau condițiile optime apare evident în chiar alegerea insulei Barbados dintre alte insule. În general vorbind, Barbados avea o climă mai bună și un sol mai fertil decât alte insule din zona Caraibilor, și o poziție mai bună din punctul de vedere al securității față de jefuitori.<sup>171</sup> De fapt, asemenea considerații s-ar putea aplica tuturor insulelor care au cultivat primele trestii de zahăr (dintre care Barbados era numai *primus inter pares*), așa după cum arată Sheridan:<sup>172</sup>

„Inițial, insulele mici erau preferate celor mari în crearea plantațiilor. Din punctul de vedere al transportului și al apărării, distanța de nordul Europei era mai mică, insulele expuse vântului erau apărate

mai ușor decât acelea aflate la adăpost, iar ponderea ridicată a zonelor de coastă în suprafața totală a uscatului oferea celor mai multe plantații posibilitatea de a avea acces direct la vapoare.“

Și, adaugă Sheridan, era mai mult vînt pentru morile de vînt, un climat mai puțin moleșitor și mai puține riscuri de răzvrătire a sclavilor și evadări.

Cînd producția de zahăr a ajuns în Jamaica, o insulă foarte mare, procesul expansiunii teritoriale s-a oprit, cel puțin pentru Anglia, întrucît Jamaica deținea o suprafață cultivabilă considerabilă, iar englezii interesați în comerțul cu zahăr se temeau că „orice noi terenuri cultivate cu trestie de zahăr ar fi provocat supraproducție și ar fi determinat scăderea prețului“. <sup>173</sup> În acest sens, absența unei noi expansiuni era expresia puterii mercantile nou dobîndite. Același lucru este valabil și pentru atitudinea Franței după ce aceasta a cucerit Santo Domingo. <sup>174</sup> O expansiune pe seama *spaniolilor* nu mai era necesară deoarece suprafețele cultivate cu trestie de zahăr aflate sub dominație engleză și franceză erau absolut suficiente pentru încă un secol. Dar distrugerea reciprocă a proprietăților a rămas un obiectiv major pentru Anglia și Franța în cursul celor trei războaie anglo-franceze din regiunea Caraibilor: 1666-1667, 1689-1697 și 1702-1713. Dacă acțiunile care duceau la distrugerea reciprocă au dispărut după anul 1713, aceasta s-a datorat faptului că cererea pe piața mondială crescuse de-acum suficient pentru a da de lucru industriei zahărului din ambele țări, care era înfloritoare. „Cultivatorii de zahăr au descoperit în cele din urmă Eldorado“ <sup>175</sup>.

Există o rațiune pentru care tutunul a fost întotdeauna considerat ruda săracă a zahărului - o plantă care a început să fie cultivată de timpuriu și tot de timpuriu a fost înfrîntă. S-a cultivat de timpuriu pentru că era un produs pentru începători. Tutunul era o cultură anuală și cerea puține unelte speciale. Prezenta, însă, unele dezavantaje importante, cel puțin în perioada despre care discutăm. Tutunul „a ucis solul“, <sup>176</sup> chiar mai mult decât a făcut-o trestia de zahăr. Cam după 25 de ani, terenul respectiv trebuia părăsit, și de aici rezultă că singurul lucru cu adevărat realizabil era ca tutunul să fie cultivat pe insule mari sau în regiuni cu hinterlanduri extinse, așa cum sînt Virginia și Maryland. <sup>177</sup> În afară de

aceasta, avea o piață mondială de desfacere mai mică și o marjă de profit mai slabă decât zahărul. El „nu se preta la o agricultură înfloritoare, ca în cazul zahărului... cu care se putea face averi într-un deceniu”.<sup>178</sup> Se credea că, precum zahărul, tutunul avea proprietăți terapeutice; dar zahărul a devenit o materie primă, și nu un drog, cândva pe la începutul secolului al XVII-lea, ceea ce cu tutunul se pare că s-a întâmplat abia după un secol, poate chiar după două. De ce a trebuit să fie așa nu este foarte limpede, deși două fapte se impun: zahărul are calități nutritive, în timp ce tutunul nu le are, iar consumul mărit de zahăr s-a adăugat consumului extins de cafea, ceai și cacao.<sup>179</sup>

Mai mult decât atât, deoarece tutunul, spre deosebire de zahăr, putea fi cultivat în clima netropicală, el reprezenta o opțiune în agricultura multor țări din Europa. Producția de zahăr din trestie de zahăr era posibilă numai în insulele din Marea Mediterană, regiuni prin care această plantă a mai „trecut” deja. Din această cauză, deși tutunul a provocat o rapidă degradare a solului, oferta mondială de tutun a depășit mai des cererea decât în cazul zahărului. Situația tutunului a fost și mai mult complicată de politica majorității guvernelor europene, care au tratat acest articol de lux ca pe unul ușor de impozitat, ceea ce au și făcut aplicând impozite pe suprafețele cultivate prin monopolul de stat. Desigur, acest lucru nu s-a întâmplat pretutindeni. Provinciile Unite, așa cum se cădea celei mai importante piețe a tutunului din lume, nu au impus taxe<sup>180</sup>, iar producția internă de tutun din această regiune a înflorit, îndeosebi în anii dificili pentru cereale.<sup>181</sup> În plus, pe lângă controlul și impozitarea tutunului, majoritatea țărilor au încercat să interzică producția pe plan național. Aceasta se întâmpla mai ales în Anglia și Franța, cauza cea mai plauzibilă fiind controlul fiscal. „Era mai ușor să încasezi taxele vamale pe tutunul importat la Londra sau La Rochelle decât [să încasezi] accizele pe un articol provenit din Gloucestershire sau Gasconia.”<sup>182</sup>

La început, impozitarea de către stat a afectat industria tutunului din cele două Americi. Principalul rezultat a fost „creșterea prețurilor și restrângerea piețelor,”<sup>183</sup> îndeosebi pentru că impunerea taxelor vamale a încurajat producția din Europa și prin aceasta a agravat „chinuitoarea problemă economică” a producției

emisferei occidentale, „costul forței de muncă și al transportului”.<sup>184</sup> Totuși, pe la începutul secolului al XVIII-lea o anumită combinație de factori a inversat situația. În primul rînd, suprimarea de către stat a producției europene de tutun s-a soldat cu un succes relativ. În al doilea rînd, printre producătorii din emisfera occidentală, coloniile engleze din Valea Chesapeake au produs o recoltă superioară la prețuri scăzute. În al treilea rînd, englezii și-au dezvoltat reexportul diverselor produse tropicale (inclusiv tutunul) ca una din activitățile lor economice centrale. Aceasta a făcut ca englezii să considere tutunul în primul rînd ca pe o sursă de venituri comerciale și nu ca pe o sursă de venit fiscal.<sup>185</sup> În același timp, Franța a luat o atitudine exact inversă, transformînd impozitele pe tutun într-o „componentă majoră a veniturilor de stat.”<sup>186</sup> După anul 1720, Franța, ca urmare și a stimulării la nivel guvernamental, a devenit cel mai mare și unicul cumpărător al tutunului din Virginia și Maryland reexportat de Anglia, importînd dintr-o singură lovitură un sfert din producția totală, aceasta contribuind în mare parte la avîntul (de lungă durată) și la concentrarea crescîndă a producției și a comercializării.<sup>187</sup>

Chiar în ultimii ani ai secolului al XVII-lea, probabil între 1693 și 1695, în Brazilia „s-a găsit” aur.<sup>188</sup> Aceasta a însemnat debutul unui prosper export de aur, cifrele oficiale relevînd o creștere de la 725 kilograme în 1699 la 14.500 kilograme în 1712, anul de vîrf. Boxer apreciază, însă, că aceasta reprezenta numai între o zecime și o treime din exportul real, restul fiind contrabandă.<sup>189</sup> De ce aurul brazilian a fost „descoperit” tocmai atunci? Vilar notează coincidența începutului „ciclului aurului” brazilian cu inflația monetară din Anglia determinată de războaiele dintre 1689 și 1713; el sugerează, în mod foarte just, că nu descoperirile sînt acelea care justifică expansiunea comercială și inflația din Anglia, ci mai degrabă invers: expansiunea, „reclamînd sau favorizînd exploatarea unor mine noi, explică începutul «ciclului aurului»”.<sup>190</sup> În sprijinul acestei opinii este faptul că negoșul de contrabandă nu era aproape deloc secret; era mai degrabă organizat în mod sistematic pentru ca aurul brazilian să fie adus în Anglia, practic ocolind întreaga economie a Portugaliei.

„Atît în timp de război cît și de pace, aurul brazilian era transportat spre Anglia de vasele Marinei Regale și de pachebotul care făcea cursa săptămînală între Falmouth și Lisabona. Atît navele de război cît și pacheboturile erau exceptate de la controlul vămii portugheze și al altor funcționari oficiali. Evident, negustorii din Lisabona, atît englezi cît și străini, preferau să-și transporte aurul în Anglia pe această cale, deoarece exportul de monede și lingouri din Portugalia era strict interzis din Evul Mediu.“<sup>191</sup>

Evenimentele prezentate mai sus indică faptul că îndelungatul declin economic dintre anii 1600 și 1750 nu a antrenat o simplă involuție a regiunilor periferiale. Ceea ce s-a întîmplat a fost o redistribuire a unor foste activități periferiale (îndeosebi producția de cereale și pășunatul) de la periferie spre centru (forțînd astfel producția din estul Europei și din America hispanică să se reorienteze spre piețele *regionale*) și în plus crearea unei regiuni periferiale noi, parțial colonizate direct, care producea numai bunuri ce nu puteau fi produse în țările din centru. Această nouă regiune periferială era zona extinsă a Caraibilor, întinzîndu-se din nord-estul Braziliei pînă în Maryland, iar principalele ei produse erau zahărul, tutunul și aurul. Provinciile Unite, Anglia și Franța, cele trei state din centru, și-au împărțit beneficiile economice - într-o mai mare măsură olandezii pînă în 1650, iar englezii mai tîrziu și îndeosebi după 1690.

Să aruncăm acum o privire asupra procesului formării claselor în această nouă periferie, în special asupra formelor pe care le-au luat burghezia și proletariatul. Burghezia din regiunile periferiale era formată la început din acel clasic duo de „negustori și proprietari de plantații“. În secolul al XVII-lea, în „vechile“ periferii ale estului și sudului extrem al Europei (Sicilia, plus părțile sudice ale Italiei, Spaniei și Portugaliei) și ale Americii hispanice, involuția a prevalat, manufactura și-a recîștigat importanța, iar orientarea pieței a devenit regională. Așadar, judecînd după ponderea unui grup sau altul în capitalul total sau după rata profitului respectiv, după influența politică (atît locală cît și internațională), ne apare clar că importanța clasei negustorilor a scăzut în comparație cu cea a antreprenorilor productivi, adică a proprietarilor de plantații. Eliminarea unei bune părți a comerțului la mari

distanțe a afectat probabil puternic grupul de negustori, îndeosebi în ceea ce privea puterea lor de negociere cu proprietarii de pământ care-și valorificau produsele în sistem fiscal-comercial. Întregul sistem al peonajului pe datorie *internațional* (al plantatorilor față de negustori) trebuie să fi fost în declin, în timp ce peonajul pe datorie *local* (al țăranilor față de proprietarii de pământ) se extindea.<sup>192</sup>

Dar ce se poate spune despre „noua” periferie a zonei extinse a Caraibilor? Nu este acesta prin excelență locul „capitalismului comercial”? Merită să analizăm cu atenție ceea ce s-a întâmplat, începînd cu concluzia analizei detaliate a lui Richard Pares referitoare la investiția și scurgerea de capital între Indiile de Vest britanice și Anglia în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea:

„Astfel, plantatorul a fost acela care a plătit, ca să spunem așa, pentru propria sa înrobire. Veniturile obținute de pe plantații au fost sursa care a alimentat datoria impusă plantațiilor înseși. În acest sens, Adam Smith s-a înșelat: bogățiile Indiilor de Vest britanice nu au pornit toate de la țara metropolă; după cîteva împrumuturi făcute în perioada de început, care, pur și simplu, au umplut rezervorul, bogăția Indiilor de Vest s-a creat din profituri obținute de înseși aceste teritorii, și, cu un oarecare ajutor din partea contribuabililor britanici, o bună parte a acestei bogății și-a găsit locul său permanent în Marea Britanie.”<sup>193</sup>

Cum a funcționat acest sistem? Să fie clar că ceea ce pun acum în discuție *nu* este măsura în care exploatarea forței de muncă în Caraibe a contribuit la acumularea de capital în Anglia; problema este cum au afectat conflictele interne ale păturilor burgheze modalitățile de distribuire între ele a plusvalorii și în cele din urmă modul în care aceasta a fost canalizată de la periferie spre centru.

De la sfîrșitul secolului al XVII-lea și în cursul celui de-al XVIII-lea, „interesul” pentru zahăr a trecut în Anglia. Dunn, însă, a omis un aspect. El observă că, deși proprietarul de plantație de trestie de zahăr era „un mare antreprenor” și o „combinație fermier-manufacturier”,<sup>194</sup> pe la sfîrșitul secolului al XVII-lea „proprietarul absenteeist a devenit o problemă majoră”.<sup>195</sup> La început, forma obișnuită a fost aceea a plantatorilor cu mici loturi de pământ și capital limitat care începeau să lucreze în

regiunea în care emigraseră. Ei au obținut capitalul de care aveau nevoie pentru investiții de la comercianții din orașele-porturi ale Europei, cum erau Londra și Dieppe. În loc să ia un împrumut negrevat, un mic proprietar de plantație se asocia cu un comerciant (un fel de întovărășire sau *matelotage*, în franceză). Plantatorul primea bani de călătorie pentru el și servitorii săi angajați pe bază de contract, plus bani pentru unelte și provizii inițiale. Comerciantul își plasa astfel capitalul și își primea câștigul în natură. Acest sistem, opus celui al proprietății directe în care „plantatorul” ar fi un „intermediar”, era foarte avantajos pentru comerciant, care, „într-o oarecare măsură, era protejat de această asociere împotriva infidelității intermediarilor - principalul risc în toate acțiunile coloniale -, asociere care suscita plantatorului un real interes ca afacerea să prospere”.<sup>196</sup>

Totuși, după apariția plantatorilor, în insulele respective s-a declanșat un proces de concentrare din cauza rezistenței crescînde a marilor producători la concurența acută pe plan mondial. Cu cît plantațiile luau amploare, cu atît creștea și importanța plantatorului față de partenerul comerciant. Aceasta se poate observa în conflictul pe tema Actului de navigație. Legislația mercantilă protejează pe manufacturieri și pe comercianții reexportatori. Arareori este și în folosul primilor producători de la periferie. La mijlocul secolului al XVII-lea, cînd producția de zahăr din zona britanică a Caraibilor era mai puternică față de producția din alte regiuni, iar consumul intern din Anglia era relativ redus, micii plantatori din Indiile de Vest britanice au făcut tot ce le-a stat în putință să-i ocolească pe comercianții englezi, vînzînd produsele lor pe continent prin intermediul negustorilor din America de Nord, din Olanda, din Indiile de Vest franceze, și chiar din Irlanda și Scoția. În secolul al XVIII-lea, dirijarea produselor s-a inversat. Producția de zahăr s-a extins în alte regiuni, prețurile de pe piața internă a Angliei au crescut din cauza protecționismului, iar cererea Angliei s-a mărit datorită creșterii nivelului de trai și al sporirii populației. Plantatorii din zone care nu aparțineau Angliei au căutat apoi să-și expedieze mărfurile prin intermediul comercianților în Indiile de Vest britanice. Aceasta a



slăbit poziția plantatorilor englezi și a consolidat poziția comercianților de la Londra.<sup>197</sup>

Trebuie așadar să distingem trei faze. În prima fază, plantatorul caraibian era neînsemnat și slab față de un comerciant relativ puternic. Ca urmare a concentrării, plantatorii au devenit mai puternici și mai importanți, dobândind în insule și putere politică.<sup>198</sup> Un lucru chiar și mai important, s-a dezvoltat sistemul comisionarilor; în loc ca plantatorul să fie „agentul” comerciantului, acesta a devenit acum „agentul” plantatorului. Sistemul comisionarilor a dus la eliminarea micilor comercianți din insulă (spre deosebire de marii comisionari englezi).<sup>199</sup> Aceasta a creat un al doilea avantaj, și anume a restrâns comerțul clandestin între insule. În 1707, interesul față de Indiile de Vest era destul de mare pentru a se fi putut crea o piață „forțată” în Scoția și, cu ajutorul cunoscutei Legi Molasses din 1732, în Irlanda și America de Nord britanică.<sup>200</sup> Prin relația directă dintre plantatorii din Caraibe și comercianții din Anglia, sistemul comisionarilor l-a eliminat pe comerciantul intermediar din *periferie*. Acest sistem a mutat locul pieței inițiale pentru zahăr din Caraibe în Europa. Doi factori au creat condițiile pentru apariția sistemului comisionarilor, care, la început, a fost legat de producția de zahăr din Barbados: puterea crescândă a plantatorilor obținută datorită concentrării, și presiunea exercitată asupra lor de prețurile în scădere, întrucât ei aveau nevoie de un procentaj mai mare al profitului pentru a menține același nivel al venitului.<sup>201</sup> Sistemul s-a răspândit în celelalte insule, și, prin anii 1690, a fost folosit și în producția de tutun.<sup>202</sup> El a deplasat locul investiției antreprenorilor de la comerciant la plantator. „Plantatorul și-a trimis produsele acasă în Europa pentru a fi vândute cu comision de către comerciant în calitate de intermediar al său, același intermediar cumpărând, tot cu comision, proviziile necesare plantației la comanda plantatorului.”<sup>203</sup> Sistemul comisionului nu era universal. El a fost folosit de plantatorii trestiei de zahăr englezi, dar nu și de plantatorii francezi. În cazul tutunului din Virginia, trecerea la acest sistem a fost temporară, și în anii 1730 plantatorii au revenit la aranjamentele pe care le folosiseră înainte. Trebuie să răspundem la trei întrebări: de ce acest sistem a apărut în insulele engleze și nu în cele franceze? De ce plantatorii

de tutun din Virginia s-au reîntors la vechile forme? Cum interpretăm faptul că profitul și-a schimbat locul?

La întrebarea pentru ce sistemul a fost folosit de englezi și nu de francezi, Pares notează mai întâi explicația lui Davies potrivit căreia sistemul a luat naștere datorită faptului că *marii* plantatori au trebuit să plătească pentru sclavii lor. La Londra, pentru a face aceste plăți, intermediarii puteau folosi cambii, fiind rambursați prin contrapartidă în zahăr. Sistemul comisionului a creat astfel o posibilitate pentru marele plantator-antreprenor de a obține credit. Pares afirmă însă că, deoarece *marii* plantatori francezi aveau și ei nevoie de credit pentru sclavi și nu au creat un sistem al comisionului, a apărut un factor suplimentar - faptul că absenteismul a început mai devreme și a fost mai extins în insulele aparținând englezilor decât în acelea deținute de francezi.<sup>204</sup> Dar ce semnificație are absenteismul? El s-a produs datorită faptului că antreprenorii prosperi au profitat de marea lor avere, și există mărturii privind puterea întreprinderii lor. Rolul lor s-a schimbat: din conducători ai activității de producție au devenit conducători financiari; și, datorită acumulării considerabile a capitalului lor, ei și-au permis să se specializeze în problemele financiare (și printre altele să dedice mai mult din timpul lor personal cheltuirii veniturilor). Absenteismul (și sistemul comisionarilor care a rezultat din acesta) a apărut în insulele engleze și nu în cele franceze, fiind legat mai mult de zahăr decât de tutun, tocmai datorită rentabilității mai mari a zonelor deținute de englezi și a zahărului.<sup>205</sup>

S-a răspuns astfel parțial la întrebarea de ce plantatorii de tutun din Virginia au revenit la vechile forme. Plantatorii de tutun nu puteau să fie atât de ușor antreprenori absenteiști din cauza apariției cumpărătorului francez monopsonist\*. Cumpărătorii de pe piața franceză căutau furnizori care să le livreze cantități mari, iar firmele scoțiene de pe coasta de vest a Scoției s-au oferit să-și asume acest rol. Deși distanța pînă în porturile franceze nu era mai mare, ei aveau avantajul (față de alte

---

\* Dacă în relațiile dintre vânzător și cumpărător monopolul înseamnă dominația primului asupra celui de-al doilea, *monopsonist* se referă la monopolul cumpărătorului asupra vânzătorului (N.T.).

grupuri de comercianți britanici) apropierii de Virginia și al costurilor scăzute ale forței de muncă (datorită statutului de semiperiferie al orașului Glasgow). Trebuind să aprovizioneze o piață mare, firmele scoțiene și-au trimis agenții în Valea Chesapeake, ocolind marii plantatori care aveau agenți comisionari la Londra și acordând micilor fermieri din interiorul țării credite care puteau fi rambursate în natură.<sup>206</sup> Astfel, echilibrul puterii s-a remodificat în acest caz în favoarea cumpărătorului. În fine, pentru a răspunde la întrebarea privind schimbarea locului unde se aflau riscul și profitul antreprenorial, trebuie să examinăm înțelesul noțiunii de datorie. Avînd în vedere că scăderea prețului zahărului a fost unul din factorii care au grăbit această schimbare, Pares sugerează că „poziția antreprenorului nu a fost una de prestigiu și avantajoasă pe care plantatorul o preluase de la comerciant, ci una umilă și neavantajoasă spre care l-a împins comerciantul.” Totuși, în mod clar, rolul *nu* a fost umil și neavantajos, așa cum observă însuși Pares: „Proprietarii plantațiilor de trestie de zahăr absentești erau, împreună cu nababii din Indiile de Est, cei mai mari bogătași ai timpului.”<sup>207</sup>

Să asociem acest fapt unui al doilea, îndatorarea crescîndă a plantatorului englez în întregul secol al XVIII-lea față de comercianți. Aceasta nu reprezintă oare o nouă schimbare, de data aceasta împotriva plantatorului spre comerciant? Poate, dar mai există un mod de a interpreta aranjamentele financiare. Utilitatea acestei structuri a datoriei către intermediari a fost valabilă numai atunci cînd industria zahărului era înfloritoare. Apare clar însă că plantatorii absentești au început să trăiască mai bine decît le-ar fi permis venitul normal. „Aproape toate datoriile importante... începeau printr-o datorie sau cont curent și sfîrșeau ca ipotecă... În cele din urmă, numeroase proprietăți din India de Vest s-au dovedit a valora mai puțin decît toate ipotecile lor.”<sup>208</sup> Știm că zahărul (și tutunul) se epuizează. După un stadiu inițial al întreprinderii sprijinite de comercianți și un al doilea stadiu al concentrării pămîntului și al dominației plantatorului în obținerea profitului, nu a mai fost oare și un al treilea stadiu în care plantațiile, dat fiind inevitabilul lor declin, erau stoarse de bani de către proprietarii absentești care nu au reușit să reproducă capitalul la același nivel? Desigur, acești proprietari au

împărțit supraprofiturile cu intermediarii lor; dar un asemenea aranjament nu este un exemplu de dominație a comercianților într-o epocă preindustrială, ci un exemplu de formă a profitului în perioada care a urmat perioadei de maximă productivitate și relativă eficiență.<sup>209</sup>

Să ne îndreptăm acum atenția spre cealaltă jumătate a acestei ecuații: oferta de mână de lucru ce a asigurat creșterea eficienței producției. Faptul că zahărul și sclavia erau „strâns legate”<sup>210</sup> este practic un truism. Adevărul este, însă, că primele încercări de a cultiva trestia de zahăr și tutunul în Caraibe s-au bazat aproape întotdeauna pe folosirea muncitorilor cu contract, nu a sclavilor. Doar spre sfârșitul secolului al XVII-lea sclavii au devenit forța de muncă tipică a insulelor și numai la începutul secolului al XVIII-lea se poate spune că această forță de muncă a devenit obișnuită pentru coloniile din sudul Americii de Nord.<sup>211</sup> Gradul de diferențiere din punct de vedere juridic dintre cele două statute este o chestiune de dispută verbală între oamenii de știință care subliniază că munca pe bază de contract a fost o *sclavie* temporară, așa cum afirmă Ralph Davis,<sup>212</sup> și aceia care ne reamintesc că era o *sclavie* numai *temporară*, așa cum spune K.G. Davies.<sup>213</sup> Adevărata problemă este de natură economică. Care erau avantajele și dezavantajele privind costurile pe termen lung ale fiecăreia dintre ele? Ne putem da seama cu ușurință pentru ce primii antreprenori din Caraibe ar fi preferat muncitorii cu contract și nu sclavii. Principala cauză, și probabil cea determinantă, o constituiau investițiile inițiale de capital. În vremea aceea, unui muncitor cu contract trebuiau să i se avanseze pentru drum între 5 și 10 lire sterline, în timp ce un sclav african costa între 20 și 25 de lire sterline.<sup>214</sup> Chiar dacă cheltuielile pentru hrană și îmbrăcăminte erau mai mici pentru un sclav și chiar dacă cheltuielile pentru un muncitor cu contract se amortizau într-o perioadă de numai trei sau patru ani, se punea totuși problema lichidității capitalului inițial.

Desigur, trebuia să existe o piață a muncii. Cine venea de fapt în emisfera occidentală ca muncitor cu contract (*engage*)? În general vorbind, aceste persoane erau destul de tinere, cei mai mulți fiind adesea adolescenți, copii ai unor muncitori salariați sau ai unor oameni din păturile mijlocii mai sărace. În măsura în care aceștia nu erau constrinși de situație să lucreze, ceea ce îi

atrăgea la rigorile unor meleaguri nesigure și o anumită muncă grea era posibilitatea urcării pe scara socială cu ajutorul unui teren care li se acorda pentru munca pe care o prestau. Se afirmă uneori că aceștia ar fi mai îndemânatici decât sclavii africani; dacă luăm în considerare vârsta și experiența lor, valabilitatea acestei afirmații apare îndoielnică. S-ar putea spune că este chiar invers. Pentru ca un muncitor să fie eficient sînt necesari mai mulți ani de pregătire și tocmai cînd muncitorii cu contract „dobîndeau o oarecare îndemînare”<sup>215</sup>, ei își părăseau stăpîinii. Pe de altă parte, sclavii africani odată pregătiți vor rămîne pe proprietățile în care au fost angajați. Nu aceasta se află la originea afirmației conform căreia hotărîrea celor din Barbados de a utiliza forța de muncă a sclavilor se explică prin faptul că ei căutau „o forță de muncă mai stabilă, mai dependentă?”<sup>216</sup>

Ce a modificat oare echilibrul intermediarilor, nemaifavorizînd folosirea muncii pe bază de contract? În primul rînd, „pămîntul bun nefolosit”, pe care s-a bazat aranjamentul, n-a dat roade<sup>217</sup> din cauza combinării sistemului de rotație a pămînturilor, datorită epuizării solului, cu creșterea concentrării de pămînt. Astfel, sclavia a apărut mai întîi pe plantațiile de trestie de zahăr și apoi pe acelea de tutun, și mai degrabă în Indiile occidentale decât în sudul Americii de Nord.<sup>218</sup> Dacă un muncitor cu contract nu putea să se bucure de răsplată, pentru ce trebuia să suporte munca grea de pe plantație? Cînd reducerea ofertei de forță de muncă a fost însoțită de o creștere simultană a cererii, a apărut ca certă adoptarea sclaviei. Chiar atunci cînd nu a fost „în mod necesar cel mai ieftin sau cel mai eficient mod de a exploata plantațiile de trestie de zahăr,...era singura existentă în momentul în care nu mai puteau fi atrași muncitori albi”.<sup>219</sup> Așadar, nu este accidental faptul că înlocuirea sclavilor este de obicei asociată perioadelor de *avînt economic*.<sup>220</sup> Motivele pentru care sclavii au înlocuit ca forță de muncă pe muncitorii cu contract europeni sînt relativ ușor de înțeles. Dar de ce erau africani? De ce nu erau sclavi indieni? Și de ce sistemul de peonaj pe datorie, impus indienilor (și metișilor), nu a fost utilizat în toată zona Caraibilor, așa cum era într-o mare parte a Americii hispanice?

De fapt, indienii *au* fost folosiți ca sclavi la început, și este aproape unanim cunoscut că aceștia „au murit repede în captivitate”<sup>221</sup>, dovedind „inadaptabilitate...la condițiile de viață din rafinările de zahăr”.<sup>222</sup> Ei au mai fost folosiți, la început ca sclavi în minele din Chile,<sup>223</sup> dar după 1589 au fost înlocuiți cu sclavi africani, fapt care, după cum spune Mellafe, a constituit „unul din factorii primordialii care au permis să supraviețuiască în Chile [colonia spaniolă]”.<sup>224</sup> În regiunile în care sclavii africani erau folosiți în locul forței de muncă indiene, fie că indienii fuseseră mai întâi vânători și culegători (ca în Antilele Mici), fie că agricultura nu produsese structuri de clasă bine delimitate (așa cum erau arawakii și taino din Antilele Mari). Astfel de populații erau cele „inadaptabile” la munca disciplinată și care „au dispărut”<sup>225</sup>. Totuși, acolo unde au existat moduri de producție redistributive, populațiile indiene stratificate în clase și pături inferioare produceau deja un surplus care era însoțit ierarhic. De aceea puteau fi forțate cu un oarecare succes să continue aceasta într-o formă diferită în folosul expropriatorilor europeni, mai ales dacă foștii lor stăpâni au cooperat - și de aici au apărut *repartimiento*, *mita*, și eventuala evoluție a peonajului pe datorie, în special în Noua Spanie, Guatemala și Peru<sup>226</sup>.

Dacă sclavii africani au înlocuit forța de muncă indiană numai acolo unde indienii nu au putut fi obligați la un fel sau altul de muncă forțată, atunci trebuie că sclavia era o soluție ultimă și singura explicație constă în faptul că era *mai puțin costisitor* să se folosească sistemul fiscal-comercial de aservire a muncii - fie în agricultură, minerit sau în industrie - decât să fie folosiți sclavi<sup>227</sup>. Cum se face că forța de muncă ce primea „salariu” numai pentru o parte din munca depusă, cum era munca aservită în sistem fiscal-comercial, costa mai puțin decât aceea care era remunerată numai în natură și nu prea generos? Dacă ar fi fost vorba numai de diferența legată de investiția inițială a proprietarului, aceasta s-ar fi putut amortiza în timp: dar se mai întâmpla un lucru: muncitorii plătiți în sistem fiscal-comercial și rudele lor produceau o parte din „salarii” sub formă de grâne pe un teren care scăpa de sub controlul proprietarului, care erau apoi scăzute din costul forței de muncă al proprietarului. Totalul costului periodic al forței de muncă era *mai ridicat* pentru cel care folosea sclavi decât pentru cel care

folosea forță de muncă aservită în sistem fiscal-comercial<sup>228</sup>.

Așa se face că în marea regiune a Caraibilor, noua periferie a perioadei dintre 1600 și 1750, forma principală<sup>229</sup> de organizare a forței de muncă proletară era sclavia mai degrabă decât munca salariată, cea aservită în sistem fiscal-comercial sau arendășia. Date fiind condițiile politice ale epocii respective, sclavia era din punct de vedere economic optimă pentru producătorii burghezi care au creat, prin intermediul sistemului legislativ, ca și al pieței, relațiile de producție fundamentale ale regiunii.

## NOTE

1. Vezi Wallerstein (pp. 269-271).

2. Pentru această perioadă în Polonia o bună prezentare a situației este făcută de Wyczanski (1967). În ceea ce privește prima jumătate a perioadei, Gould observă că „există numeroase momente în istorie în care reacția fermierilor la scăderea prețurilor a fost aceea de a *spori* producția și nu de a o reduce în efortul de a menține venitul brut la un nivel considerat ca acceptabil” (1962, p. 332).

3. Wyczanski (1967, pp. 68-69).

4. Pach (1970b, p. 254).

5. Zimányi (1973, p. 327).

6. Matejek (1968, p. 210).

7. Topolski (1971, p. 62). Vezi tabelul 4.1 pentru referirile lui Kula la raportul de schimb pentru diferitele pături ale populației. Comentariile lui Kula despre Topolski pot fi găsite în 1970, pp. 164-165, nota 164. Chiar și Kula acceptă ipoteza în general pentru subperioada dintre 1650 și 1700.

8. Bogucka (1972, p. 1).

9. Maczak și Bogucka, citați în Pach (1970b, p. 258). Vezi, de asemenea, Maczak (1970, 139, tabelul 16).

10. Maczak (1975, p. 3).

11. Bogucka (1972, p. 4). Agenții locali de schimb valutar se opuneau și ei unei astfel de măsuri pentru că și ei obțineau profituri de la speculatorii internaționali (p. 5).

12. Bogucka (1972, p. 13).

13. Zytkowicz<sup>230</sup> consideră că în general „producția agricolă era slabă” în Polonia, Ungaria, Slovacia și Boemia, însă nu în mod deosebit mai slabă în perioada 1655-1750 decât între 1500 și 1655 (1971, p. 71). Slicher van Bath constată „o stagnare sau chiar un declin” în Europa de est în secolul al XVII-lea. Pentru Cehoslovacia, Polonia, Lituania, Estonia și Rusia luate la un loc, el menționează o scădere de la 4,3 % în

perioada dintre 1600 și 1649 la 3,9% pentru 1650-1699 (1969, pp. 175-176). Maczak este sceptic față de cifrele scăzute avansate de Zytkowicz pentru secolul al XVI-lea (1976b, p. 23) și sugerează că a avut loc în realitate o *cădere* „vizibilă încă din prima jumătate a secolului al XVII-lea” (1968, p. 77). Wyczanski menționează o scădere pentru un singur domeniu (Korczyn) de la 4,8% în 1569, la 4,1% în 1615, 4,4% în 1660, și 3,2% în 1765 (1960, p. 589). Topolski vorbește despre un declin general de la circa 5 la sfârșitul secolului al XVI-lea la circa 3-4 la sfârșitul secolului al XVIII-lea (1974a, p. 131). Szczygieski face afirmații dintre cele mai categorice; el declară că producția poloneză a fost una dintre cele mai mari din Europa în secolele al XV-lea și al XVI-lea și printre cele mai scăzute în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea (1967, pp. 86-87).

14. Pach (1970b, p. 262).

15. Maczak (1968, p. 77), care afirmă că „este greu de negat că reducerea excedentului pe piață s-a datorat micșorării numărului fermelor” (p. 79).

16. Szczygieski (1967, p. 94), care afirmă că acest lucru era valabil și pentru tăierea pădurilor: „În cursul secolului al XVII-lea, o exploatare nechibzuită a pustii pădurile” (p. 97).

17. Lesnodarski (1963, p. 24).

18. Abel (1973, p. 251, graficul 45). Vezi, de asemenea, Slicher van Bath, care susține că cel mai intens export s-a produs în 1617 (1977, p. 87).

19. Jeannin (1964, pp. 320, 322). Aceasta se confirmă la celălalt capăt al fluxului comercial. Analizând importurile de grâu din țările regiunii baltice în Scoția, Smout și Fenton constată o „evidentă” prăbușire la mijlocul secolului al XVII-lea - adică, un declin puternic al acestor importuri pe care îl explică printr-o „înlocuire parțială a furnizorilor din regiunea Mării Baltice cu cei englezi și irlandezi”. De fapt, adaugă ei, între 1675 și 1685, cerealele din Scoția „au fost exportate chiar și în țările din regiunea Mării Baltice” (1965, p. 76).

20. Makai (1971, p. 483). Vezi, de asemenea, Prickler (1971, pp. 143-144). Wiese folosește același termen pentru comerțul european cu vite în general „înaintea izbucnirii Războiului de 30 de ani” (1974, p. 454).

21. Maczak (1972, p. 679). Maczak vorbește despre „dezastruoasa scădere a șeptelului, inclusiv animalele de tracțiune (îndeosebi boi, dar și cai)”, mergând de la circa 77 de capete la o sută de hectare de teren proprietate țărănească în 1549 la 53 în 1630, urmată după aceea de o tendință de continuu declin (1976b, p. 23).

22. Abel vorbește despre o „slăbire” a exportului danez de vite în secolul al XVII-lea (1973, p. 249). Vezi, de asemenea, Glamann (1977, pp. 236-237).

23. Pach (1968, p. 316). O anumită confirmare a argumentului lui Pach se află în observația făcută de Wiese potrivit căreia între 1640 și 1820 prețurile la carne în statele germane au fost totdeauna mai puțin favorabile decât acelea ale secarei (vezi Wiese, 1966, p. 105). Vitele din



Ungaria și Polonia erau exportate în orașele germane din sud, iar cele din Danemarca mergeau în cea mai mare parte în Olanda (vezi Glamann, 1977, pp. 216, 233).

24. Vezi Pach (1970b, p. 257).

25. Faber (1966, p. 131). Topolski consideră că declinul exporturilor de grâne din secolul al XVII-lea se datorește declinului productivității și de aici declinul avantajului „cvasi-comparativ” (1974c, p. 435). Noi pledăm pentru raportul invers - creșterea producției de grâu în alte părți a provocat în Polonia în mod indirect declinul productivității.

26. Zimányi (1973, p. 330).

27. Kellenbenz (1974, p. 262) și Vlachovic (1971, p. 626). A existat de asemenea concurența cuprului japonez și chilian (Pach, 1970b, p. 257).

28. Despre efectele invadării Poloniei de către suedezi, vezi Baranowski *et. al.* (1966, p. 79) și Gieysztorowa (1958); despre Ungaria, vezi Makkai (1971, pp. 493-494) și Várkonyi (1970, p. 272); despre Danemarca, vezi Jørgensen (1963, p. 79).

29. Zimányi (1973, p. 309).

30. Zytkowicz face această afirmație ca pe o încercare de a trage o concluzie comparând productivitatea fermelor țărănești cu acelea ale marilor domenii (*folwark*) din Masovia în secolul al XVII-lea. „În orice caz, principala cauză care a determinat apariția acestui sistem [seniorial] nu a constituit-o faptul că producea mai multe produse alimentare, ci faptul că dădea posibilitatea clasei proprietarilor feudali de pământ să-și mărească veniturile” (1968, p. 118). Totuși, Kirilly, studiind producția de cereale din Ungaria, observă o „cotitură” în prima jumătate a secolului al XVIII-lea: „Spre deosebire de secolele precedente, grâul de pe marile proprietăți se caracterizează printr-o producție mai mare” (1965, p. 621).

31. Topolski afirmă că, drept urmare a războaielor distrugătoare de la mijlocul secolului al XVII-lea, a fost posibil ca rezervele de teren să asigure în cele din urmă producția la nivelul antebelic; terenurile țărănești nu au reușit însă să realizeze decât 60-65% din producția anterioară (1967, p. 114). Pentru regiunea Gniezno, el afirmă că suprafața totală a terenurilor de rezervă era la începutul secolului al XVI-lea echivalentă cu 13% din pământurile țărănești, la mijlocul secolului - 16%, la sfârșitul secolului - 20%, iar în secolul al XVIII-lea - 25% (1970, p. 90). Rusinski vorbește despre „micșorarea suprafeței medii a loturilor de pământ ale țăranilor”, îndeosebi în regiunile centrale și de sud, ca despre un proces care s-a declanșat în secolul al XVI-lea și s-a intensificat în cel de-al XVII-lea, ducând la pauperizare (1972, pp. 112-113).

Rutkowski a făcut din mijlocul secolului al XVII-lea un punct de răscruce datorită războaielor: „Fermele țăranilor mai înstăriți (*laboueurs*) au dispărut, fiind înlocuite de terenuri mai mici de pământ ... sau de parcele cultivate de *closiers*, de *chalupnicy* și de lucrători cu ziua/ fermieri (*komornicy*)”. El vorbea despre „procesul de proletarizare

a populației rurale” și despre „concentrarea absolută a producției agricole” (1927b, pp. 119-120). Dacă mai târziu istorici polonezi au contestat explicația privitoare la cauza acestei situații (războaiele), ei nu au contestat observațiile sale. Vezi diversele studii citate în Gierowski (1965, p. 244).

32. Śpiesz datează aceasta pentru Cehia în anul 1620, dar susține că în Moravia, raportul dintre terenurile senoriale și cele țărănești a rămas aproximativ același (1969, pp. 43-44). Lom consemnează creșterea „concentrării terenurilor” în Boemia din 1650 până în 1750 și mărirea ponderii moșilor (*Gutsherrschaften*) (1971, pp. 9-10). Mejdricka afirmă că „cea mai largă expansiune a marilor domenii bazate pe munca de clacă se poate observa în cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea” (1971, p. 394).

33. Deși Dunsdorfs consideră aceasta ca pe un proces valabil în mod special pentru secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, „se poate de asemenea demonstra o creștere în ceea ce privește suprafața terenurilor de rezervă ale marilor moșieri (*gutsherrlichen Wirtschaften*) din secolul al XVII-lea” (1950, p. 115).

34. Maczak (1972, p. 673). Dworzaczek relatează că în aceeași perioadă a avut loc o extindere progresivă a domeniilor magnaților pe seama celor ale micii nobilimi (vezi 1977, p. 159); în timp ce, pentru secolul al XVI-lea, Rusinski vorbește despre „o tendință spre o concentrare a pământului în mâinile țăranilor mai bogați, care au cumpărat terenuri de la vecinii lor mai săraci” (1972, p. 104). Despre rolul țăranilor înstăriți, vezi, de asemenea, Malowist (1972, pp. 203-204).

35. Pach (1970b, p. 261). În Polonia, erau puține regiuni în care dreptul de embatic a supraviețuit. Vorbind despre o astfel de regiune din apropierea orașului Elbląg în vechea Prusie, Zytkowicz afirmă că această excepție era posibilă grație „proximității piețelor dezvoltate, relativei facilități cu care se putea dispune de excedentul de produse și, de asemenea, costului redus al transportului spre piețe” (1974, p. 251).

36. Kula (1961, p. 138) și vezi, de asemenea, Zytkowicz (1968, p. 109).

37. Kula (1970, p. 91).

38. Kula explică metodele prin care a ajuns la aceste cifre și admite că „aceste rezultate sînt în mod cert exagerate” (1970, p. 94).

39. Dar, desigur, și contrariul era valabil. Cînd recoltele erau necorespunzătoare, prețurile creșteau și munca de clacă era foarte căutată. Maczak spune: „Bănuiesc că cel puțin pe anumite moșii, proprietarii obișnuiau să ceară arendașilor tot mai mult în anii mai secetoși, chiar dacă aceștia ajutau la salvarea pământului în anii în care ploua prea mult...[Dintr-un studiu asupra unei moșii din perioada anilor 1550-1695] reiese că în anii săraci - cînd prețurile erau mari - administratorii moșiilor ducale storceau relativ mai multe grîne de la arendași” (1975, p. 16). Nu era qare o corelație sinuoasă? Cînd prețurile erau relativ mari, era nevoie de mai multă muncă de clacă pentru că era nevoie de mai multă muncă; iar țăranii nu se arătau interesați să

muncească pe salariu deoarece ei preferau să producă propriile lor bunuri pentru o plată cu prețuri mari. Când prețurile erau relativ scăzute, era nevoie de mai multă muncă de clacă pentru că era nevoie și de mai multă muncă neplătită. În situațiile intermediare se înregistra cea mai mică cerere de muncă de clacă. Această alternanță de cauze pentru munca de clacă explică pentru ce aceasta a continuat să existe ca o tehnică a ascensiunii și declinului secular.

40. Kula afirmă: „Nu este nici o absurditate în faptul că hotărîrea de a investi [materiale și muncă] nu a fost determinată de îmbunătățirea condițiilor pieței... ci, dimpotrivă, de deteriorarea lor” (1970, p. 35). El spune că aceasta este o trăsătură necapitalistă; dar în secolul al XX-lea, în perioadele de stagnare, societățile multinaționale nu folosesc uneori aceeași tactică?

41. Chiar atunci cînd nobilii nu erau siliți să vîndă direct magnaților, lipsa generală de bani lichizi „a transformat pe magnați în bancherii boierimii, dîndu-le o superioritate în plus, pe care un bancher o are adesea asupra clienților lui” (Maczak, 1968, p. 88).

42. Bogucka (1975, p. 147), care vorbește despre stocarea bijuteriilor, a veselei de aur și argint, a metalelor prețioase și a monedelor de valoare; dar acumularea de pămînturi ar fi avut aceeași cauză și anume protecția împotriva inflației acute; ambele justifică concluzia sa: „Această acumulare...a avut, fără îndoială, consecințe negative asupra economiei țării, pentru că ea a blocat un capital considerabil pentru mulți ani” (p. 148).

43. Pach (1962, p. 234).

44. Deoarece se presupune că țărani nu reacționează la piața mondială, Kula susține că „metodele gestiunii capitaliste nu sînt aplicabile la acest tip de «întreprindere»” (1970, p. 27). În același sens, Achilles (1959, pp. 51-52) este sceptic că producția agricolă reacționează în mod real la prețuri în secolele al XVI-lea și al XVII-lea. Și nici nu face o diferențiere corectă între marele proprietar de pămînt, care este un antreprenor capitalist, și țăranul semiproletar.

45. Śpiesz (1969, p. 61). Mejdricka susține același lucru, adică Boemia se deosebea de Polonia și de nordul Germaniei în ceea ce privește dimensiunea geografică a pieței: „piața pentru produse agricole și materii prime din teritoriile Cehiei era legată de schimbul interregional din interiorul țării și într-o anumită măsură de țările vecine” (1971, p. 401).

46. Cracovia „s-a dovedit a fi mult mai constantă și mai solidă” ca piață regională decît ca piață transcontinentală (Malecki, 1970, p. 119; vezi, de asemenea, 1971, p. 151). „În cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea, ... comerțul de la Poznań a reînflorit deși, de data aceasta, numai ca piață regională” (Grycz, 1967, p. 55; vezi, de asemenea, 1971, p. 119).

47. Maczak ne reamintește că „așa săracă cum era, Polonia oferea locuitorilor ei avantaje însemnate. Spre deosebire de alte țări din perioada modernă timpurie, Polonia nu a suferit perioade de adevărată foamete totală” (1972, p. 678). Makkai susține că „țărani din răsăritul

Europei se hrăneau mai bine decât muncitorii salariați francezi, germani și italieni, dar mai prost decât lucrătorii salariați din țările occidentale în ascensiune, unde revoluția burgheză leșise victorioasă" (1974, p. 207). Printre aceste țări el a menționat Anglia și Provinciile Unite. Având în vedere că pentru Franța el citează numai pe Le Roy Ladurie, este posibil ca ceea ce afirmă să fie valabil pentru sudul Franței, nordul Franței făcând parte din „țările occidentale în ascensiune”. Potrivit terminologiei acestei cărți, argumentarea sa constă în faptul că muncitorii rurali o duceau mai prost în regiunile semiperiferiale decât în cele periferiale, probabil pentru că în acestea din urmă se exercita un control mai strict asupra loturilor de pământ destinate subzistenței.

48. Vezi Maczak (1972, p. 677) și Rutkowski (1927b, p. 122). Zientara afirmă că munca de clacă a țăranilor a fost introdusă în marile mine de fier în secolul al XVII-lea (vezi 1971, p. 284). Rutkowski susține că obligațiile de plată (*redevances*) nu erau tot atât de mari în secolul al XVIII-lea cum fuseseră în secolul al XVI-lea (1927a, p. 89). Pe de altă parte, poate că Rutkowski apreciază în mod greșit. Kula subliniază că una din căile prin care aceste obligații ale țăranului au fost mărite a constituit-o creșterea cantității de grâu pe care trebuia să o predea sub formă de redevență. Un „bușel” (*boisseau, korzec*) la Cracovia avea 26,26 litri în secolul al XVI-lea și 43,7 litri în secolul al XVIII-lea; la Varșovia echivala cu 52,5 litri în secolul al XVI-lea și 64 litri în cel de-al XIX-lea (1962, p. 279).

Aristocrații polonezi s-au dovedit a fi manipulatori iscușiți ai mecanismelor capitaliste. Ei și-au dat seama că această redefinire a măsurilor i-a avantajat ca rentieri și nu ca vânzători. Astfel, au făcut în așa fel încât „măsura de vânzare angro, *lastul*, (*laszt*), care era folosită în mod special pentru exporturi, să fie stabilizată și unificată cât mai grabnic, în timp ce măsura pentru vânzarea cu amănuntul, care era folosită pentru plata redevențelor *prestations* - «bușelul» - a crescut continuu. Cu trecerea timpului a fost normal ca *lastul* să aibă din ce în ce mai puțini «bușeli». Trebuie să remarcăm că și aceasta este o cale de a menține nivelul profitului într-o piață în care prețurile scad.

49. Vezi Lütge (1963, pp. 123-127).

50. Vezi Maklai (1963, p. 41), care afirmă că aceasta este valabil în primul rând pentru producția de grâu, deoarece „munca de clacă din domeniul creșterii animalelor și al viticulturii (*Fronarbeit*) nu poate, din rațiuni tehnice, să joace un rol tot atât de mare ca în producția de grâu”. Cu toate acestea, în Ungaria, în secolul al XVII-lea, a avut loc o creștere a producției de cereale, poate pentru că în acest domeniu s-a recurs la munca de clacă. Vezi Kirilly și Kiss (1968, p. 1235).

51. Malowist susține că în Boemia a avut loc o intensificare a muncii de clacă, „îndeosebi după victoria Habsburgilor de la Biala Gora (Muntele Alb) din 1621 și după ravagiile suferite de Boemia în timpul Războiului de 30 de ani” (1974, p. 344). Vezi, de asemenea, Klíma (1957, p. 87), Kavke (1964, p. 58) și Wright (1966, p. 14).

52. Vezi Ștefănescu *et al.* (1962, p. 56), care stabilesc perioada creșterii extorcării spre sfârșitul secolului al XVII-lea.

53. Vezi Nielsen (1933, p. 153) și de asemenea Tonnesson (1971, I, p. 304; II, pp. 719-720), care insistă asupra faptului că este corect „ca Danemarca să fie considerată ca un caz de tip răsăritean” (II, p. 719). În legătură cu Norvegia, pe atunci făcând parte din Danemarca, se pune o problemă. Cei mai mulți țărani norvegieni au fost eliberați la sfârșitul secolului al XVII-lea. Vezi Johnsen (1939, pp. 392-393). Tonnesson explică aceasta prin faptul că „într-o țară cu o aristocrație slabă era important [pentru Coroana daneză] să-și asigure în continuare loialitatea masei populației rurale pentru a putea să apere țara împotriva vecinului suedez” (1971, I, p. 311). Dar dacă așa stăteau lucrurile, atunci aceeași logică ar fi prevalat în regiunea ucraineană a Poloniei. Polonezii ar fi dorit să mențină loialitatea țăranilor ucraineni împotriva lingușirilor rușilor, și noi știm că aceasta nu a fost deloc atitudinea lor. Mai degrabă lipsa culturilor de export din Norvegia și a perspectivelor lor într-un viitor apropiat este cea care explică deosebirea dintre atitudinea norvegienilor și a ucrainenilor.

54. Rusinski (1974, pp. 40-41).

55. Rusinski (1960, p. 420).

56. Vezi Rusinski (1972, p. 112).

57. Rutkowski afirmă că, pe la mijlocul secolului al XVII-lea, „munca salariată începe să joace, împreună cu munca de clacă, un rol mai important decât înainte, în organizarea rezervelor senioriale” (1926, p. 473). Kula este de acord: după 1650 „mobilitatea populației rurale, accentuată de războaie, a făcut să crească oferta de forță de muncă salariată (*main- d'oeuvre de louage*)” (1970, p. 152).

58. Rutkowski (1926, p. 503).

59. Rutkowski (1926, p. 486), care afirmă că „puterea publică din vremea aceea era incapabilă să introducă legarea de glie [*adscriptus glebae*], care era irevocabilă fără prea multe excepții” (p. 485). Kula vorbește de asemenea despre „extinderea fugii țăranilor și neputința nobilimii față de acest fenomen”. (1961, p. 145).

60. Malowist (1972, p. 215).

61. „Circuitul închis al mărfurilor și al banilor asigura proprietarului de pământ monopolist profituri substanțiale. El a creat pe domeniile sale ateliere meșteșugărești care produceau atât pentru el cât și pentru țăranii săi.” Maczak, 1972, p. 672). Rostworowski subliniază că latifundiile erau de fapt niște state princiare având la bază o politică mercantilă: „Magnatul având propriile mijloace de transport și propriii săi intermediari, concentra în mâinile sale importul și exportul unei mari zone agricole. În zona respectivă nu exista liberalism, ci mai degrabă un sistem de constrângere și monopol... Acestea au fost condițiile care au dus la crearea manufacturilor pe latifundii” (1968, p. 307). Molenda relatează că, în ceea ce privește minele de plumb, controlul a trecut în secolul al XVII-lea din mâinile negustorilor din Cracovia în cele ale moșierilor care aveau posibilitatea să prelucraze metalul la un cost mai scăzut datorită privilegiilor de care se bucurau în materie de impozite (vezi 1976, p. 169). Să fi fost aceasta și rezultatul accesului mai ușor la munca de clacă?

62. Despre Polonia, vezi Szczygielski (1967, p. 97) și Kula (1970, pp. 102-103). Despre Ungaria, vezi Pach (1962, pp. 262-263) și Makkai (1963, p. 41).

63. Zytkowicz (1972, p. 149); vezi, de asemenea, Slicher van Bath (1977, p. 116). Leskiewicz arată că pe domeniile regale din Polonia procentul venitului din vânzarea băuturilor alcoolice a crescut de la 0,4% în 1661, la 37,5% în 1764, în timp ce procentul venitului la produsele agricole a scăzut de la 59,6% la 38,2% (1960, p. 414, tabelul III).

64. Rostworowski, scriind despre situația de la mijlocul secolului al XVIII-lea, spune că „magnații polonezi erau considerați cei mai bogați oameni din Europa, imediat după aristocrația engleză” (1968, p. 291). Aceasta se datora parțial sinecurelor rentabile existente la curtea uniunii saxono-poloneze, lucru care nu putuse fi valabil în secolul al XVII-lea. Totuși, este puțin probabil că aceștia au trecut direct de la zdrențe la bogății.

65. Malowist vorbește despre nobili tineri la curțile seniorilor și nobililor ecleziaști în prima jumătate a secolului al XVII-lea ca despre „administratori ai diverselor proprietăți ale aristocrației, îndeosebi în armatele proprii pe care și le formau marii seniori” (1976, p. 15). Maczak sugerează că „remarca” lui Trevor Roper „referitoare la cheltuielile exagerate de la curțile regale se poate aplica și la curțile magnaților polonezi” (1975, p. 33, nota 16). Aceasta este, fără îndoială, ceea ce explică observația lui Rutkowski, potrivit căreia în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea a avut loc o „considerabilă creștere” a numărului nobililor care trăiau în cele mai importante orașe din regat (1927b, p. 153).

66. Makkai (1974, p. 198). Maczak spune și el că aceasta nu reprezintă „o continuare a căilor folosite în Evul Mediu... Vechii și noii membri ai păturilor superioare ale proprietarilor de pământ... aveau nevoie acum de mai mulți slujitori *nobiliari* decât oricând” (1975, p. 10). Kowecki (1972, p. 6) menționează marele număr de nobili polonezi și unguri (ca și spanioli), în comparație cu cei din Franța. El dă următoarele cifre: 8-10% în Polonia (16% din etnicii polonezi), 5% în Ungaria (mai mulți decât membrii burgheziei); 0,7% în Franța (1,0% dacă se include și clerul).

67. Várkonyi (1970, p. 279).

68. Várkonyi îl citează pe Zrínyi: „Neque quies gentium sine armis, neque arma sine stipendiis, stipendia sine tributis haberi queunt” (1970, p. 281).

69. De fapt, olandezii și alții au căutat să acapareze acest comerț timp de un secol, de când capitaliștii din sudul Germaniei au fost eliminați. Várkonyi descrie rolul vechilor „turiști” din Occident, care au călătorit în secolul al XVII-lea pentru a cerceta terenul în calitate de „agenți de recunoaștere ai capitalismului occidental” (1970, p. 275).

70. Várkonyi (1970, p. 299). Acest gen de amestec străin, pe care azi îl numim imperialism, nu era un fenomen izolat. Maczak descrie un fenomen asemănător în Polonia. Centrul exportului Poloniei era desigur

Gdansk, care se bucura de statutul unei autonomii considerabile; față de rege, „corporația din Gdansk juca un rol analog cu acela al unui magnat” (1976b, p. 12). Wladyslaw al IV-lea, care a venit la putere după războiul cu Suedia (1626-1629) în mijlocul unor „aclamații entuziaste” (Tazbir, 1968a, p. 235) a căutat să consolideze autoritatea regală. Maczak descrie ce s-a întâmplat: „Îndată după ce suedezii și polonezii au semnat tratatul de la Stuhmsdorf din 1635, regele Poloniei a încercat cu un oarecare succes să obțină o parte din încasările vamale [ale Gdansk-ului]. Navele de război daneze l-au împiedicat pe rege să continue să-și demonstreze puterea, iar suveranitatea orașului Gdansk cu privire la taxele vamale au rămas neștirbită” (1976b, p. 14).

71. Rutkowski descrie deosebiriile dintre marea nobilime, adică seniorii (*panowie*) sau magnații (*magnaci*); nobilimea mijlocie (*szlachta czasikowa*); și mica nobilime (*drobna szlachta*). Această din urmă nu avea iobagi; își cultiva singură pământul, fiind de fapt țărani, comparabili din punctul de vedere al veniturilor cu țăranii înstăriți. Exista chiar și un mic subgrup de mici nobili, denumiți nobili cu rentă în bani (*szlachta czynszowa*), care arendau pământ de la seniori, neavând deloc pământ propriu (1926, pp. 498-499).

72. „Vechea deosebire dintre magnați și mici nobili, totdeauna latentă, dar uitată în vremurile de prosperitate agricolă și egalitate socială, a reapărut în secolul al XVII-lea, când în Lituania și Ucraina au luat ființă proprietăți foarte întinse care nu numai că au întărit și mai mult poziția proprietarilor acestor latifundii, dar au creat un mare număr de mici moșieri dispuși să-i servească pe magnați și să-i ajute să distrugă vechile instituții bazate pe egalitate” (Boswell, 1967, p. 159). Cu alte cuvinte, mărirea numărului nobililor, însoțită de fenomenul apariției partizanilor la care ne-am referit deja, a făcut să crească și numărul micilor nobili legați de magnați, prin aceasta amenințând cererile nobilimii mijlocii și pretențiile vechii mici nobilimi de egalitate cu magnații.

O situație asemănătoare este semnalată în Ungaria. În timpul Păcii de la Szatmár (Satu Mare) (1711), existau între 200 și 300 de magnați și 25.000 de mici nobili, ambele clase având câte o cameră în parlament. „Era perioada înfloritoare a magnaților. Niciodată pînă atunci oligarhia ungară nu s-a bucurat de astfel de înlesniri, nu atît pentru a acumula averi (după ce redistribuția a luat sfîrșit), cît pentru a le păstra... O mare parte [din latifundiile magnaților] se aflau în regiuni redobîndite de la turci și neîmpovărate de robie. Proprietarii lor le puteau considera ca pămînturi «aparținînd Domnului», scutite de orice fel de obligație. Costurile lor de producție erau astfel extrem de mici, ceea ce le dădea posibilitatea să facă investiții de capital, care, uneori, le aduceau venituri înzecite” (Macartney, 1967, p. 129).

73. Tazbir (1968b, p. 259).

74. Tazbir (1968b, p. 264). Despre necesitatea ca marii moșieri lituanieni și ruteni să se „polonizeze” prin limbă și religie, vezi Kersten (1977, pp. 125-126).

75. În secolul al XVII-lea, Fr. Wojciech Debolecki pretindea că „polonezii descindeau direct din Adam și Eva și, de aceea, el îi considera națiunea cea mai veche, predestinată să conducă lumea” (Tazbir, 1966, p. 20).

76. Tazbir (1968b, p. 265).

77. P. Anderson (1974a, p. 292).

78. Rostworowski (1968, p. 302). După uriașă distrugere fizică și culturală provocată de cucerirea suedeză din 1658, Varșovia a fost reconstruită ca un oraș „sarmat” și „orientalizată”; burghezia sa s-a ruinat (vezi Tomkiewicz, 1967). Rostworowski este foarte caustic atunci când se referă la Varșovia. „Decăderea capitalismului a dăunat foarte mult vieții culturale. Varșovia din timpul saxonilor nu numai că nu și-a îndeplinit rolul de protector al artelor și culturii, dar n-a putut nici măcar să fie un centru al vieții sociale...Polonia a devenit o mare provincie, iar viața culturală a fost canalizată pe un drum fără nici un orizont” (1968, p. 302).

Când August al III-lea, în 1733, a mutat curtea uniunii Saxoniei și Poloniei la Dresda, n-a mai rămas nimic. „Pînă atunci, monarhul, în ciuda tuturor limitelor puterii sale, rămăsese temelia structurii politice a uniunii, curtea regală constituind o importantă instituție în viața culturală a țării. După eșuarea planurilor ambițioase ale lui August al II-lea, uniunea polono-saxonă a privat Polonia de acest element” (Rostworowski, 1968, p. 275).

79. „Una din consecințele importante ale problemelor monetare [ale Poloniei secolului al XVII-lea] a fost... recrudescența urii de clasă și a antagonismului dintre diversele grupuri, care au dus la o luptă aprigă între diferitele sectoare ale comunității” (Bogucka, 1975, p. 152). Vezi, de asemenea, Slicher van Bath: „Aceasta a fost o perioadă de frecvente războaie și răscoale țărănești în tot centrul și răsăritul Europei” (1977, p. 122).

80. Vezi Tazbir: „În secolul al XVII-lea, conceptul despre națiune - ca unitate etnică - a fost înlocuit de conceptul ultra-subiectiv al națiunii nobiliare (*nation nobiliaire*), bazat pe mitul sarmat...Triumful Contrareformei s-a manifestat în regiunile occidentale (în special în Silezia) nu numai prin folosirea aproape exclusivă a limbii latine, dar și prin procesul de germanizare, favorizat de biserică...Victoria conceptului unei națiuni sarmate a favorizat renașterea unor caracteristici regionale pentru diferitele teritorii ale Poloniei. În secolul al XVII-lea, Masovia își regăsește individualitatea” (1966, pp. 14-15, 20).

Rostworowski, însă, susține că: „În ciuda unei slabe mobilități sau chiar a imobilismului guvernului său central, individualitatea regională nu s-a dezvoltat în cadrul comunității. În statul multinațional predomină încă o foarte mare diferențiere între masele de țărani și locuitorii orașelor, dar «mica nobilime de țară» a devenit din ce în ce mai omogenă în concepții. Procesul polonizării nobilimii rutene a fost desăvârșit (în 1697, denumirea de rutean este abandonată în documentele juridice).Mica nobilime poloneză, lituaniană și ruteană, avînd mii de legături de familie, a fost asimilată într-o mare familie a



nobililor frați" (1968, p. 297). Întrebarea care se pune, însă, este în ce măsură *magnații* au încurajat această polonizare, ca fenomen opus individualității regionale.

81. Evreii, care și-au făcut intrarea în masă în Europa de răsărit în contextul expansiunii din secolul al XVI-lea, s-au dovedit a fi țapii ispășitori convenabili și în timpul recesiunii din secolul al XVII-lea. Vezi Weinryb: „Un mare număr din acești evrei s-au stabilit în Ucraina [poloneză]... în secolele al XVI-lea și al XVII-lea... Un număr considerabil dintre acești evrei... îndeplineau funcții economice ca arendași ai satelor sau ai unor orașe întregi, exploatau unele hanuri, ocupînd și funcția de agenți fiscali ai nobilimii și ai domeniului regal. Deținerea unei arende era adesea asociată cu exercitarea unor puteri, inclusiv de jurisdicție, asupra unor sectoare ale populației. Aceste activități și puteri dădeau evreilor rolul proprietarilor de pământ polonezi, ca să spun așa, astfel încît ei deveneau adeseori suzerani *de facto* în raport cu ucrainenii «de rînd» (așa cum îi numea pronicarul Hanover). În felul acesta, evreul s-a identificat cu nobilimea poloneză" (1973, p. 185). Weinryb relatează că nobilii polonezi și-au găsit țapii ispășitori după pierderile pe care le-au suferit în războiul cu suedezi și după confiscările proprietăților, îndeosebi la Cracovia (1973, pp. 190-191).

P. Anderson notează că stratificarea etnică în mari teritorii ale estului și sud-estului Poloniei consta din aristocrați polonezi (sau lituanieni asimilați), ca proprietari de pământ, și iobagi de altă origine decît poloneză, care erau de religie ortodoxă și care vorbeau bielorusa sau ruteana (și, așa cum tocmai am văzut la Weinryb, evrei ca intermediari). Aceasta este, ne reamintește Anderson, o clasică situație „colonială" (1974a, p. 285); și mai trebuie adăugat că, în vremuri grele, situațiile coloniale favorizează conflictele dintre grupurile etnice.

82. Tazbir vorbește despre reacția țăranilor la mărirea numărului de zile-muncă obligatorii. „Țăranii au răspuns prin fuga în masă de pe pământurile respective, prin refuzul de a munci și, în anumite părți ale țării, chiar prin rezistență armată. În afară de răscoala țăranilor din 1651, trebuie menționate și răscoalele de pe domeniile regale din partea de sud-vest a voivodatului Cracoviei (1669-1672), din regiunile Podhale, Kurpie (la granița cu ducatul Prusiei) și pe moșia Suraz din Podlasia" (1968b, pp. 258-259). În plus, continua să existe în Ucraina „problema cazacilor". Vezi Tazbir (1968a, pp. 237-241).

În Ungaria, unde avea loc o luptă „naționalistă" împotriva unei forțe externe, țăranii erau împinși la luptă în disperare de cauză de către mica nobilime burgheză ungară. Din 1704 pînă în 1706, Rákóczi a căutat să-și mărească puterea în lupta sa împotriva aristocrației și a Habsburgilor eliberînd pe iobagi și înarmîndu-i (Várkonyi, 1970, p. 292). Ne putem foarte bine da seama că țăranii n-au predat armele prea repede.

83. Braudel (1956, p. 196).

84. Pentru Valencia, vezi Castiello (1969, pp. 251-252); pentru Andaluzia și Castilia, vezi Ponsot (1969, p. 105). Wittman compară declinul agriculturii Spaniei cu acela al agriculturii din Ungaria (1965).

85. Aymard (1971b, p. 440).

86. Cancila (1969, p. 25).

87. DaSilva (1964b, p. 244).

88. DaSilva (1964b, p. 248).

89. DaSilva (1964b, p. 250).

90. Castillo (1969, pp. 242, 247, 273). Declinul demografic a reflectat și el acțiunile represive, care au pus capăt curentului imigrației din sudul Franței. Vezi Nadal și Giralte (1960, pp. 83- 84, 198).

91. Aymard (1968, p. 222, și vezi, de asemenea, 1971b, p. 427). Pentru Neapole, vezi Petraccone (1974, pp. 40-41, 51).

92. Verlinden (1963, p. 37). Larquié relatează despre un declin similar al sclaviei în sudul Spaniei în cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea și, de asemenea, despre dispariția ei în secolul al XVIII-lea. El explică aceasta ca fiind rezultatul slabei conjuncturi economice. „În cele din urmă, curentele comerciale se dezorganizează și dificultățile economice ale Spaniei se răsfrâng asupra societăților de consum, care, încetul cu încetul, își restrâng dorința de a face lux” (1970, p. 55). Deși vorbește despre sclavi ca despre un articol de lux, el observă că mulți dintre aceștia erau „sclavi regali”, folosiți la muncile de întreținere a porturilor, în minele de la Almadén și pe galere (vezi p. 67). Acesta nu era aproape deloc un lux. Nu este oare adevărat mai degrabă că în perioade de restrângere a activității economice, într-o periferie veche, sclavii constituiau o formă *costisitoare* de muncă în comparație cu munca obligatorie? (Acesta este o problemă ce urmează a fi tratată mai târziu în contextul sclaviei din regiunea Mării Caraibilor.)

93. Aymard (1971a, p. 11).

94. Braudel (1956, p. 194).

95. Sereni (1961, p. 195). În orice caz, în vremea aceea în sudul Italiei nu exista *adscriptus glebae*. Aici, ca și în răsăritul Europei, „refeudalizarea” a însemnat declinul statului [spaniol], față de puterea baronilor proprietari de pământ. Vezi Villari (1962, p. 260 și de asemenea 1963 și 1965); de asemenea, Vivanti (1974, p. 422).

96. Explicația lui Charles Verlinden constă în faptul că un sistem „feudal” de posesiune a pământului a fost introdus nu numai în America hispanică, dar și în Brazilia, Canada franceză și în posesiunile olandeze din Caraibe din cauza „lipsei de resurse în metropola centrală”, care „n-a dorit să-și asume riscurile inițiale” (1971, p. 347). El constată că situația s-a schimbat numai după ce au venit coloniștii albi. De aceea, în America hispanică, deși feudalismul a fost „teoretic” abolit, „regimul seniorial a continuat să existe atâta timp cât așezările omenești nu erau destul de dense pentru ca să permită creșterea veniturilor statului într-o măsură suficientă pentru a-i da posibilitatea să preia în mâinile sale toate formele autorității publice” (p. 348).

97. Mauro (1974, p. 249), care a specificat că „singura influență pe care conjunctura pe termen lung ar putea s-o aibă asupra unei economii închise”, așa cum este cea a Americii hispanice, este „s-o facă și mai închisă...sau și mai deschisă” (p. 245). Având în vedere că „singura” are aici de fapt sensul de „orice”, ne-am putea întreba pentru ce a folosit

Mauro acest cuvînt. Merită să remarcăm o altă diferențiere pe care o face asupra secolului al XVII-lea: Dacă, datorită importanței producției de zahăr, „sîntem aproape total partizanii tezei «capitaliste» [în cazul Braziliei], pentru America hispanică sîntem în mod categoric pentru teza «feudalistă»” (p. 245). Folosind această diferențiere pentru a explica diferențele politice de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, el afirmă: ne-am aștepta ca în America hispanică „feudalistă” (ca și Franța) să aibă loc o revoluție politică mai violentă decît în Brazilia „capitalistă” (care se aseamăna cu Anglia). Vezi p. 25 l.

Mauro a aplicat această diferențiere sistemelor de posesiune: „*Sesmaria* [în Brazilia] nu era o proprietate țărănească; era o concesiune acordată unui antreprenor capitalist [de către un *donatário*] în scopul de a produce culturi pentru export. ...Ea nu era destinată creării unei economii închise de tipul marilor domenii carolingiene sau chiar al *haciendei* mexicane din secolul al XVII-lea” (1971, p. 388). Cuvîntul *chiar*, care în textul original n-a fost subliniat, sugerează că Mauro vede cu toate acestea o anumită deosebire între domeniile carolingiene și hacienda mexicană.

98. Chevalier (1970, pp. 309, 311, 313). A se observa că proza cvasilirică a lui Chevalier se referă la domeniile *cele mai mari*. Ce se întîmplă atunci cu domeniile mai mici? Cum își asigurau produsele alimentare? Observați, de asemenea, că nu există nici o referire la faptul că în timp ce *hacienda* își asigura probabil toate produsele necesare, ea producea și un surplus care trebuia vîndut undeva. Ce se făcea cu profiturile astfel realizate?

99. Frank (1979a, p. 38). Vezi scurta prezentare a lui Piel a dezbaterii Chevalier-Frank (1975, pp. 147-148). P.J. Bakewell, care analizează rolul minelor de argint în economia mexicană, este în esență de partea lui Frank: „Economia Noii Spanii din secolul al XVII-lea era, în multe privințe, clar de natură capitalistă” (1971, p. 225).

100. Lynch (1969, II, p. 204). Bakewell critică o datare similară cu referire la Chevalier, care, spune el, „plasează declinul mineritului mai devreme cu 20 de ani, în primul deceniu al secolului al XVII-lea” (1971, p. 117, nota 4).

101. Lynch (1969, II, p. 184), care spune: „Perioada dintre anii 1592-1622 constituie o punte între expansiune și declin, desigur o punte înaltă, cu permanente semne de prosperitate, dar și cu evidente semne de ezitare, care indică o inversare a tendinței anterioare” (p. 185). El denuște Noua Spanie „omul bolnav al economiei transatlantice din anii 1620 pînă în anii 1650” (p. 189). Vezi, de asemenea, Chaunu (1959, VIII, 2/*bis*, *passim*). Chaunu susține că un declin „absolut în conformitate cu conjunctura din regiunea Atlantic-Sevilla” poate fi găsit în Filipine în aceeași perioadă, unde, „între anii 1630-1640 a avut loc o imensă ruptură” (1960b, pp. 246, 250).

102. MacLeod (1973, p. 208), care vorbește despre criza monetară ce a atins paroxismul între 1655 și 1670, cînd scăderea valorii banilor, oprirea temporară a plăților și reevaluarea monetară „au afectat exporturile, au distrus comerțul intern, slăbind chiar și securitatea și încrederea în ordinea guvernamentală” (p. 286).

103. Vezi Berthe (1966, p. 103). Acesta corespunde cu punctul de vedere al lui Chevalier, potrivit căruia sfârșitul primului ciclu economic în producția de argint a Mexicului a avut loc din jurul anului 1630 până în 1640 (1970, p. 4).

104. Mellafe (1959, pp. 207-208, subl. noastră).

105. Bakewell (1976, p. 224), și Davis (1973b, p. 158). Davis califică evidența ca „amplă”.

106. Davis (1973b, p. 159).

107. Bakewell (1971, p. 188) și Davis (1973b, p. 159). M.F. Lang (1968, p. 632) dă, de asemenea, prioritate lipsei mercurului.

108. Romano (1970, pp. 131, 140). Vezi, de asemenea, Onody, care face aceeași constatare despre aurul brazilian și citează un document din secolul al XIX-lea al Ministerului brazilian al Finanțelor, în care se afirmă: „În actualele circumstanțe, trebuie să considerăm moneda noastră națională în cadrul imperiului ca pe o veritabilă marfă, care face parte din comerțul nostru de coastă sau din cabotajul nostru” (1971, p. 236, nota 2).

109. Frank (1979a, p. 54). Și Davis este de acord: „Pe ansamblu, însă, a avut loc o adaptare a costurilor în creștere. Extracția argintului a fost oprită din cauza scăderii valorii argintului în funcție de bunurile pe care ar fi putut să le cumpere ... [Prețul fix al argintului plus prețurile în creștere ale mărfurilor importate] au făcut ca prețul de cumpărare al argintului să fie atât de scăzut încât nu mai era rentabil să se continue producerea lui la costuri reale constante sau în creștere”. (1973b, p. 159). Desigur, putem atunci întreba de ce prețul argintului a fost împiedicat să crească, și aici Romano ne dă răspunsul: „Minele americane și-au redus producția pur și simplu pentru că viața economică europeană, într-o fază de stagnare, n-avea nevoie [de argint], sau, cel mult, avea nevoie de o cantitate redusă” (1972, p. 140). O cerere mai mică pe plan mondial (sau, de fapt, o supraproducție mondială) și o rată scăzută a profitului sînt cele două fațete ale aceleiași monede. Cele două explicații ale descreșterii producției sînt identice.

110. MacLeod (1973, p. 382). Producția de indigo a stagnat în tot secolul al XVII-lea, deși cerea o cantitate mai mică de muncă și nu îi trebuia soluri dintre cele mai bune (vezi p. 202).

111. Vezi opinia lui Lopez (1974), care examinează scăderea prețului la yerba maté, unica legătură a Paraguayului cu economia mondială, în decursul secolului al XVII-lea.

112. Tabelul lui José Larraz prezintă indicele prețurilor în continuă creștere și care s-a triplat între 1504 și 1596 și indicele a două taxe principale, *alcabala* și *millones*, care la început au crescut mai lent, iar apoi au depășit considerabil indicele de preț în 1575, ajungînd pînă la 537 în 1596 (vezi 1943, p. 79).

113. E.J. Hamilton (1947, p. 12). Morineau sugerează să ne punem și noi „întrebarea perimată” a lui Charles Wilson: Creșterea peste măsură a fiscalității în Spania, „răscumpărare, în secolul al XVI-lea, a unei preponderențe îndoielnice ... [n-a fost oare] în secolul al XVII-lea, cauza sărăciei și a decadenței?” (1978d, p. 158).

114. Lynch (1969, II, p. 165).

115. Vezi Israel (1974a, p. 40). Prin urmare, spune Israel, nu trebuie să considerăm nivelurile înalte ale impozitelor ca pe un „indice al realizărilor economice” ale Americii hispanice, ci ca pe un „indice al presiunii exercitate de Spania” asupra coloniilor sale. Nevoile impozitării spaniole au afectat producția economică și altfel. Lipsa acută de mercur din minele mexicane după anul 1630 a fost rezultatul hotărârii Coroanei de a reduce la jumătate transporturile navale. Brading și Cross afirmă că decizia regelui a fost „luată probabil [pentru că] viceregalitatea [din Peru] plătea o cîncime (*quinto*) în timp ce Mexico plătea numai o zecime (*diezmo*)” (1972, p. 574).

116. Lynch (1969, II, pp. 165-167).

117. Vezi MacLeod (1973, p. 311) despre instituțiile publice ca „unica soluție practică” menită să împiedice „deteriorarea statutului” multor creoli și spanioli.

118. Bazant (1950, p. 90), care adaugă că „o parte din producția totală era pentru export”.

119. Florescano (1969, p. 150). Vezi, de asemenea, Bakewell: „Poate cea mai izbitoare caracteristică a procesului de aprovizionare cu cereale a regiunii Zacatecas o constituie mărimea rețelei acesteia... Argintul din Zacatecas era transportat practic în toate direcțiile, în căruțe trase de catiri cînd acestea se întorceau acasă, îndreptîndu-se, pentru a plăti cerealele, spre Saltillo în nord și Puebla în sud” (1971, p. 64). Această descriere pentru Mexic corespunde cu aceea pentru Peru făcută de Lynch: „Cele mai mari piețe pentru produsele plantațiilor, pentru zahăr, vin și bumbac le constituiau colectivitățile de mineri din Peru-ul superior. Într-un fel sau altul întregul Peru lucra pentru Potosí și profita de pe urma bogățiilor acestuia” (1969, II, p. 217). Alte dovezi mai pot fi găsite în urmările cutremurului de pămînt din Peru din 1687. Acestea au dus la „goana după grîu” în Chile, unde producătorii au abandonat creșterea vitelor și cultivarea viței de vie (Romano, 1969 p. 280; vezi, de asemenea, Carmagnani, 1973, pp. 31-42, 265-266).

120. Florescano (1969, p. 183).

121. „[Toate dovezile] indică faptul că într-o perioadă relativ scurtă, marea *hacienda* a reușit să acopere nevoile regionale de consum. O dată ce acest nivel a fost însă atins, înainte ca *hacienda* să-și fi dezvoltat capacitatea maximă de producție, structura regională a piețelor, distanțele foarte mari, drumurile proaste, costurile de transport ridicate, politica comercială a Coroanei au făcut imposibil exportul surplusului dincolo de frontierele regionale. *Hacienda* a fost atunci obligată, dacă nu să reducă producția, cel puțin să-i mențină un nivel constant” (Florescano, 1969, p. 184).

122. Vezi Wolf și Mintz (1957, p. 380).

123. Bakewell (1971, p. 235); vezi, de asemenea, Momer (1973, p. 191). Lynch merge și mai departe și denumeste aceasta „prima emancipare a Americii hispanice”. El spune: „Este tentant să atribui marele declin al comerțului american prăbușirii economiilor coloniale. Dar el a fost mai degrabă urmarea unei schimbări de orientare decît a

unei prăbușiri. Dacă coloniile nu mai alimentau comerțul ca în trecut, aceasta se datora în mare măsură faptului că ele utilizau capitalul acasă pentru investiții publice și particulare" (1969, II, p. 139). Piel răstoarnă acest argument, încercînd să combată pe acela (vezi Romano, 1970) care vorbesc despre o slabă circulație a metalelor prețioase datorită reducerii transporturilor navale transatlantice: „Dacă fluxul monetar transoceanic a scăzut, este acesta un semn că producția minieră s-a micșorat sau se datorește mai degrabă faptului că un procent crescînd de metal prețios este reținut pe plan local?” (1975, p. 151).

124. Vezi, de exemplu, Cook și Borah (1971). O reducere asemănătoare a populației, dar mai puțin severă, a avut loc în F ipine. Vezi Phelan (1959, p. 194) și Chaunu (1960b, p. 74, tabelul 1).

125. Despre variolă, vezi Crosby (1967). Regiunea Anzilor pare să fi scăpat evidențelor statistice privitoare la mortalitatea din America de Mijloc în secolul al XVI-lea, fiind însă luată în considerare spre sfîrșitul secolului al XVII-lea. (Vezi Dobyns, 1963, p. 514). Despre Chile, vezi Mellafe (1959, p. 226), iar despre America Centrală, vezi MacLeod (1973, pp. 204-205).

126. Israel (1974a, p. 39), care indică „numeroasele proteste energice ale mexicanilor din anii 1630 și 1640”. M.F. Lang consideră ca evident faptul „că dorința de restrîngere a comerțului dintre Noua Spanie și Peru a constituit motivul principal al împotrivirii Coroanei de a se îngriji de o aprovizionare regulată [cu mercur a minelor mexicane] de la Huancavelica” (1968, p. 639).

127. Vezi definiția noțiunii de *repartimiento* dată de Enrique Semo, care recunoaște că aceasta reflectă gîndirea analistului secolului al XX-lea, și nu neapărat accepțiunea dată de contemporani: „Considerăm că *repartimiento* este sistemul muncii raționate și în schimburi în unitățile economice ale spaniolilor, care a afectat atît pe indienii din *encomienda*, cît și pe cei care nu făceau parte din aceasta, și de care a beneficiat o clasă de proprietari mult mai largă decît aceea care s-a bucurat de avantajele *encomiendei*. La aceasta trebuie adăugat faptul că, spre deosebire de indienii din *encomienda*, care erau dați ca recompensă pentru serviciile aduse Coroanei, pentru a-i folosi la treburile de care aveau nevoie noii lor stăpîni, cei repartizați (*repartimientos*) erau dați mai ales pentru obiective economice bine definite, interzicîndu-se, însă, folosirea indienilor în alte scopuri. În baza noului sistem, prioritățile erau fixate în ultimă instanță de către vicerege. ...Scara priorităților situa producția de argint printre necesitățile membrilor *encomiendelor*” (1973, p. 222).

128. Israel (1974a, p. 47). Comparați situația descrisă de MacLeod pentru America Centrală: „Perioada aceasta dintre 1630 și 1690 este prin excelență perioada taxei adiționale (*derrama*), cînd funcționarii neînsemnați ai guvernului, adesea creoli, forțau pe indieni să cumpere bunuri de care nu aveau nevoie la prețuri ridicate sau îi sileau să producă bunuri pe gratis sau pe nimica toată” (1973, p. 384).

129. Întregul articol scris de Israel tratează despre fricțiunile existente în Mexic în sinul păturii conducătoare între 1620 și 1664

cauzate de conflictul cu privire la controlul asupra forței de muncă deficitare.

130. Vezi Zavala (1966, în special p.79), „Godinho (1948), și Chevalier care scrie: „Peonajul pe datorie s-a răspândit încet - dar irevocabil - în tot mai multe *haciendas*. Spre sfârșitul secolului al XVII-lea sau la începutul celui de-al XVIII-lea, *gañanes* și *laborios* erau în mod obișnuit priviți ca o proprietate a domeniului” (1970, p. 285). Vezi, de asemenea, Phelan: „Legarea indienilor de *hacienda* prin peonajul pe datorie oferea mai multe avantaje față de alte forme de muncă. Sclavii negri presupuneau o mare investiție de capital. Munca pe bază de *repartimiento* era inefficientă pentru că săptămînal aveau loc schimbări în cadrul forței de muncă, numărul indienilor micșorîndu-se permanent” (1959, p. 191). În cazul minerilor, proprietarii au încercat la început să-și mențină muncitorii printr-o combinație între salarii și acordarea dreptului de a extrage din mină o anumită cantitate de minereu spre folosul lor propriu. În Mexic aceasta se numea *pepena*, iar în Peru *dobla*. Cantitatea suplimentară de argint pe care o scoteau nu putea, însă, fi prelucrată de un indian; el trebuia s-o vîndă ieftin proprietarului minei. În unele cazuri munca salariată s-a transformat *de facto* în plată în natură. În orice caz, proprietarii de mine au acționat în direcția folosirii mecanismelor datoriei pentru a-și menține muncitorii în minele lor. Vezi Romano (1970, pp. 132-133) și Bakewell (1971, pp. 125-126). Davis analizează sistemul iobăgiei pe datorie ca reacție a proprietarului la *puterea* muncitorului pe piața liberă, „deoarece populația atinsese nivelurile cele mai joase spre sfârșitul secolului al XVI-lea” (1973b, p. 167).

131. „Cel mai bun mijloc de a obține *gañanes* și peoni era preluarea terenurilor orașelor indiene...Monopolizarea principalei resurse complementare, pămîntul, constituie una din cele mai importante cauze comune (deși în mare măsură nesesizată) ale dezvoltării și continuității agriculturii latifundiare și ale ineficienței sale în utilizarea resurselor (aceasta din punct de vedere social și nu din punctul de vedere al monopolului privat)” (Frank, 1979a, pp. 70-71). Vezi, de asemenea, MacLeod privind perioada 1580-1590: „Pentru prima oară, spaniolii [în America Centrală] au preluat acele *tierras baldías* și *realengas* care fuseseră abandonate din cauza morții indienilor sau «colectivizării» lor. Tot acum au început primele așezări masive de imigranți pe pămînturile indiene” (1973, p. 221).

132. Lockhart demonstrează destul de convingător următoarele idei: în ciuda intervențiilor de natură juridică, continuitatea din punct de vedere sociologic de la *encomienda* la *hacienda* a fost asigurată; „membrii unei *encomienda* și viitorii membri ai *haciendei* erau făcuți din același aluat”; în ceea ce privește mult lăudata independență din punct de vedere economic a *haciendei*, „este foarte greu să faci deosebirea între diversificarea și integrarea unei întreprinderi comerciale”; și, ceea ce este cel mai important, pentru muncitori viața a rămas aceeași: „Sătenii veneau să lucreze în crescătorii de vite (*estancias*), iar mai târziu în *haciendas*, la început pe baza obligațiilor

dintr-o *encomienda*, și apoi pe baza mecanismului sistemului *repartimiento*, iar la sfârșit pe baza unor aranjamente individuale, toți însă fiind întotdeauna același oameni care făceau aceleași lucruri" (1961, p. 419, pp. 425-426). Vezi, de asemenea, R.G. Keith (1971, p. 441) și Piel (1975, p. 161, 238).

Baza legală a haciendei o constituiau două zapisuri (*cédulas*) ale Coroanei spaniole din 1591 prin care aceasta își declara dreptul asupra tuturor pământurilor pentru care nu exista vreun titlu de proprietate legal. Aceasta obliga pe proprietarii de pământ să plătească o taxă, *composición*, dacă voiau să obțină un titlu pentru aceste pământuri, care au fost declarate terenuri necultivate (*baldíos*), neproductive sau abandonate. Vezi E.M. Barrett (1973, pp. 89-90) și Lira și Muro (1976, p. 143). Prin anul 1713, lipsa fondurilor Coroanei Regale devenise atât de acută încât în Peru ea era gata să vândă acele *baldíos* chiar indienilor, când aceștia dispuneau de banii necesari. Vezi Piel (1975, p. 191).

133. Vezi MacLeod, care vorbește despre „o oarecare îmbunătățire a condițiilor unora dintre membrii claselor de jos” (1973, p. 227).

134. Chevalier (1970, p. 107).

135. Vezi Bakewell (1971, p. 75), care remarcă, însă: „Eficiența pieței de grâne (*alhóndiga*), în reglarea prețurilor nu poate fi cunoscută” (p. 66). Vezi, de asemenea, Guthrie (1939, p. 105) și Chevalier (1970, pp. 62 - 65).

136. MacLeod (1973, p. 153). Desigur că a existat o rezistență. Osborn (1973) observă că abilitatea indienilor din Mexic de a se opune însușirii pământului din această perioadă era o funcție a puterii de organizare a comunității.

137. Momer (1973, p. 192).

138. Bakewell (1971, p. 234).

139. Bakewell (1971, p. 230). Phelan face, în esență, aceeași analiză: „Teza lui Borah despre lipsa forței de muncă indiene este indiscutabilă dar probabil chiar această lipsă a contribuit mai mult la dezvoltarea economiei din secolul al XVII-lea decât la stagnarea ei. Cuvântul «depresiune», consider eu, este un termen nepotrivit pentru a-l aplica întregii perioade” (1970, p. 213).

140. „Dacă apariția marilor proprietăți funciare în Peru a coincis cronologic cu un declin al economiei monetare și al întreprinderilor din afara agriculturii - mine, manufacturi, unități comerciale - cum ne vom explica avântul fabricilor (*obrajes*) peruviene în secolul al XVII-lea, al căror volum al producției textile va depăși...pe acela al Spaniei din epoca respectivă, și mai ales cum ne vom explica extraordinara dezvoltare a burgheziei comerciale spaniolo-peruviene capabilă, din 1613, să forțeze Madridul să accepte ca monopolul colonial asupra comerțului să fie împărțit între Peru și Spania, prin crearea Tribunalului Consulatului de la Lima?” (Piel, 1975, p. 150). Despre „drepturile crescînde” ale elitei economice din Noua Spanie față de Sevilla, vezi Boyer (1977, p. 457 și *passim*). Pentru puterea crescîndă, în Mexic, a așa-numiților *aviadores* locali, sau furnizori, față de Coroană care



puteau să-i oblige pe debitorii lor să le achite datoriile înainte de a-și fi plătit impozitele, vezi Bakewell (1976, p. 219).

141. Pöhl (1969, p. 448). Davis, însă, subliniază că „mărfurile pe care le producea Mexicul în mari cantități erau cele ieftine și de proastă calitate, în timp ce produsele de calitate superioară din lână, în și metal continuau să vină din Europa” (1973b, pp. 161-162).

142. Bargalló (1955, p. 251).

143. Dunn (1972, pp. 9-10).

144. Chaunu (1959, p. 1539).

145. Citat în Larraz (1943, p. 90).

146. Charles Boxer rezumă luptele dintre olandezi și portughezi în primele două treimi din secolul al XVII-lea după cum urmează: „Cu riscul de a simplifica prea mult, se poate spune că acest foarte lung război colonial a luat forma unei lupte pentru comerțul cu mirodenii din Asia, pentru comerțul cu sclavi din Africa de vest și pentru comerțul cu zahărul brazilian. Se poate spune, totodată, că rezultatul final a fost, de fapt, o victorie pentru olandezi în Asia, un scor egal în Africa de vest și o victorie pentru portughezi în Brazilia” (1961, p. 49). Așa trebuie pusă problema? Judecată din punctul de vedere al controlului *politic*, se poate răspunde afirmativ; dar din punctul de vedere al controlului *economic*, nu a fost oare aceasta o victorie a olandezilor (mai târziu reputată de englezi) în toate cele trei regiuni - o victorie care a luat forme diverse în funcție de locul în care s-a produs: în zona externă (Asia) sau în periferie (Brazilia), Africa de vest fiind la vremea aceea într-un proces lent de tranziție de la o zonă externă la periferie? Deosebirea constă în măsurile de apărare pe care și le-au luat portughezii în procesele de producție, iar Boxer însuși ne dă cheia: „Portughezii, cu toate greșelile lor, și-au înfipt rădăcinii mai adânci în calitate de coloniști [în Brazilia]; astfel, ei nu au putut, de regulă, să fie eliminați din arena internațională printr-o simplă înfrângere navală sau militară, sau chiar de un șir de astfel de înfrângeri” (1961, p. 54).

147. MacLeod (1973, p. 212).

148. Pares (1960, p. 20).

149. Cuvântul *boucaniers* provine din faptul că aceștia vindeau carnea după ce o afumau pe o împletitură de nuiele sau pe tăvi cunoscute într-o limbă din India sub numele de *boucan*. Vezi Deschamps (1973, p. 40). Nu este adevărat că acești corsari erau necunoscuți înaintea epocii respective. Se poate spune mai degrabă că „pînă în jurul anului 1650, pirateria din Indiile de Vest avea un caracter mai mult sau mai puțin accidental, ocazional”, în comparație cu „înflorirea” ce a urmat (Haring, 1964, p. 249).

150. Davis (1973b, p. 169). La începutul secolului al XVII-lea, pirății olandezi erau cei mai „curajoși și...persistenți...în urmărirea navelor spaniole...Numele de «olandez» devenise sinonim cu «corsar» sau «pirat»” (Peterson, 1975, p. 250).

151. Strong (1899, p. 233). Strong adaugă: „Consilierii lui Carol al II-lea au înțeles cît de vaste erau planurile lui Cromwell privind cucerirea și colonizarea și au sesizat adevăratele motive care au

determinat atacul său asupra Indiilor de Vest. «A.B.», scriind regelui Spaniei, în ianuarie 1656, în numele lui Carol, pune un mare accent pe faptul că Cromwell intenționa să colonizeze Indiile de Vest și, cu ajutorul flotei sale, să elimine comerțul spaniol. Altfel nu ar fi avut sens întreaga acțiune. A presupune că după asemenea uriașe pregătiri și cheltuieli, Protectorul s-ar fi mulțumit cu câțiva kilometri pătrați de teritoriu ni se pare absurd" (1899, p. 244).

152. Pares (1960, p. 3).

153. J. Lang (1975, p.55). Drept urmare, spune Haring, „comercianții spanioli deveneau adesea în realitate simpli intermediari, agenți sau mijlocitori pe bază de comision, care împrumutau numele lor spaniole pentru a eluda legea". În cele din urmă, aceasta însemna că „negoțul Spaniei cu America a devenit un mecanism mai mult sau mai puțin pasiv, un instrument prin care era canalizată, sub control regal, aprovizionarea cu mărfuri din restul Europei" (1947, pp. 314-315).

154. Era o practică ce depășea limitele zonei Caraibilor. Olandezii se refereau în același mod la „colonia" daneză a Norvegiei. Vezi Lunde: „Contrabanda era considerată în general marea problemă a autorităților guvernante de la Copenhaga. Era absolut clar pentru toată lumea că în întreaga Norvegie se făcea o contrabandă pe scară largă. *Staatsloven* [consiliul viceregal] învinovăța pe olandezi care erau considerați experți în această profesie. Oricând întâlneau o vamă, comercianții norvegieni trebuiau să treacă marfa prin contrabandă, scria *Staatsloven*; exista un singur remediu pentru acest trafic - reducerea taxelor vamale. Este ceea ce au încercat să facă, dar cu rezultate minime, și contrabanda a continuat... Comercianții înșiși declarau că, dacă ar fi fost cinstiți, s-ar fi ruinat. ... Contrabanda era o consecință directă a sistemului economic și a politicii comerciale care funcționau la Copenhaga" (1963, pp. 38-39).

155. Pares (1960, p. 12).

156. Christelow (1942, p. 312). Aprecierile lui Sheridan arată clar pentru ce comerțul prin contrabandă a continuat: „Înainte de 1763, comerțul imperiului neoficial al Marii Britanii era probabil nu mai puțin important decât acela al imperiului său oficial" (1969, p. 24). El menționează că cele două componente principale ale imperiului neoficial britanic erau comerțul prin contrabandă prin Jamaica și comerțul indirect prin Cádiz și Portugalia. Nu trebuie să uităm comerțul clandestin prin Buenos Aires. „Fiind amplasat departe de centrele puterii spaniole din Lima și din Indiile de Vest și aproape de centrele portugheze din Brazilia, un control corespunzător devenea aproape imposibil. Și pentru că portul era practic închis în interesul comerțului cu galioane, tentația era irezistibilă de a asigura [transportul] prin mijloace pe care Spania le respingea" (Haring, 1947, p. 329).

157. Vezi Deschamps (1973, pp. 44-45). Această autorizare, ne reamintește Haring, putea fi „reală sau prelinsă" (1964, p. 249).

158. Vezi Floyd (1967, pp. 26-28). Vezi, de asemenea, Farnie: „Zahărul a adus rolul fermei pe un plan secundar, făcând să înceteze faza «pirateriei» din istoria Caraibilor" (1962, p. 209).

159. MacLeod (1973, pp. 367-368).

160. Davis (1973b, p. 169). Existau de fapt două forme de jaf. Una consta în jefuirea navelor care transportau bogății. Cealaltă reprezenta jefuirea orașelor spaniole din Caraibe și din golful Mexic. Prima formă n-a fost folosită de fapt de corsari, ci numai de escadre navale și acestea numai de trei ori, în 1628 de către olandezi și în 1656 și 1657 de către englezi. Vezi Haring (1964, pp. 235-247). Jefuirea orașelor spaniole, însă, era o specialitate a corsarilor. Între 1655 și 1671, 18 orașe au fost devastate; această formă de jefuire a fost hotărâtoare în transformarea tipului de comerț transatlantic. „Prin astfel de mijloace, dublate de comerțul clandestin, au fost secate izvoarele comerțului spaniol-american și nu prin distrugerea flotelor ce transportau argint” (Haring, 1964, p. 250). În cele din urmă, după cum afirmă Glamann, „economia bazată pe piraterie...[nu a dus] în mod deosebit la dezvoltare. ...Navele de război, fie că a rborau steagul negru sau nu, erau niște instrumente de comerț și prosperitate sterile în comparație cu ambarcațiile supraîncărcate cu cereale sau alte nave de coastă care duceau cu ele cărbune și cărămizi, butoaie cu vin sau sare și pește uscat” (1977, p.191).

161. Davis (1973b, p. 169). Vezi, de asemenea, Dunn, care spune că, la sfârșitul secolului al XVII-lea, englezii, francezii și olandezii „au convenit în mod tacit ca Spania, «bolnavul Americii», să-și mențină ceea ce i-a mai rămas din imperiul caribian nedevelopat. Într-adevăr, atât autoritățile engleze cât și cele franceze își dădeau seama că pot profita mai mult din comerțul cu coloniștii spanioli decât jefuindu-i, iar începând din 1680 au făcut tot ce le-a stat în putință să elimine corsarii” (1972, p. 22). De fapt, după Tratatul de la Nijmegen din 1678, olandezii nu mai erau „un factor important de care să se țină seama în Caraibe” (Goslinga, 1971, p. 482). Dunn apreciază că mai există un factor în această schimbare politică, cel puțin pentru Anglia. Glorioasa Revoluție a reprezentat, afirmă el, o cotitură decisivă și o victorie a plantatorilor de trestie de zahăr, care, de-acum încolo, „au menținut relații de bună înțelegere cu Cofoana”, care nu le mai îngheța profiturile, cum o făcuse sub Restauratie (1972, p. 162).

162. Vezi discuția despre schimbarea de poziție în Nettels (1931b, pp. 17-19).

163. vezi Wallerstein (1974, p. 88, în special nota 70).

164. Chevalier, vorbind despre Mexic, spune: „Proprietarii de moșii doreau foarte mult să înlocuiască grîul cu trestie de zahăr ori de cîte ori le permitea clima... Grîul, considerat un produs de bază, era supus regimului prețurilor maxime [ale guvernului] și rechizițiilor autorităților, care adesea le lăsa producătorilor doar o mică parte de profit; zahărul, pe de altă parte, era un produs de lux vîndut pe piața liberă și la prețuri foarte bune din cauza cererii mereu crescînde” (1970, p. 74).

Atunci de ce Mexicul nu a devenit un producător important de zahăr? Berthe găsește explicația în deosebirile, menținute din rațiuni politice, ale costului forței de muncă, „Excluse de multă vreme de la beneficiul sistemului *repartimiento*, în avantajul fermelor de tip

*hacienda* producătoare de cereale, [rafinările de zahăr] nu puteau nici măcar să recurgă în mod exclusiv la folosirea muncitorilor indieni salariați, trebuind să utilizeze, în cea mai mare parte, sclavi, mînă de lucru nesigură și costisitoare" (1966, p. 103). Batie, pe de altă parte, subliniază *dificultățile* producerii zahărului în comparație cu producerea tutunului și a bumbacului: aceasta cere „o importantă investiție de capital, apreciabilă forță de muncă și cunoștințe deosebite despre procesele de fabricație" (1976, p. 13).

165. „Obiceiul de a bea băuturi îndulcite și de a mânca budinci și plăcinte dulci a devenit mai răspîndit în cursul secolului al XVII-lea" (Forbes, 1957, p. 7). Vezi, de asemenea, Davis (1973b, p. 168) și Pares (1960, p. 23).

166. Boxer denumeste perioada dintre 1580 și 1680 „secolul zahărului" al Braziliei (1952, p. 388).

167. Chaunu (1961, pp. 1193-1194). „Cazul special" al zahărului brazilian în conjunctura secolului al XVII-lea este explicat de Mauro prin creșterea cererii datorită încetării folosirii zahărului ca medicament și utilizării lui ca aliment (1960, p. 233).

168. Vezi De Castro (1976). Vorbind despre producția de zahăr într-o perioadă mai tîrzie, în secolul al XVIII-lea, în Indiile de Vest britanice, Pares spune: „Efectele epuizării solului asupra plantării trestiei de zahăr se pot vedea clar. În fiecare deceniu erau necesari tot mai mulți sclavi pentru a se produce aceeași cantitate de zahăr de pe aceeași suprafață de teren, sau, acolo unde cultura trestiei de zahăr era avansată sau volumul producției mărit, aceasta s-a putut realiza numai cu prețul unei considerabile forțe de muncă suplimentare" (1960, p. 41). Masfield vorbește despre „soarta schimbătoare" a industriei zahărului ca urmare a repetatelor degradări a fertilității (1967, p. 291). Batie sugerează ca un factor suplimentar în cazul Braziliei, faptul că războiul cu olandezii (1630-1641) „a distrus în mare măsură" proprietățile profilate pe cultura sfeclei de zahăr (1976, p. 15).

169. Dunn (1972, pp. 65-66). Sheridan susține că în 1636 cultivatorii englezi de tutun au avut de înfruntat o criză de supraproducție care a făcut necesară căutarea unor alternative. Olandezii au venit în 1637 cu trestia de zahăr - și cu tehnologia, capitalul și sclavii negri (vezi 1969, p. 11). Furtado, pe de altă parte, arată: „Este probabil că schimbările privind economia din zona Caraibilor au avut loc mult mai lent, cu excepția unui eveniment cu caracter extern de la sfîrșitul primei jumătăți a secolului al XVII-lea - alungarea definitivă a invadatorilor olandezi din nordul Braziliei" (1963, p. 25).

170. Edel apreciază că schimbarea s-a datorat costurilor din Barbados care erau mai scăzute decît acelea din Brazilia, din cauza prospețimii și calității superioare a solului. Astfel, este „logic pentru capitaliștii olandezi, în ciuda intereselor lor în Pernambuco, să fi considerat Barbados un teritoriu favorabil noilor investiții, în ciuda nesiguranței controlului olandez asupra nord-estului Braziliei" (1969, p. 42).

Batie adaugă un factor de conjunctură. După revolta din Pernambuco din 1645, compania Dutch West India, care a considerat revolta ca trecătoare, a cerut agenților ei de pe Coasta de Aur să continue să trimită sclavi. Când acești sclavi soseau, erau trimiși în Antilele Mici pentru a fi vânduți „în condiții ușoare de credit. Dintre insule, Barbados se afla cel mai aproape de Recife” (1976, p. 21).

171. Despre climă și sol, vezi Dunn (1972, pp. 26-30). Despre siguranța în zonă, vezi Pares: „Barbados datorează viața sa excepțional de calmă (nu și-a schimbat niciodată steagul, nici măcar pentru o zi, de când a luat flință) faptului că, fiind așezate la câteva mile la est de principalul grup de insule, se afla în afara rutelor nu numai ale spaniolilor, ci și ale Caraibilor” (1960, p. 10). Batie afirmă că siguranța în regiunea respectivă era importantă datorită marilor investiții pe care le cerea zahărul. „Amenințarea unor invazii îngrijora în mod deosebit pe investitorii bogați care aveau de pierdut o avere în sclavi și echipament în timpul fie și al celei mai scurte incursiuni împotriva unui transport maritim” (1976, p. 15).

172. Sheridan (1969, p. 19). Unul din dezavantajele Braziliei era că interiorul acestei țări cuprindea regiuni în care ar fi putut supraviețui comunității de sclavi evadați. Era cazul îndeosebi al regiunilor Cairú și Camamú în Bahia. Vezi Schwartz (1970).

173. Dunn (1972, p. 21). Vezi, de asemenea, Davies: „Jumătatea de secol care a urmat cuceririi Jamaicai în 1655 s-a caracterizat mai degrabă prin consolidarea decât prin extinderea interesului englezilor în Indiile de Vest” (1952b, p. 89).

174. Vezi Dunn (1972, p. 21).

175. Dunn (1972, p. 23).<sup>f</sup> Dacă distrugerile reciproce provocate de războaie nu au afectat ritmul de creștere a industriei zahărului (semn al permanentei creșteri a cererii), a afectat în schimb organizarea socială a producției. „În insulele engleze, războiul [care a durat mult, din 1689 până în 1713] a dăunat, fără îndoială, fermierilor țărani și a favorizat pe marii proprietari de plantații” (Dunn, 1972, p. 147). Vezi, de asemenea, Sheridan (1965, p. 299, tabelul 3) despre concentrarea crescândă a pământului în Jamaica din 1670 până în 1754.

176. Pares (1960, p. 20).

177. În mod curios, Pares transformă acest dezavantaj într-o virtute: „Plantatorii [atât de trestie de zahăr cât și de tutun] au avut de suferit din cauza epuizării solului de pe terenurile lor. Coloniile în care se cultiva tutunul au suferit mai puțin, pentru că proprietarul unei plantații sleite putea să obțină cu ușurință un sol virgin - la cel mult vreo două sute de mile depărtare - și să-și mute sclavii acolo... Plantatorii de trestie de zahăr aveau mai puține posibilități să se ajute singuri. Multe insule erau mici” (1960, p. 41). Aceasta, însă, pune căruța înaintea boilor. Din ce cauză zahărul a înlocuit tutunul în primul rând în insulele mai mici și apoi s-a retras, așa cum s-a întâmplat, în cele mai mari și în Valea Chesapeake? Trecerea de la tutun la zahăr în insulele mai mici a devenit definitivă prin anii 1660. Vezi Pares însuși (1960, p. 22) și de asemenea Farnie (1962, p. 210). Aceasta s-a întâmplat în ciuda scăderii bruste a

prețurilor zahărului din 1645 pînă în 1680. Vezi Pares (1960, p. 40). Avantajul trecerii la cultivarea altor terenuri (și culturi) ca urmare a epuizării solului prezenta, însă, după cum susține Pares, un inconvenient: „Nu era atît de ușor să transplantezi o plantație de trestie de zahăr, așa cum se putea face cu o plantație de tutun - existau mașini mai grele și pe suprafața deja plantată era investit un capital mai mare. Din aceste motive un plantator de trestie de zahăr era adesea obligat să rămînă pe loc” (1960, p. 41).

178. Land (1965, p. 647).

179. Despre modul în care tutunul era considerat în această perioadă în primul rînd ca o terapie fizică, vezi Ortiz (1947, pp. 242-245). Despre creșterea gustului pentru zahăr, Nef ne oferă această explicație: „În decursul secolului al XVI-lea și în primă parte a celui de-al XVII-lea, a apărut la europeni un gust pentru zahăr care nu existase la popoarele civilizate de mai înainte. Aceasta se explică parțial prin dezvoltarea civilizației economice din nord. Fructele și legumele din regiunile nordice erau mai puțin suculente decît cele ce creșteau pe solul mediteranean. Pentru a le face mai gustoase era necesar să fie îndulcite” (1968, p. 77).

180. Cealaltă singură regiune importantă din Europa în care nu existau taxe vamale de import pentru tutun erau Țările de Jos spaniole. Vezi Gray și Wyckoff (1940, p. 4).

181. Vezi Roessingh: „Pe termen lung, dezvoltarea cultivării tutunului se poate interpreta ca un accesoriu al recesiunii agricole prelungite din perioada aproximativă 1650-1750. Față de nivelul prețului la cereale, acela al tutunului indigen a crescut, iar cultivatorii au reacționat la aceste mutații economice mărind suprafața plantațiilor de tutun” (1976, p. 500).

182. Pares (1960, p. 26). Nu era însă ușor să fie distrusă producția de tutun european. Beer observă: „Prima prohibiție aplicată tutunului englez a avut loc în 1620, și...au fost necesari 70 de ani de eforturi mai mult sau mai puțin constante și măsuri energice pentru a desființa această industrie” (1912, p. 145). În Anglia nu există nici un obstacol ecologic pentru cultivarea tutunului. Thirsk apreciază condițiile agricole din Anglia drept „total corespunzătoare” și subliniază că perioada în care se cultivă tutunul nu stînjenește culturile alimentare de bază (1974, p. 89).

183. Gray și Wyckoff (1940, p. 4); dar Breen consideră că „transformarea Virginiei ... [s-a datorat] creșterii prețului tutunului după 1684” (1973, p. 13).

184. K.G. Davies (1974, p. 144).

185. În 1723, Walpole a stimulat reexportul tutunului prin exceptarea lui de la taxe fiscale (și prin aceasta eliminînd avantajele de preț ale tutunului olandez și german). Vezi J.M. Price (1964, pp. 504-505).

186. J.M. Price (1964, p. 504). „În timp ce regele Angliei realizase din cultivarea tutunului venituri de circa două ori mai mari decît cele obținute de regele Franței în anul 1700, prin anii 1760 regele Franței

cîștiga aproximativ de patru ori mai mult din această frunză decît vărul său britanic" (p. 503).

187. J.M. Price pune aceasta în legătură directă cu „presiunea cumpărătorului francez monopsonist" (1964, p. 506).

188. Boxer (1969b, p. 35).

189. Boxer (1969b, p. 59).

190. Vilar (1974, p. 279). Probabil că exista și reversul acestei monede. Boxer subliniază că „datorită scăderii prețului la zahăr în ultimul sfert al secolului al XVII-lea, numeroși comercianți de la Lisabona insistau să fie plătiți în numerar [pentru sclavi] și nu în natură [zahăr sau tutun], și ceea ce a rezultat din exportul de monedă a fost o serioasă criză financiară în Brazilia" (1969b, p. 26). Aceasta însemna pentru un brazilian sau un englez un stimulent pentru noi „descoperiri" de surse de aur.

191. Boxer (1969a, p. 460).

192. Pentru o discuție asupra peonajului pe datorie internațional așa cum funcționa el în secolul al XVI-lea, vezi Wallerstein (1974, pp. 121-122).

193. Pares (1960, p. 50).

194. Dunn (1972, p. 194). Componenta manufacturieră includea existența unor încăperi pentru extragerea sucului din trestia de zahăr, camere de fierbere pentru evaporarea sucului de trestie de zahăr și producerea cristalelor, încăperi pentru uscarea zahărului și scurgerea melasei, distilerii pentru transformarea melasei în rom și magazii pentru depozitarea zahărului turnat în butoaie (vezi pp. 189-190).

195. Dunn (1972, p. 200).

196. Pares (1960, p. 5).

197. Vezi Sheridan (1957, pp. 63-66).

198. „În primii ani ai secolului al XVIII-lea plantatorii bogați dețineau majoritatea mandatelor în cea mai mare parte a adunărilor legislative din insulă" (Sheridan, 1957, p. 67).

199. „Comercianții rezidenți, care formau o clasă, au început să se împuțineze sau chiar să dispară în multe părți ale coloniilor, deși au supraviețuit la Kingston, în Jamaica, care era strîns legată de imperiul spaniol, la Bridgetown, în Barbados, unde se făceau mari afaceri cu sclavii, și în Martinica, unde comisionarii (*commissionnaires*) trăiau pe picior mare pe seama comerțului altor insule. Pretutindeni, importanța lor descreștea. Ei erau negustori, dar erau mai mult simpli intermediari, vînzînd produsele Americii de Nord cu comision" (Pares, 1960, p. 33).

200. „Plantatorii au avut un succes atît de mare în încercările lor de a mări prețul zahărului încît [în 1753] cumpărătorii au fost siliți să ceară sprijinul parlamentului". Sheridan prezintă aceasta ca o primă explicație a perioadei „profitului excesiv" din ultima parte a anilor 1730 pînă în 1763 (1957, pp. 81, 83).

201. Vezi K.G. Davies (1952b, pp. 101, 103-104), care spune: „Sistemul comisionului a fost la originea sa metoda cu ajutorul căreia se putea dispune de zahărul produs de marile proprietăți, intens cultivate și puternic capitalizate."

202. Vezi J.M. Price (1954, p. 506).

203. Pares (1960, p. 33).

204. Vezi K.G. Davies (1952b) și Pares (1960, pp. 33-34). Pares adaugă apoi: „Dar există o obiecție serioasă la această explicație: nu numai plantatorul absenteist, dar și aproape toți plantatorii rezidenți din coloniile engleze transmiteau acasă zahărul în consignatie pe contul lor.” Nu văd în ce constă puterea acestei obiecții. Odată creat modelul, proprietarii mai mici s-au alăturat celor mai tari și au găsit la Londra intermediari dornici să aibă afacerea lor.

205. Land subliniază că tutunul din Chesapeake nu a produs veniturile pe care le-a produs zahărul din Indiile de Vest.

„În consecință, plantatorii din Chesapeake nu s-au «reîntors acasă» pentru a-i impresiona pe oamenii de rând cu averea lor. Veniturile lor proveneau în primul rând din producția de tutun, care ofereau prosperitate, iar în al doilea rând din operațiunile industriale, care ofereau beneficii mai mari” (1965, p. 647). Cu alte cuvinte, ei nu puteau să-și permită să se „specializeze”; trebuiau să rămână supraveghetori. J.R. Ward este însă sceptic că ar fi existat deosebiri esențiale în ceea ce privește rentabilitatea în insulele engleze în comparație cu cele franceze în secolul al XVIII-lea (vezi 1978, p. 208).

206. Vezi J.M. Price: „Dacă un comerciant [din Glasgow] dorea mai mult tutun, nu avea decât să mărească creditul acordat plantatorilor și cantitatea suplimentară de tutun începea să curgă după recoltare. Astfel, creditul scoțian și altele au creat propria lor sursă de livrare de tutun mult mai eficient decât a făcut-o mecanismul prețului. Iar în spatele creditului scoțian se afla cumpărătorul francez” (1964, p. 509).

207. Pares (1960, pp. 35, 38).

208. Pares (1960, pp. 48-49).

209. Astfel, când Sheridan spune: „este evident că economia plantațiilor din Jamaica a ajuns să fie condusă de un grup de comercianți londonezi și de plantatori absenteiști și că marile averi de familie erau mult mai legate de comerț și finanțe decât de agricultura tropicală” (1965, pp. 309-310), el are dreptate pentru perioada de mai târziu; el nu ține seama, însă, de faptul că stadiul de mai târziu devine posibil numai datorită perioadei anterioare de eficiență competitivă a producției.

210. Masfield (1967, p. 290).

211. Vezi Davis (1973b, p. 134). Breen, însă, susține că momentul de cotitură pentru Virginia a fost anul 1680, când „companiile engleze și-au extins capacitatea de a transporta negrii direct din Africa în coloniile de pe continent” (1973, p. 14). El menționează totodată că în 1682 Anglia a emis noi reglementări privind recrutarea muncitorilor cu contract, care prevedeau obligația ca toate contractele să poarte semnătura unui magistrat din Anglia, iar cele pentru copii sub 14 ani să conțină consimțământul părinților.

212. Davis (1973b, p. 130, cursivele noastre).

213. Vezi K.G. Davies (1974, p. 107).

214. Vezi Pares (1960, p. 19). Vezi, de asemenea, Phelan: „Sclavii negri presupuneau o investiție mare de capital” (1959, p. 191).



215. Pares (1960, p. 19).

216. Dunn (1972, p. 72). Debiu menționează faptul că angajații (*engagés*) formau „o populație flotantă”, ceea ce explica schimbările din Antilele franceze (1942, p. 74).

217. Davis (1973b, p. 131). Faptul că pământul nu s-a degradat este, tocmai motivul pentru care forța de muncă cu contract a supraviețuit în Canada franceză și nu în Antilele franceze. Vezi Dermigny (1950, p. 236).

218. Pares sugerează la un anumit punct că tutunul era „cultura omului liber”, pentru că ea cerea „precizie în gândire” și de aceea „nu putea fi încredințată cu ușurință sclavilor care lucrau în virtutea rutinei”; dar după aceea el recunoaște că „experiența Virginiei demonstrează că tutunul putea fi cultivat și pe plantațiile cu sclavi” (1960, p. 21).

219. Davis (1973b, 133, subl. ns.). Allen menționează că în Virginia, între complotul lucrătorilor de origine europeană din 1667 și războaiele de pe plantațiile de tutun din 1682, au avut loc zece războaie populare sau comploturi, cea decisivă fiind Războiul lui Bacon din aprilie 1676. El susține că plantatorii au simțit că era necesar să dividă clasa muncitoare, dând muncitorilor albi un statut diferit. Drept urmare, „trezirea la forța de muncă africană s-a accelerat după 1685” (1975, p. 49). Menard subliniază: „...costul forței de muncă cu contract a început să crească în ultima parte a anilor 1670” (1978, p. 24). Cererea crescândă de sclavi a determinat, prin anul 1700, mărirea prețurilor, iar pentru a le reduce a urmat „o sporire a proporției sclavilor tineri și de sex feminin în toate transporturile de sclavi” (Galenson, 1979, p. 247).

220. Vezi Dunn (1972, p. 59) în ceea ce privește efectul avântului luat de zahăr între 1640 și 1660, și Farnie (1962, p. 208) despre efectul avântului tutunului între 1680 și 1700. Curtin amintește un al treilea factor în afara reducerii ofertei de forță de muncă europeană și a creșterii cererii acestora: deosebirile în ceea ce privește predispoziția la îmbolnăvire. Africanii aveau „marele avantaj că veneau dintr-un mediu afectat de boli, unde erau prezente atât bolile tropicale cât și o gamă largă de boli afro-eurasiatice obișnuite” (1971, p. 253). El apreciază că proporția în ceea ce privește decesele muncitorilor europeni față de cei africani era de 3 la 1. Într-un articol anterior, el afirmase că proporția era de 4 la 1, calculând că, în cazul în care „costul de întreținere [a sclavilor și a muncitorilor cu contract] ar fi același, sclavul ar fi de preferat europeanului care costa de trei ori mai mult” (1968, p. 207).

221. Boxer (1952, p. 223).

222. Viana (1940, p. 11). De fapt, africanii dovedeau aceeași „inadaptabilitate” și mureau și ei. Schwartz ne reamintește următoarele: adjectivul folosit în Brazilia pentru a descrie condiția sclavilor din perioada avântului zahărului (1570-1670) era „infemală”; în perioada recoltării norma de somn era de patru ore; iar „teoria care predomină în ceea ce privește sclavii cerea ca forța lor de muncă să fie exploatată cât mai mult la un cost cât mai mic posibil” (1970, p. 316).

223. Vezi Romano (1970, p. 133).

224. Mellafe (1959, pp. 252-253).

225. Vorbind despre situația din Hispaniola, Dupuy spune: „Formarea și organizarea socială a producției indienilor Arawaks nu se bazează pe exploatarea și subjugarea unei clase de către altă clasă. Relațiile de producție în societatea Arawak se caracterizau prin preponderența valorii de întrebuințare și totala absență a valorii de schimb, adică a producției de mărfuri. ...De aceea era mai bine să mori de foame în munți decât să mori în robia coloniștilor străini” (1976, p. 22).

226. Vezi Romano (1970, p. 130). Brading și Cross menționează că munca forțată s-a menținut mai mult timp în minele din Peru (până în 1812) decât în minele din Mexic, unde populația indiană s-a redus catastrofal. În consecință, în secolul al XVIII-lea, minierii mexicani au ajuns să fie plătiți cu salarii relativ mari și erau recrutați dintre meșteșugari, mulatri și indieni culturalizați. „Cauzele acestei deosebiri nu sînt complet clare, ...însă...este tentant să vedem asemenea cauze în dezvoltarea diferită a celor două popoare indiene și în localizarea diferită a principalelor zone propice unor așezări stabile” (1972, p. 557). Bakewell pretinde că deja în secolul al XVII-lea, „relațiile principale... dintre spanioli și indieni în Zacatecas erau...cele dintre proprietar și angajat” (1976, p. 217). Dimpotrivă, Céspedes vorbește despre „docila populație indigenă din Peru” (1947, p. 39).

227. Oberem afirmă exact același lucru, comparînd costul folosirii așa-numiților *conciertos* sau muncitori remunerați, cu costul utilizării sclavilor africani în Ecuador. El îi definește pe *conciertos* ca fiind „cvasisclavi” deoarece ei puteau fi chiar și „cumpărați” (1967, pp. 767-770).

228. Din această cauză nu pot fi de acord cu D. Hall, care consideră sclavii drept „capital fix” afirmînd că nu poate compara costurile forței de muncă a sclavilor cu cea liberă, deoarece este într-adevăr o problemă de substituție a costului forței de muncă cu cel al capitalului (1962, p. 309). Dacă ar fi numai aceasta, ar fi fost irațional, după cum susține de fapt Land, ca plantatorii de tutun din Virginia să folosească sclavi. Land afirmă că în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea aceștia aveau o „preferință fermă” pentru creșterea producției prin forța de muncă suplimentară a sclavilor decât prin îmbunătățiri tehnologice, prin aceasta „împiedicînd progresul din domeniul tehnologiei” (1969, pp. 75, 79). Aceasta este pe linia observațiilor lui W. Barrett privind plantațiile de trestie de zahăr din Indiile de Vest britanice: „nu există indicii...că ar fi fost practicate economii pe scară mare” (1965, p. 167).

Aceasta face, însă, ca preferința însăși să nu poată fi explicată, fiind irațională și din punct de vedere „cultural” și din punct de vedere economic. Analiza îmi apare ca nereușită. Într-un anumit sens, toate costurile privind forța de muncă sînt costuri de capital. Trebuie totdeauna să alegem combinația optimă dintre mașini (munca neînsușită) și munca vie. Vrem să știm care este momentul optim și din punct de vedere politic posibil pe termen scurt pentru folosirea forței de muncă a sclavilor ca o alternativă la: a) forța de muncă

salariată, b) munca în sistem fiscal-comercial, c) echipamentele suplimentare. Răspunsul devine și mai complicat dacă ne reamintim că sclavii puteau în multe regiuni să-și vândă produsele, participând astfel la economia monetară, și să acumuleze capital. Așa cum se întreabă Schwartz (vezi 1974, pp. 628-629), cum au putut altfel sclavii brazilieni să-și plătească propria dezrobire? Mintz arată că în Jamaica „pe la începutul secolului al XVIII-lea sclavii vindeau și cumpărau în mod activ propriile produse în piețe” (1964, p. 251).

229. Forma de bază nu înseamnă singura formă. Atacul din articolul lui Schwartz palvitor la muncitorii de pe plantațiile de trestie de zahăr (*lavradores de cana*) din zonele cu asemenea plantații din Brazilia se referă la faptul că aranjamentele lor în legătură cu arenda, și chiar cu statutul de proprietari, reprezentau pentru marii proprietari de pământ o formă alternativă de exploatare a forței de muncă, a cărei utilitate varia în funcție de condițiile economice. „Folosirea cultivatorilor de trestie de zahăr... în perioada expansiunii economice [era] o metodă de reducere a costurilor capitalului și probabil de instituire a unui control sever al plantației de trestie de zahăr” (1973, pp. 193-194).

# CUPRINS

<b>Introducere</b>	
<b>CRIZA SECOLULUI AL XVII-LEA?</b> .....	7
<b>Note</b> .....	14
<b>Capitolul I</b>	
<b>FAZA B</b> .....	19
<b>Note</b> .....	43
<b>Capitolul II</b>	
<b>HEGEMONIA OLANDEI ÎN ECONOMIA MONDIALĂ</b> .....	52
<b>Note</b> .....	86
<b>Capitolul III</b>	
<b>LUPTA ÎN CENTRU - PRIMA FAZĂ: 1651-1689</b> .....	107
<b>Note</b> .....	161
<b>Capitolul IV</b>	
<b>PERIFERIILE ÎNTR-O PERIOADĂ DE CREȘTERE LENTĂ</b> .....	189
<b>Note</b> .....	235

**Redactor : GHEORGHE BALA**  
**Tehnoredactor : CLARA GALIUC**

*Bun de tipar: 15 II 1992*  
*Apărut 1993; coli de tipar 11*

**Culegerea s-a făcut pe calculator de**  
**Editura și Atelierele Tipografice**  
**Metropol S.R.L. 1992**

**Imprimat la Societatea comercială**  
**„HELICON” Banat S.A:**  
**Calea Aradului Nr. 1**  
**TIMIȘOARA**  
**România**

# sistemul mondial modern

Argumentul acestei lucrări este că sistemul mondial modern a luat forma unei economii mondiale capitaliste care și-a avut geneza în Europa în decursul lungului secol al XVI-lea și care a implicat *transformarea* unui anumit mod de producție redistributiv sau tributar, cel al Europei feudale (acel „*Ancien Regime* economic” al lui Braudel), într-un sistem social diferit din punct de vedere calitativ.

IMMANUEL WALLERSTEIN